

Park Narodowy
Gór Stołowych

Krajobraz kulturowy Gór Stołowych

Wędrówki w czasie i terenie

Agnieszka Latocha

Krajobraz kulturowy Gór Stołowych. Wędrowki w czasie i terenie
wydawnictwo cyfrowe

Tekst: Agnieszka Latocha

Zdjęcia: Waldemar Jabłoński (il.3.27), Agnieszka Latocha, Dariusz Lesiczka
(il.3.26), Piotr Migoń (il.7.17)

Grafiki: Marek Kasprzak, Agnieszka Latocha, Mariusz Wojciechowski

Skład: Tomasz Mazur

Recenzent:

dr hab. Tomasz Przerwa, prof. UW, Instytut Historyczny Uniwersytetu
Wrocławskiego

ISBN 978-83-959816-0-9

Copyright by Park Narodowy Gór Stołowych, 2020

Park Narodowy
Gór Stołowych

Polskie
Parki
Narodowe

Spis treści

(kliknij, aby wybrać rozdział)

Wprowadzenie

4

Część I. Historia i krajobraz

1. Historia osadnictwa i gospodarki regionu – kształtowanie krajobrazu kulturowego na przestrzeni wieków

6

1.1. Dzieje najstarsze – adaptacja do warunków naturalnych (średniowiecze – wczesna nowożytność)

6

1.2. Modyfikacja i wzbogacanie (od 2. połowy XVII w. do 2. połowy XVIII w.)

10

1.3. Intensyfikacja (od 2. połowy XVIII w. do II wojny światowej)

11

1.4. Okres powojenny – wycofanie (2. połowa XX w.)

14

2. Najnowsze przemiany krajobrazu kulturowego – zagrożenia i ochrona

17

Część II. Warto zobaczyć

	1. Po bruku i przez wąwozy – dawne drogi i trakty	29
	2. Miasta, wsie, kolonie i przysiółki – sieć osadnicza w Górach Stołowych	52
	3. Co pozostało z dawnej architektury regionalnej?	66
	4. Miejsca – widma. Krajobrazy nieistniejących wsi	91
	5. W poszukiwaniu śladów dawnego rolnictwa	120
	6. Okiełznanie wody – konstrukcje hydrotechniczne i regulacje wodne	131
	7. Eksploatacja mała i duża – kamieniołomy i obróbka piaskowcowych bloków	156
	8. Szkło i nie tylko – pozostałości dawnego przemysłu	174
	9. Uduchowanie przestrzeni – krajobraz sakralny	189
	9.1. Ośrodki pielgrzymkowe	198
	9.2. Szlaki pątnicze	205
	9.3. Mała architektura sakralna	211

	10. W cieniu buddyjskiej gompy – Tybet w Górach Stołowych	234
	11. Kamienie, słupki i znaki graniczne – ślady dawnych granic	244
	12. Górskie fortyfikacje – krajobraz militarny	260
	13. Śladami pierwszych turystów	272
	13.1. Zagospodarowanie Szczelińca Wielkiego	280
	13.2. Tablice i ryty pamiątkowe	290
	13.3. Drogowskazy	301
	13.4. Skarbonki	313
	13.5. Fontanna i Wodospady Pośny	315
	Bibliografia	320
	Indeks nazw miejscowych	326
	Spis rycin	334
	Podziękowania	357

Wprowadzenie

Większość działań człowieka w przestrzeni znajduje swoje odzwierciedlenie w krajobrazie. Są to zarówno zmiany bezpośrednie (np. wznoszenie nowych budowli, wycięcie lasów, zakładanie kamieniołomów), jak i pośrednie (np. nasilenie erozji gleby wskutek działalności rolniczej, zmiana warunków wodnych w efekcie regulacji potoków). Przestrzeń, która nosi widoczne ślady przekształcenia przez działania ludzi, określamy mianem krajobrazu kulturowego. Zwykle zawiera on w sobie różnorodne elementy ukształtowane w kolejnych okresach historycznych i będące efektem działalności osadniczej, rolniczej, górniczej, przemysłowej, a także politycznej i religijnej. Krajobraz kulturowy jest więc mozaiką występujących obok siebie obiektów i form o zróżnicowanej genezie i wieku.

Góry Stołowe znane są przede wszystkim ze swoich walorów przyrodniczych. Są one w skali kraju wyjątkowe pod względem budowy geologicznej, rzeźby terenu oraz występujących tu gatunków roślin i zwierząt. Warto jednak zwrócić uwagę, że również bogactwo krajobrazu kulturowego jest tu wyjątkowo różnorodne, a niektóre obiekty są unikatami na skalę ponadregionalną. Pozornie Góry Stołowe wydają się dzikie i naturalne, a tymczasem odnajdziemy w nich bardzo wiele różnorodnych śladów przekształceń wprowadzonych przez wielowiekową działalność ludzi. Trzeba tylko umieć je zobaczyć i „przeczytać”.

Idea „czytania krajobrazu” pozwala nam na odkrywanie historii danego terenu poprzez zrozumienie, w jaki sposób ślady dawnych działań człowieka zostały zapisane w krajobrazie. Książka, którą trzymacie Państwo w rękach, jest swego rodzaju przewodnikiem po krajobrazie kulturowym Gór Stołowych, a w szczególności po Parku Narodowym Gór Stołowych i jego najbliższym otoczeniu*.

* Opracowanie nie uwzględnia Zaworów oraz Broumovskiej Vrchoviny

Ma ona nie tylko uczyć rozumienia walorów historycznych i kulturowych obiektów mijanych na szlakach turystycznych, ale przede wszystkim ma zachęcać do uważności w dostrzeganiu na trasach wędrówek detali, które są świadectwem minionych wydarzeń i obecności przeszłych pokoleń. Często przechodzimy obok nich obojętnie, nie zauważając ich, ani nie rozumiejąc historii, które się z nimi kryją. Zapraszamy więc do wspólnego odkrywania i odczytywania niezwykłego bogactwa krajobrazu kulturowego Parku Narodowego Gór Stołowych i jego okolic.

W pierwszej części książki przedstawiono zwięzłe dzieje historyczne regionu stołowogórskiego w kontekście ich wpływu na kształtowanie się krajobrazu kulturowego na obszarze aktualnie znajdującym się w granicach Polski. W drugiej części zaprezentowano poszczególne elementy krajobrazu kulturowego w układzie tematycznym, nawiązując do ich genezy i związku z różnorodną działalnością człowieka w przestrzeni. Ta część skupia się przede wszystkim na obszarze Parku Narodowego Gór Stołowych oraz jego najbliższym sąsiedztwie. Ze względu na możliwość poruszania się na terenie Parku Narodowego Gór Stołowych wyłącznie po oznakowanych szlakach, w przewodniku opisano tylko obiekty, które znajdują się przy trasach turystycznych**. Szczególną uwagę poświęcono mniej znanym i mniejszym obiektom, natomiast powszechnie znane atrakcje rejonu Gór Stołowych, które mają swoje odrębne, szczegółowe opracowania (takie jak Wambierzyce czy Kaplica Czaszek w Czermej) zostały przedstawione tylko w ogólnym zarysie.

** Inwentaryzację obiektów i dokumentację fotograficzną przeprowadzono w okresie maj – październik 2017 oraz wiosna 2018.

Część I. Historia i krajobraz

1. Historia osadnictwa i gospodarki regionu – kształtowanie krajobrazu kulturowego na przestrzeni wieków

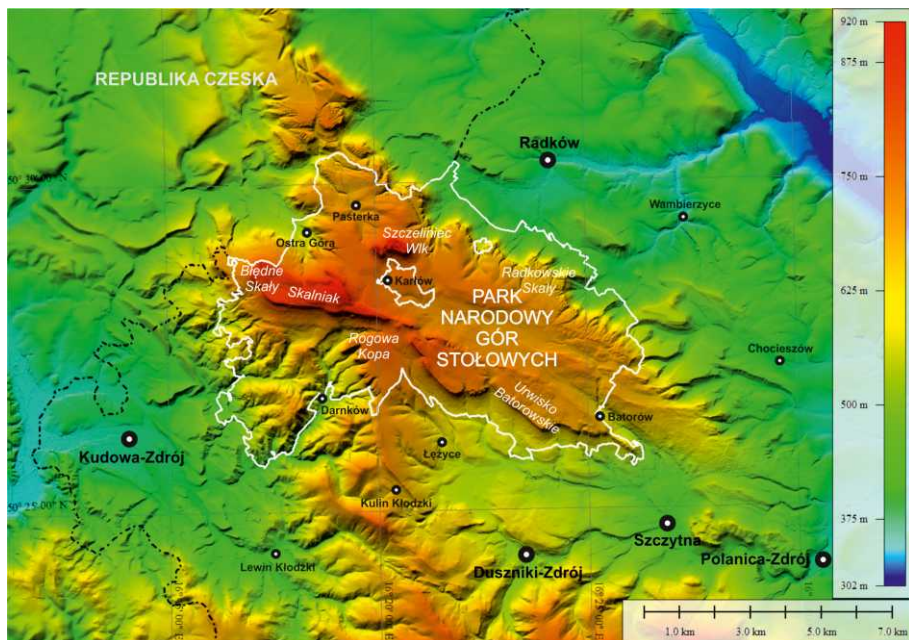
Sposób postrzegania Gór Stołowych zapewne odbiegał dawniej od obecnego ich rozumienia. Górne partie masywu górskiego tworzyły naturalną barierę, o którą opierały się sąsiednie kompleksy osadnicze. Tym samym teren ten był obszarem granicznym, pozbawionym zdefiniowanej odrębności. Południowa część Gór Stołowych przez kilka wieków wchodziła w skład dużej jednostki gospodarczo-osadniczej, jaką stanowiło średniowieczne, feudalne dominium homolskie, nazywane również „państewkiem homolskim”. Na północny-wschód od niego rozciągały się włości klasztoru benedyktynów z Broumova, których wpływy oddziaływały na północną i północno-wschodnią część Gór Stołowych. Z kolei zachodnia część obszaru stołowogórskiego należała do rozległej posiadłości w Náchodzie. Kolejne przekształcenia polityczno-własnościowe korygowały ten obraz, ale zasadniczą zmianę przyniosło dopiero geograficzne zdefiniowanie regionów górskich. Szło ono w parze z rozwojem turystyki, która nadała górcom nowe kulturowe znaczenie i wpłynęła na ich społeczne rozumienie. Wówczas ten peryferyjny obszar "wyrosł" na Góry Stołowe, takie, jak postrzegamy je współcześnie.

1.1. Dzieje najstarsze – adaptacja do warunków naturalnych (średniowiecze – wczesna nowożytność)

Pierwsze wieki kształtowania się relacji człowiek – środowisko charakteryzowały się stosunkowo niewielkimi zmianami środowiska naturalnego i były raczej dostosowaniem działalności gospodarczej do przyrodniczych uwarunkowań. Wynikało to przede wszystkim ze

specyfiki rzeźby terenu Gór Stołowych (il.1), zwłaszcza występowania trudno dostępnych płaskowyżów piaskowcowych zakończonych urwistymi skalnymi klifami i porozcinanych głębokimi szczelinami i rozpadlinami oraz stoków pokrytych rozległymi pokrywami głązowo-blokowymi.

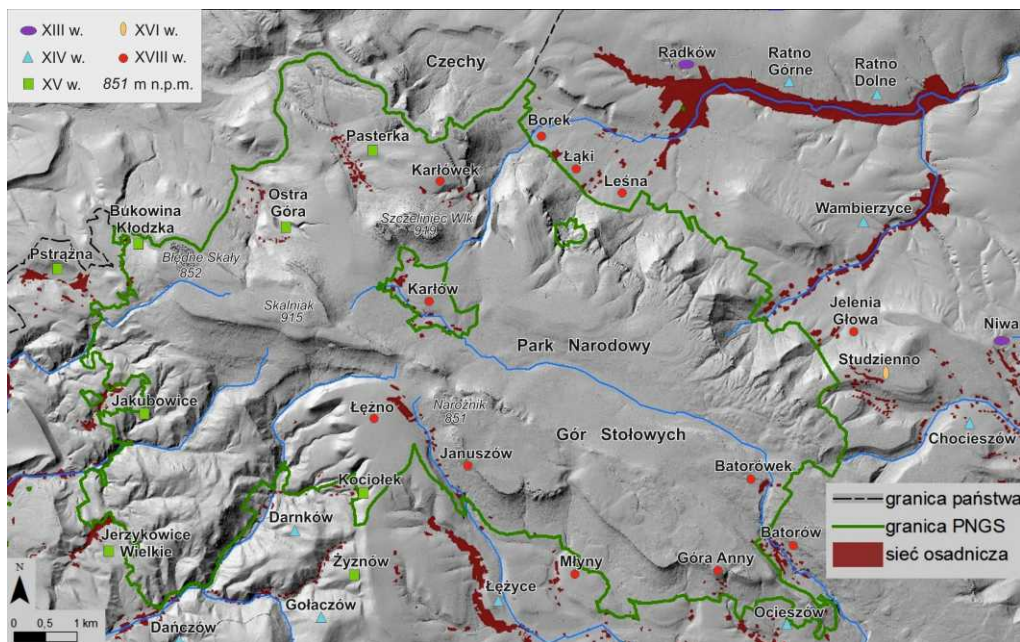

il.1. Lokalizacja i ukształtowanie terenu Parku Narodowego Gór Stołowych (opracowanie modelu terenu: Marek Kasprzak).

Lokalne legendy wspominają o ludności, szukającej schronienia w skalnych labiryntach w czasie zamieszek wojennych (np. w czasie wojen husyckich w XV w.), nie zachowały się jednak żadne konkretne dowody, które potwierdziłyby te opowieści. Można więc założyć, że obszary piaskowcowych stoliw przez długi czas pozostały niedostępne. Pierwsze osady rozwinęły się na niższych wysokościach, w obrębie szerokich den dolin cieków oraz łagodnie nachylonych stoków utworzonych w osadowych skałach drobnofrakcyjnych (murtowcach, marglach) (rozdział II.2).

Na przedpolu Gór Stołowych znajdowane były, co prawda, obiekty neolityczne, jednak zasadnicza faza zasiedlenia tych terenów przypada dopiero na okres średniowiecza (il.2).

il.2. Sieć osadnicza w okresie maksymalnego rozwoju na przełomie XIX/XX w. (na podstawie map topograficznych Messtischblatt 1:25 000, arkusz Lewin, 1883/1919 i Bad Reinerz, 1884/1919) wraz z okresem założenia poszczególnych miejscowości.

Najstarsze źródła pisane, dotyczące osadnictwa na tym obszarze, pochodzą z XIII–XV w. Rejon między Lewinem a Náchodem uznawany jest za jedno z trzech najstarszych centrów osadnictwa na ziemi kłodzkiej. Najstarsze wsie (Dańczów, Gołaczów, Darnków, Łężyce, Ocieszów, Pasterka) mają układ wsi łańcuchowych (leśno-łanowych), ciągnących się wzdłuż potoków, niekiedy płynących głębokimi dolinami (Darnków, Gołaczów) (rozdział II.2). W owym czasie w pobliżu Gór Stołowych przebiegał ważny trakt handlowy, prowadzący ze Śląska do Pragi i dalej. Ukształtowanie terenu sprzyjało naturalnej obronności obszarów górskich i w bezpośrednim sąsiedztwie Gór Stołowych, na izolowanym wzniesieniu powyżej przełęczy Polskie

Wrota, w obrębie Wzgórz Lewińskich, w XIII w. (lub na początku XIV w.) zbudowana została warownia, strzegąca tego traktu (il.3). Z czasem przekształciła się ona w główną siedzibę dominium („państwka”) homolskiego, do którego należały rozległe okoliczne

il.3. Ruiny zamku Homole.

obszary, w tym także położone w Górach Stołowych. Teren ten został przyłączony do ziemi kłodzkiej dopiero w II połowie XV w. Ukształtowanie terenu i związana z nim łatwiejsza dostępność obszaru od strony południowej i zachodniej sprawiły, że w rejonie tym przeważała ludność pochodzenia czeskiego. Dopiero w okresie nowożytnym zaczęła stopniowo wzrastać liczebność mieszkańców niemieckojęzycznych.

Aż do czasów II wojny światowej ludność czeska i niemiecka wspólnie żyła na tych terenach, często zawierano również mieszane małżeństwa. Ze względu na powszechne używanie języka czeskiego w Kudowie-Zdroju i pobliskich wsiach, utarło się określać ten rejon jako Czeski Zakątek. Obejmował on miejscowości: Czerмна, Brzozowie, Pstrązna, Zakrze, Kudowa, Słone, Pasterka, Karlów, Błażejów, Jakubowice, Bukowina Kłodzka i Ostra Góra. Według szacunkowych danych niemieckich z 1919 r., w miejscowościach Czeskiego Zakątka Czesi stanowili 47% ludności (3456 osób). Z kolei w spisie ludności z 1921 r. jako język macierzysty 59% mieszkańców (4070 osób) zadeklarowało niemiecki, czeski – 0,5% (35 osób), a dwujęzyczność niemiecko-czeską – 40,5% (2777 osób). Inne źródła

podają natomiast, że do roku 1946 ogólna liczba kłodzkich Czechów, zamieszkujących wszystkie miejscowości zaliczane do Czeskiego Zakątką, wynosiła około 5100 osób. Większość z nich została następnie przesiedlona do Republiki Czechosłowackiej lub do Niemiec (rodziny mieszane, czesko-niemieckie). Pod koniec lat 50. XX w. rejon ten zamieszkiwało już zaledwie około 450 osób mówiących po czesku, a pod koniec XX w. posługiwało się nim już tylko kilku starszych mieszkańców z okolic Kudowy-Zdroju i Pstrążnej.

Stosunkowo żyzne gleby utworzone na podłożu mułowców i margli oraz zasobność wód powierzchniowych i podziemnych sprzyjały rolnictwu, a z kolei duża dostępność zasobów leśnych przyczyniła się również do ich eksploatacji. Obie te działalności stanowiły podstawę średniowiecznej gospodarki, a ich ekspansja w kolejnych wiekach doprowadziła do trwałych zmian krajobrazu. Z fazą adaptacji wiąże się również pierwsze praktyczne zastosowanie piaskowców jako surowca budowlanego (rozdział II.7).

1.2. Modyfikacja i wzbogacanie (od 2. połowy XVII w. do 2. połowy XVIII w.)

Od średniowiecznych początków osadnictwa aż do połowy XVII w. na terenie Gór Stołowych nie zaszły większe zmiany sieci osadniczej ani prowadzonej gospodarki. Liczba ludności rosta powoli, a okresowo zdarzały się nawet znaczne jej spadki, jak w przypadku wojny 30-letniej (1618–1648), która doprowadziła do zmniejszenia liczby mieszkańców Śląska o ok. 30%, zarówno w wyniku bezpośrednich działań wojennych, jak i kontrybucji, rekwizycji, rabunków, głodu, epidemii i ogólnie panującej wówczas anarchii. Efektem była m.in. regeneracja lasów na wyludnionych terenach. Dopiero od końca XVII w. zaznaczył się ponowny trend rozwoju gospodarczego i przyrostu liczby mieszkańców.

Po zakończeniu, w połowie XVII w., wojen religijnych, w okresie kontrreformacji, ukształtował się na ziemi kłodzkiej, w tym także w regionie stołowogórskim, charakterystyczny krajobraz sakralny (rozdział II.9). Był on przestrzennym wyrazem działań podejmowanych dla wzmocnienia znaczenia Kościoła katolickiego, a pośrednio także – rządzących na tym obszarze Habsburgów. Do dzisiaj zachowało się wiele obiektów wzniesionych w tamtym okresie – począwszy od monumentalnej wambierzyckiej bazyliki, poprzez barokowe, miejskie i wiejskie, kościoły oraz kaplice i stacje dróg krzyżowych malowniczo wkomponowane w naturalne otoczenie, a skończywszy na dziesiątkach przydrożnych i przydomowych kapliczek, krzyży i figur.

Ten okres kształtowania się relacji człowiek – środowisko na obszarze Gór Stołowych można określić mianem modyfikacji i wzbogacania naturalnego krajobrazu poprzez wznoszenie nowych obiektów kulturowych. Nadal jednak nie podejmowano na większą skalę bardziej znaczących ingerencji w środowisko przyrodnicze.

1.3. Intensyfikacja (od 2. połowy XVIII w. do II wojny światowej)

Dopiero od połowy XVIII w. można mówić o nasileniu działalności człowieka na tym obszarze i intensyfikacji wprowadzanych w krajobrazie zmian. Związane było to z nową fazą kolonizacji, tzw. kolonizacją wewnętrzną (fryderycjańską), która objęła okres 1740–1806, a szczególnie nasiloną była w latach 60–80. XVIII w. Osadnictwo stopniowo wkraczało na wyżej położone obszary, a jego charakterystyczną cechą był przeważająco rozproszony układ zabudowy lub jedno- i dwustronna zabudowa ulicowa (m.in. Kartówek, Góra Anny, Batorówek, Łężno) (rozdział II.2). Również pod uprawy rolne zajmowano coraz wyżej położone i bardziej nachylone stoki, odznaczające się mniej korzystnymi warunkami agroklimatycznymi i glebowymi. Powszechne stało się plantowanie stoków pod zabudowę, czego trwałym śladem są tzw. terasy osadnicze, nierzadko

będące obecnie jedynym świadectwem po istniejącej niegdyś zabudowie (rozdział II.4). Z kolei trwałym dowodem trudów pracy rolników w górach są liczne hałdy i wały kamieni, które były wybierane z pól w celu umożliwienia orki i składowane najczęściej na miedzach lub w pobliżu granicy rolno-leśnej (rozdział II.5). Na bardziej stromych stokach powstały natomiast terasy rolne, również nadal czytelny element krajobrazu kulturowego, mimo zaprzestania rolniczego użytkowania większości obszarów. Z rozwojem rolnictwa i postępującą eksploatacją lasów związane jest powstanie bardzo gęstej sieci drogowej, której większość jest nadal czytelna w terenie. Część dróg przekształciła się z czasem w głębokie wąwozy drogowe – niektórymi możemy wędrować także dziś (rozdział II.1). Elementami krajobrazu kulturowego są także znaki graniczne, wyznaczające dawne podziały oddziałów leśnych oraz granice własności pomiędzy posiadłościami ziemskimi czy należącymi do miast. Do dziś zachowało się bardzo dużo znaków granicznych w różnych postaciach, reprezentujących zróżnicowany czas wyznaczenia granicy (rozdział II.11). Intensywna eksploatacja lasów związana była natomiast z dużym zapotrzebowaniem na drewno zużywane m.in. przy wytwarzaniu potażu. Był on niezbędnym zarówno w hutnictwie szkła, jak i dla włókiennictwa (w procesie bielenia tkanin), które rozwijało się w okolicznych wsiach.

Z końca XVIII w. pochodzą także pozostałości krajobrazu militarnego. Po pierwszej wojnie śląskiej (1740–1742) obszar Gór Stołowych znalazł się w państwie pruskim (co potwierdzone zostało w kolejnych dwóch wojnach śląskich zakończonych ostatecznie w 1763 r.). W celu zwiększenia obronności nowo pozyskanych ziem, w obszarze pogranicza prusko-austriackiego wzniesiono kilka obiektów fortyfikacyjnych, w tym również na obecnym obszarze PNGS. Te z rejonu Gór Stołowych – ze względu na ich niewielką skalę i półstały charakter – odbiegały od rozwiązań stosowanych w potężnych warowniach z tego okresu. Miały one też inne zadania, gdyż

przede wszystkim pomagały uszczelnić obronę ziemi kłodzkiej i pełniły funkcję wspomagającą dla twierdzy w Kłodzku, która nadal miała kluczowe znaczenie w tym regionie (rozdział II.12).

Wkraczanie osadnictwa i działalności gospodarczej w coraz wyższe partie gór wymusiło ponadto prace związane z regulacją zasobów wodnych, zarówno w celu ich gospodarczego wykorzystania – głównie przez młyny i tartaki, jak i ochrony przeciwpowodziowej położonych w dolinach zabudowań. Pozostałościami tych prac są liczne obiekty hydrotechniczne (mosty, przepusty drogowe, kamienna obudowa koryt, zapory i zbiorniki przeciwpowodziowe i przeciwrumowiskowe) oraz efekty dawnych melioracji (rowy melioracyjne, zmienione siedliska przyrodnicze), które na szeroką skalę prowadzono w XIX w. w obrębie torfowisk i obszarów podmokłych (rozdział II.6).

Wraz z rozwojem nowych możliwości technicznych ingerencja człowieka w środowisko stawała się coraz bardziej intensywna, jej zasięg coraz rozleglejszy, a skutki coraz bardziej trwałe. W tym okresie krajobraz kulturowy Gór Stołowych wzbogacił się o elementy związane z działalnością wytwórczą, przede wszystkim z dominującym w rejonie szklarstwem (rozdział II.8). Funkcjonowały tu także zakłady włókiennicze, huta żelaza, przemysł drzewny i papierniczy, cegielnia, browar. W efekcie, w XIX w. nastąpiło intensywne uprzemysłowienie wielu miejscowości, w tym wsi, z których część przekształciła się w osady przemysłowe lub przemysłowe przedmieścia miast. W tym czasie rozwinęła się również na wielką skalę eksploatacja piaskowców, której spektakularne ślady są w wielu miejscach widoczne do dziś (rozdział II.7).

Od końca XVIII w. na terenie Gór Stołowych coraz większą rolę zaczęła stopniowo odgrywać turystyka, a wycieczki do atrakcyjnych widokowo miejsc stały się popularną rozrywką dla przebywających w pobliskich uzdrowiskach kuracjuszy. Jednym z pierwszych obiektów zagospodarowanych na ich potrzeby były ruiny średniowiecznego zamku Homole. Sentymentalizm i romantyzm przyczyniły się

do wzrostu zainteresowania „dzikimi” i tajemniczymi miejscami przyrodniczymi, do jakich zaliczano niezwykle skalne formacje i labirynty Gór Stołowych. Z kolei wzrost dostępności tych obszarów – budowa Szosy Stu Zakrętów w II połowie XIX w. i doprowadzenie kolei do Radkowa w 1903 r. (tzw. Kolej Stołowogórska) i do Kudowy-Zdroju w 1905 r., a już wcześniej do Szczytnej (1890 r.) i Dusznik-Zdroju (1902 r.) – również mocno przyczynił się do zwiększenia liczby odwiedzających. W efekcie krajobraz wzbogacał się stopniowo o kolejne elementy infrastruktury turystycznej, których bogactwo i różnorodność możemy podziwiać także współcześnie (rozdział II.13).

1.4. Okres powojenny – wycofanie (2. połowa XX w.)

Stopniowe wycofywanie intensywnej gospodarki i osadnictwa z wyżej i trudniej dostępnych obszarów rozpoczęło się pod koniec XIX w. Jednak na większą skalę proces ten zaznaczył się po II wojnie światowej, kiedy zmiany polityczno-gospodarcze doprowadziły do znacznego osłabienia działalności człowieka na terenie Gór Stołowych. Obszar ten, podobnie jak wiele innych rejonów w Sudetach, doświadczył znacznego wyludnienia związanego m.in. z wysiedleniem rdzennej ludności po zmianie przynależności państwowej (tab. 1). Napływ nowych osadników nie zrekomensował ubytków powstałych wskutek wysiedlenia, tym bardziej, że w strefie przygranicznej obowiązywały duże ograniczenia w prowadzeniu działalności gospodarczej czy osadniczej. Ponadto przerwanie ciągłości tradycyjnej wiedzy o gospodarowaniu w trudnych górskich warunkach – zwłaszcza, że większość nowych przybyszów pochodziła z terenów nizinnych, o lepszych warunkach glebowo-klimatycznych dla rozwoju rolnictwa – doprowadziło do dalszego odpływu ludności i stopniowego porzucania gruntów ornych, aż do ich całkowitego zaniku na wyżej położonych obszarach.

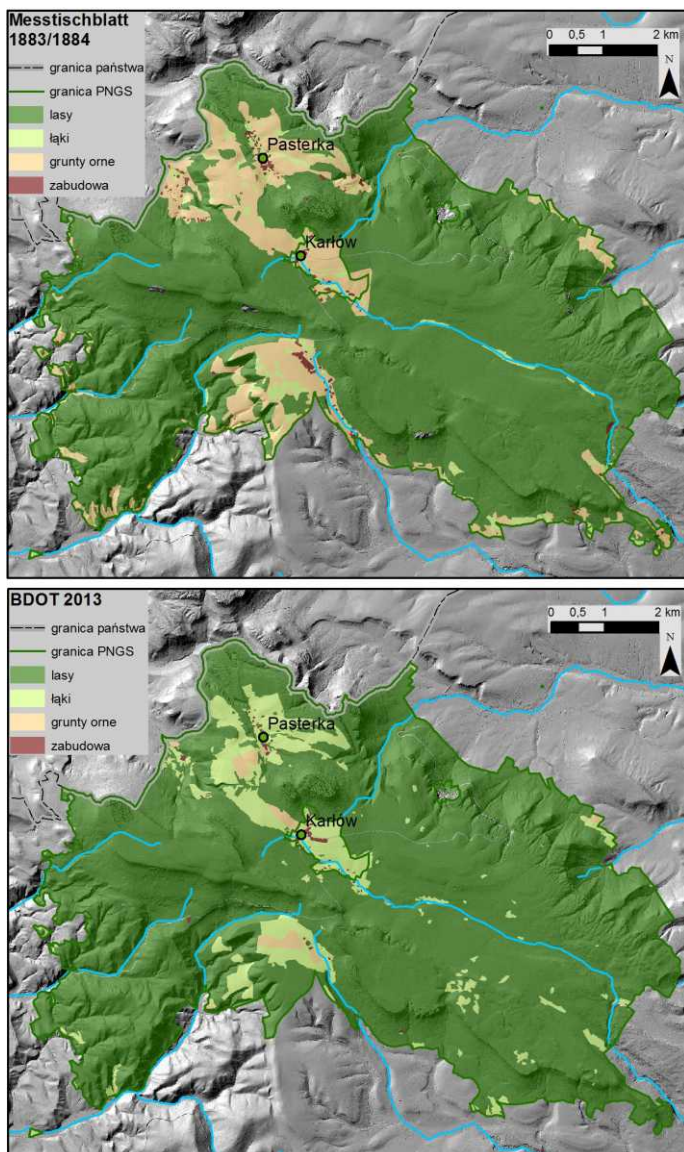
Tab. 1. Zmiany liczby ludności w miejscowościach na terenie PNGS i w jego najbliższym otoczeniu od połowy XIX w. po współczesność; pogrubioną czcionką oznaczono miasta.

Miejscowość (kursywa – kolonie)	Przedwojenne maksimum ludności	Spis ludności 2002	Uwagi
Radków	2769	2546	
Wambierzyce	1779	988	
<i>Jelenia Głowa</i>	78	<i>Bd (przysiółek Wambierzyc)</i>	<i>Forma szczątkowa</i>
Studzienno	419	20	
Szczytna	5306	5326	
Batorów	403	Bd (włączony do Szczytnej)	
<i>Batorówów</i>	18	<i>Bd (włączony do Szczytnej)</i>	<i>Forma szczątkowa</i>
Ocieszów	355	Bd (włączony do Szczytnej)	
<i>Góra Anny</i>	34	0	<i>Zanik</i>
Złotno	782	193	
Łężyce	1295	367	
<i>Młyny</i>	138	0	<i>Zanik</i>
<i>Januszów</i>	105	0	<i>Zanik</i>
<i>Łężno</i>	167	<i>Bd (włączony do Łężyc)</i>	<i>Forma szczątkowa</i>
<i>Czeskie Domy</i>	42	0	<i>Zanik</i>
Darnków	268	31	
<i>Kłodzka Polana</i>	9	0	<i>Zanik</i>
<i>Kociółek</i>	95	<i>Bd (przysiółek Darnkowa)</i>	<i>Kilka domów</i>
Gołaczów	381	63	
<i>Żyznów</i>	131	<i>Bd (włączony do Gołaczowa)</i>	<i>Forma szczątkowa</i>
Dańczów	305	117	
Jerzykowice Wielkie	253	90	
Kudowa-Zdrój	7703	10384	
<i>Jakubowice</i>	387	<i>Bd (część Kudowy)</i>	
<i>Pstrązna</i>	820	<i>Bd (część Kudowy)</i>	
<i>Bukowina Kłodzka</i>	185	<i>Bd (część Kudowy)</i>	<i>Forma szczątkowa</i>
Karlów	383	63	
<i>Karlówek</i>	59	0	<i>Zanik</i>
<i>Ostra Góra</i>	279	<i>Bd (przysiółek Karlowa)</i>	<i>Forma szczątkowa</i>
Pasterka	653	43	

Źródło: opracowanie własne na podstawie spisów ludności z lat 1867, 1871, 1885, 1895, 1905, 1925, 1933, 1939 i 2002 oraz inwentaryzacji terenowej.

Tereny te są obecnie użytkowane jako łąki kośne, a częściowo samoistnie porośły lasami w wyniku wtórnej sukcesji roślinnej – przyrost lasów na terenie PNGS w ostatnim stuleciu szacuje się na

il.4. Pokrycie terenu na obszarze PNGS w okresie maksymalnego zaludnienia (II poł. XIX w., na podstawie map topograficznych Messtischblatt 1:25 000) oraz współcześnie (na podstawie Bazy Danych Obiektów Topograficznych BDOT10k 2013).

ok. 4 km² (7%) (il.4). Wiele mniejszych przysiółków i kolonii wyludniło się całkowicie, a śladem po dawnym osadnictwie są widoczne w wielu miejscach ruiny zabudowań (rozdział II.4).

Redukcji uległa również działalność gospodarcza – wiele małych zakładów nie wznowiło działalności lub zostały one szybko zamknięte. Po przemianach polityczno-gospodarczych roku 1989 r. regres gospodarczy pogłębił się i nastąpił upadek również większych zakładów przemysłowych, m.in. szlifierni szkła w Batorowie czy zakładów włókienniczych w Kudowie-Zdroju i dziewiarskich w Radkowie.

Na polityczno-ekonomiczne uwarunkowania wycofania działalności człowieka z obszaru Gór Stołowych nałożyło się także objęcie większości tego terenu ochroną – od 1981 r. jako Stołowogórski Park Krajobrazowy, a od 1993 r. – Park Narodowy Gór Stołowych. Ograniczony dostęp i kontrolowane użytkowanie gospodarcze obszaru parku narodowego przyczynia się w dużym stopniu do utrwalenia stanu krajobrazu z poprzedniego okresu. Dzięki temu, przemierzając szlaki Gór Stołowych, możemy nadal odkryć tak liczne ślady historii, która w różnorodny sposób zapisała się w krajobrazie.

2. Najnowsze przemiany krajobrazu kulturowego – zagrożenia i ochrona

Wiele elementów kulturowego dziedzictwa, które reprezentują poszczególne etapy zagospodarowania i „oswajania” gór, jest nadal czytelnych we współczesnym krajobrazie Gór Stołowych. Część obiektów uległa jednak zniszczeniu i degradacji, a niektóre pozostałe są zagrożone, co wynika zarówno z działań człowieka, jak i przyczyn naturalnych. Procesy te są szczególnie dobrze widoczne na terenach wyludnionych. Opuszczone budynki uległy zawaleniu, zarośnięciu lub rozebraniu (rozdział II.4). Mimo że w rejonie Gór Stołowych zachowały się jeszcze liczne przykłady tradycyjnej, wiejskiej architektury regionalnej (drewnianej, drewniano-murowanej i murowanej) (rozdział II.3), z której część została w ostatnich latach odremontowana, to równie wiele obiektów uległo zniszczeniu,

m.in. wskutek opuszczenia, przebudowy lub wzniesienia nowego budynku na fundamentach starego. W niektórych przypadkach zmiana funkcji pozwoliła ocalić stare obiekty – przykładem jest budynek dawnej strażnicy granicznej i urzędu celnego w Pasterce, wybudowany w 1930 r., użytkowany obecnie (od 1961 r.) jako schronisko Polskiego Towarzystwa Turystyczno-Krajoznawczego (PTTK) (il.5).

il.5. Dawna strażnica graniczna w Pasterce funkcjonuje obecnie jako schronisko PTTK.

Powoli zaciera się czytelność nieużytkowanych dróg, co jest wynikiem zarastania, denudacji, akumulacji i/lub erozji w osi dawnej drogi (rozdział II.1). Brak utrzymywania i napraw urządzeń hydrotechnicznych, w tym przepustów drogowych i drenów, powoduje ich stopniową degradację, a nieoczyszczane małe zbiorniki przeciw-

powodziowe i przeciwrumowiskowe czy stawy młyńskie i tartaczne są stopniowo wypełniane materiałem mineralno-organicznym. Wpływa to na lokalne zmiany warunków wodnych i siedliskowych (rozdział II.6). Elementy krajobrazu kulturowego, związane z dawną, bardziej intensywną gospodarką, są więc w stanie nadal wpływać na naturalne procesy przyrodnicze, nawet gdy same podlegają postępującej degradacji.

Jednocześnie jednak wiele materialnych śladów po minionej działalności człowieka uległo bezpowrotnemu zanikowi. Dotyczy to m.in. przedwojennej infrastruktury turystycznej – część dawniej wykorzystywanych dróg i ścieżek została zamknięta ze względu na ochronę przyrody, nie przetrwały do naszych czasów niektóre widokowe altanki, drewniane pomosty czy hydrotechniczne urządzenia w dolinie Pośny (rozdział II.13). Część starych kamiennych drogowskazów zarosła lub leży przewrócona, przez co na ogół nie są zauważane przez turystów. Niektóre obiekty małej architektury sakralnej zostały w ostatnich latach odnowione i są utrzymywane w dobrym stanie, część jednak została zapomniana i uległa zniszczeniu lub rozkradzeniu – dotyczy to zwłaszcza obiektów położonych poza głównymi trasami turystycznymi. W szczególności okres bezpośrednio po zakończeniu II wojny światowej przyczynił się do masowego niszczenia obiektów materialnego niemieckiego dziedzictwa kulturowego, które wiązane było z kulturą „wroga”, dlatego – zgodnie z powojenną ideologią – dążono do jego unicestwienia. Świadczą o tym przykłady niemieckich napisów skuwanych z kamiennych postumentów przydrożnych figur i kapliczek. Choć należy jednocześnie podkreślić, że do dziś przetrwało dużo obiektów, gdzie oryginalna pisownia niemiecka została nie tylko zachowana, ale też odrestaurowana w ostatnim czasie, co wyraźnie pokazuje zmianę podejścia do przedwojennego dziedzictwa (rozdział II.9). Nie jest już ono postrzegane jako „obce”, ale – promowane jako wyraz wielokulturowości regionu – staje się atutem dalszego rozwoju, zwłaszcza turystyki. Przykładami takiego zmienionego postrzegania dziejów regionu i jego kulturowego dziedzictwa są nie tylko liczne

renowacji starych obiektów, ale również nowo budowane pomniki. W Cermnej wzniesiono Pomnik Trzech Kultur, na którym w trzech wersjach językowych umieszczono napis: „Czechom, Polakom, Niemcom, którzy przyczynili się do rozwoju materialnego i kulturowego Cermnej od jej początków w 1354 r. wdzięczni mieszkańcy Cermnej w 1999 r.” (il.6).

il.6. Pomnik Trzech Kultur w Kudowie-Cermnej.

Z kolei na cmentarzu przy kościele, również w Cermnej, umieszczona została pamiątkowa płyta z napisem w języku niemieckim i polskim: „Na tym cmentarzu spoczywają mężczyźni, kobiety i dzieci, którzy tu w Cermnej i okolicy mieli swoją ojcowiznę. Pamiętajmy o nich oraz o ofiarach wszystkich wojen – ich losy wzywają nas do pojednania” (il.7).

il.7. Płyta pamiątkowa na cmentarzu przy kościele w Kudowie-Czermnej.

Natomiast interesującym przykładem przedwojennego pomnika, który odremontowano, ale równocześnie zmodyfikowano i nadano mu nowe znaczenie, dostosowane do współczesnych realiów, jest „Obelisk przeszłości” w Rynku w Radkowie (il.8). Pierwotnie pomnik został ufundowany przez właściciela radkowskiego kamieniołomu, Carla Schillinga, w 1894 r. ku czci poległych żołnierzy w wojnie francusko-pruskiej 1870–71 oraz na cześć cesarza niemieckiego Wilhelma I. Jego uroczyste odstonięcie 2.08.1896 r. miało symbolizować potęgę zjednoczonych Niemiec (obecnie informuje o tym napis w języku polskim, czeskim i niemieckim). W okresie powojennym stare tablice zostały zdjęte, a w ich miejsce umieszczono dwie nowe, wykonane z lokalnego piaskowca: herb Radkowa oraz napis „Obelisk przeszłości 1870–1945”.

il.8. „Obelisk przeszłości” w Rynku w Radkowie.

Nietypowym upamiętnieniem najstarszych dziejów regionu jest pomnik Anny Świdnickiej w formie murów obronnych w Czermej (il.9). Z tą księżniczką świdnicko-jaworską z rodu Piastów, królową Czech od 1353 r., związane są początki Czermej założonej w 1354 r.

Pomnik wzniesiony został w 2004 r. w 650-lecie Kudowy-Zdroju przez społeczność kudowskie. Z kolei najnowszym pomnikiem, znajdującym się na terenie Parku Narodowego Gór Stołowych, jest popiersie papieża, św. Jana Pawła II, ustawione na obszarze

il.9. Pomnik Anny Świdnickiej w Kudowie-Czermnej.

il.10. Pomnik św. Jana Pawła II w Ostrej Górze.

nieistniejącej obecnie zabudowy wsi Ostra Góra, w pobliżu zabytkowej dzwonnicy (il.10) (rozdział II.3 i II.4).

Powstanie Parku Narodowego Gór Stołowych zapobiegło w dużym stopniu przekształceniom, które mają w ostatnich latach nega-

tywny wpływ na krajobraz kulturowy w innych rejonach Sudetów, nieobjętych ochroną. Dotyczy to przede wszystkim nadmiernej rozbudowy infrastruktury turystycznej oraz nowego budownictwa, które często ani stylem architektonicznym, ani wkomponowaniem w otoczenie nie pasują do tradycyjnego krajobrazu. Problemy te są jednak istotne w Karłowie. Jest on, co prawda, wyłączony z powierzchni parku narodowego jako enklawa w jego obrębie, jednak rozwijająca się intensywnie i dość chaotycznie infrastruktura turystyczna, w tym nowa zabudowa, oddziałuje w sposób negatywny na całość krajobrazu centralnej części Gór Stołowych. Z kolei na obszarze chronionym celem jest minimalizacja ingerencji człowieka w środowisko przyrodnicze, więc działania skupiają się przede wszystkim na utrzymaniu obecnej infrastruktury, a nie rozwoju nowej. Ponadto prowadzone są wyłącznie takie prace, które mają minimalizować negatywne efekty działalności człowieka w poprzednim okresie, czego przykładem jest czynna ochrona mokradet (rozdział II. 6) i przebudowa składu gatunkowego lasów. Dzięki takiemu podejściu wiele pozostałości tradycyjnego krajobrazu kulturowego jest nadal widocznych. Ponadto część dawnych obiektów została doskonale wkomponowana w obecną infrastrukturę turystyczną, czego przykładem jest zagospodarowanie Szczelińca Wielkiego. Obszar Parku można więc uznać za swoiste laboratorium do obserwowania, jak poszczególne elementy dawnego krajobrazu kulturowego stopniowo ulegają degradacji lub utrwaleniu w krajobrazie.

Obecny okres można określić jako przenikanie się różnych podejść do wykorzystania zasobów obszaru Gór Stołowych, przy czym dostosowanie się do naturalnych uwarunkowań jest obecnie – w przeciwieństwie do wcześniejszych okresów – świadomym wyborem i efektem polityki ochronnej na terenie PNGS. Prowadzone są prace, które mają na celu zachowanie bądź przywrócenie dawnych elementów krajobrazu kulturowego. Do tych działań należy m.in.: ochrona i zachowanie przedwojennych odmian drzew owocowych w Ostrej Górze i Kudowie-Zdroju w celu odtworzenia różnorodności genetycznej starych sadów, odtworzenie dawnych

zbiorników przeciwpowodziowych (nad Pasterką), remont schodów po południowo-wschodniej stronie Szczelińca Wielkiego (zejściowych), czy odtworzenie dawnych mokradł, o czym informują dwie ścieżki dydaktyczne na terenie PNGS („Niknąca Łąka” oraz Ścieżka Edukacyjna im. inż. Kazimierza Klimowicza „Czynna ochrona ekosystemów w PNGS”). Do najnowszych projektów, promujących krajobraz kulturowy, należy edukacyjna ścieżka historyczna „Nouzín – Ostra Góra” w Ostrej Górze, powstała z inicjatywy czeskiej przy wsparciu Euroregionu Glacensis i europejskiego programu polsko-czeskiej współpracy transgranicznej. Umieszczone w terenie tablice ze starymi fotografiami zanikłej obecnie wsi pozwalają poznać, jak

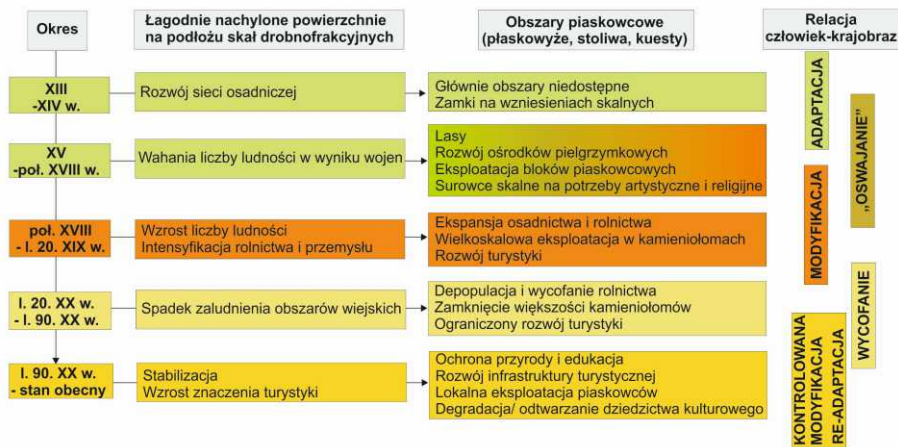

il.11. Jedna z tablic na ścieżce edukacyjnej „Nouzín – Ostra Góra”.

niegdyś wyglądało życie jej mieszkańców oraz zrozumieć, jakim wielkim przemianom uległ otaczający krajobraz w ciągu zaledwie kilku dziesięcioleci (il.11). Na północno zachodnim krańcu parku narodowego, w rejonie Bukowiny, przebiega natomiast czeska trasa edukacyjna „Ścieżka Tkaczy” (*Tkalcovský stezník*), która również przedstawia wiele elementów krajobrazu kulturowego obszaru pogranicza (na tablicach zamieszczono krótkie streszczenia informacji w języku polskim).

Krajobraz kulturowy podlega stałym przeobrażeniom, odzwierciedlając zmieniające się uwarunkowania polityczne, demograficzno-ekonomiczne czy społeczno-kulturowe (il.12).

il.12. Fazy kształtowania krajobrazu kulturowego na terenie Gór Stołowych (źródło: A. Latocha, P. Migoń, 2018, zmodyfikowane).

Krajobraz Gór Stołowych stanowi bogatą mozaikę form i obiektów powstałych wskutek działalności człowieka w różnych okresach. Odznaczają się one dużą trwałością, nawet mimo znacznych zmian osadniczo-gospodarczych i użytkowania terenu, jakie miały miejsce na tym obszarze w minionych stuleciach. Mimo że w wyniku

różnorodnych przemian dawny krajobraz kulturowy został zubożony względem wcześniejszych zasobów, to jednocześnie współcześnie pojawiają się w nim nowe elementy, świadczące o nieustannie zachodzących przemianach. Przykładem jest wzniesienie w połowie lat 90. XX w. buddyjskiego kompleksu świątynnego w Darnkowie. Stanowi on zupełnie nową jakość w przestrzeni Gór Stołowych, a elementy buddyjskiej tradycji (gompa, stupa, flagi modlitewne) stały się nowymi składowymi krajobrazu kulturowego regionu (rozdział II.10).

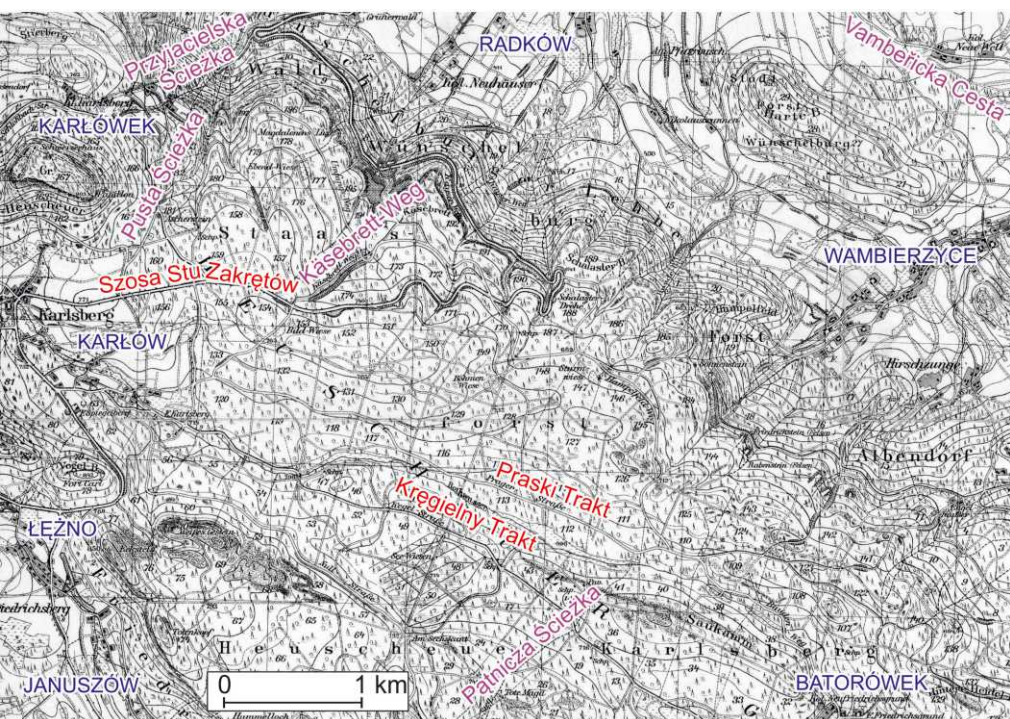
Zapraszamy więc na wędrowki stołowogórskimi szlakami, by samodzielnie odkrywać ślady bogatej historii tego regionu i przyglądać się przemianom, jakie zachodzą w niezwykle zróżnicowanym krajobrazie kulturowym Gór Stołowych.

Część II. Warto zobaczyć

1. Po bruku i przez wąwozy – dawne drogi i trakty

Przemieszając szlaki Gór Stołowych, w większości wędrujemy po przedwojennych drogach polnych i leśnych użytkowanych wcześniej przez dawnych mieszkańców, których było tu niegdyś znacznie więcej niż obecnie. Szczegółowe mapy topograficzne z końca XIX w. ukazują bardzo gęstą sieć szos, dróg gruntowych i ścieżek, jaka istniała wówczas na tym obszarze (il.1.1).

il.1.1. Gęsta sieć szos, dróg gruntowych i ścieżek w centralnej części Gór Stołowych na przełomie XIX i XX w. (mapa topograficzna Messtischblatt 1:25 000, fragm. ark. Bad Reinerz, 1884/1928). Oznaczone trasy omówione w tekście.

Drogi miały ważne znaczenie gospodarcze – zapewniały dostęp do pól uprawnych, umożliwiały transport piaskowcowych bloków eksploatowanych w licznych na terenie Gór Stołowych kamieniołomach oraz niezbędne były do prowadzenia intensywnej eksploatacji lasów, między innymi na potrzeby działalności huty szkła w Batorowie. Część starych dróg wykorzystywana jest do dziś i została utwardzona asfaltem, inne – służą leśnikom i służbie Parku Narodowego, jeszcze inne – pełnią aktualnie funkcję szlaków turystycznych. Niektóre drogi jednak zniknęły z krajobrazu. Po znacznym wyludnieniu stołowogórskich wsi w okresie powojennym i po zaprzestaniu użytkowania wielu gruntów rolnych (patrz rozdziały II.4 i II.5), część dróg przestała być potrzebna. Nieużytkowane, zaczęły stopniowo zarastać.

il.1.2. Zarastanie oraz osypywanie i spływanie materiału ze skarp prowadzą do stopniowego zacierania czytelności nieużytkowanych dróg.

Deszcz, śnieg i lód gruntowy (włóknisty) przyczyniają się z kolei do sptukiwania, spętywania i osypywania materiału mineralnego z drogowych skarp. Gromadzi się on w dnie drogi, spłycając ją i stopniowo zacierając czytelność jej krawędzi. Kłody zwalonych drzew, liście, gałęzie i igliwie również gromadzą się w przegłębieniach i na spłaszczeniach dróg. Wszystkie te procesy prowadzą do stopniowego zacierania czytelności nieużytkowanych dróg w krajobrazie (il.1.2). Ale uważny wędrowiec nadal może je rozpoznać w terenie – w wielu miejscach wciąż widoczne są zarysy drogowych skarp, przegłębienia wąwozów drogowych, nienaturalne, podłużne spłaszczenia w obrębie stoków, które – nawet jeśli teraz są porośnięte drzewami – pozwalają odczytać przebieg starego traktu.

Do najbardziej wyrazistych pozostałości starych dróg należą wąwozy drogowe (il.1.3). Wąwozy tworzyły się w wyniku systematycznego pogłębienia powierzchni drogi, zarówno wskutek nacisku

il.1.3. Wąwozy drogowe; okolice Studzienna i Pasterki.

kół przejeżdżających nią wozów, jak i niszczącej działalności wody, która – spływając nieutwardzoną powierzchnią drogi w czasie deszczu czy wiosennych roztopów – erozyjnie żłobiła jej powierzchnię. Głębokości wąwozów drogowych, jakie napotkać można na terenie Gór Stołowych, wynoszą od 0,4 do 4 m (przeciętnie 1,2–2 m), a długości – od kilkudziesięciu do ponad 700 m. Niektóre wąwozy są szczególnie dobrze utrwalone w krajobrazie – dawni mieszkańcy umocnili ich skarpy kamiennymi murkami lub wałami. Nawet jeśli dziś tych dawnych konstrukcji nie zobaczymy już na powierzchni, to ich obecność zdradza odmienna od otoczenia roślinność. Na kamiennych umocnieniach skarp wąwozów chętnie rozwijają się rośliny sucholubne (kamieniste podłoże jest łatwo przepuszczalne dla

il.1.4. Pasy roślinności odmiernej od otoczenia pozwalają rozpoznać dawne krawędzie dróg umocnione kamieniami; Pasterka.

wody, stąd brakuje jej w przypowierzchniowej warstwie gleby), m.in. borówki czarnej, tworzące charakterystyczne pasy wzdłuż dawnych krawędzi dróg, umożliwiając rozpoznanie ich przeszłego przebiegu (il.1.4). Do utrwalenia skarp starych wąwozów mogą przyczynić się również drzewa porastające ich krawędzie – ich korzenie umacniają skarpy. Jednak niekiedy korzenie mogą odegrać przeciwną rolę i ich rozrost prowadzi lokalnie do zatarcia wyrazistości dawnej drogi. Znacznie lepiej czytelne są stare wąwozy drogowe porośnięte darnią na terenach aktualnie użytkowanych jako łąki niż wąwozy na obecnych terenach leśnych, gdzie większa ilość substancji organicznej (kłód, gałęzi, igliwia, liści) przyczynia się do szybszego wypełnienia wąwozu, a przez to zatarcia jego czytelności w krajobrazie (il.1.5).

il.1.5. Wąwóz drogowy porośnięty darnią i umocniony korzeniami drzew jest trwalszy w krajobrazie niż wąwóz w lesie, szybko ulegający wypełnieniu materią organiczną i mineralną; Pasterka, Kartówek.

Rozwój wąwozów drogowych nie był korzystny dla mieszkańców, bo przejazd wozem stawał się niewygodny. Stopniowe pogłębienie wąwozu sprawiało, że z czasem droga przestawała być użytkowana. Zbyt głęboki – a tym samym na ogół zbyt wąski oraz wilgotny i błotnisty – wąwóz drogowy porzucano, a nową drogę wytyczano zwykle tuż obok, równoległe do poprzedniej. Z czasem i ona ulegała przegłębieniu i mogła zostać zarzucona. Dzisiejszym śladem po tych dawnych zmaganiach mieszkańców z erozją na polnych, nieutwardzonych drogach, jest występowanie dwóch lub trzech równoległych do siebie dróg, o różnym stopniu przegłębienia. Wąwóz najgłębszy – to droga najstarsza, z czasem porzucona; droga najstabiliej

il.1.6. Dwie generacje dróg: starszy, nieużytkowany obecnie wąwóz drogowy z lewej strony, młodsza i słabiej przegłębiona droga użytkowana współcześnie – z prawej; Jakubowice.

przełębiona – to droga najmłodsza, niekiedy nadal użytkowana. Sytuację taką możemy zobaczyć na obszarze Pasterki oraz w górnej części Jakubowic (il.1.6).

Wąwozy drogowe rozwinęły się również w obrębie dawnych tras, gdzie prowadzona była zrywka drewna. Ściągane w dół stoku kłody zostawiają w krajobrazie ślad w postaci tzw. ryzy zrywkowej. Ma ona charakterystyczny profil podłużny w postaci „fali” – naprzemiennie występujących zagłębień i wyłyceń wąwozu. Stare i współczesne ryzy zrywkowe zobaczyć można przy zielonym szlaku Darnków – Kudowa-Zdrój w rejonie Kruczej Kopy oraz przy czerwonym szlaku Kudowa-Zdrój – Błędne Skąły w górnej części Jakubowic (il.1.7).

il.1.7. Ryza zrywkowa powstaje przy ściąganiu w dół stoku kłód świątych drzew; Jakubowice.

Aby zabezpieczyć drogi przed niszczącym działaniem erozji wodnej, a tym samym zapobiec rozwojowi wąwozów drogowych, powierzchni wielu dróg zostały utwardzone poprzez wyłożenie ich kamiennym brukiem. Na niektórych odcinkach szlaków turystycznych nadal możemy wędrować po przedwojennym bruku, gdyż gdzieś tam zachował się on w dobrym stanie. Ma on lokalnie bardzo różną postać – kamiennych płyt z miejscowego piaskowca, regularnie obrobionych kamiennych kostek lub „kocich łbów” różnej wielkości układanych z okolicznych kamieni (il.1.8).

il.1.8. Przykłady starych brukowanych dróg na terenie PNGS.

Dawne trakty, osłonięte jego ochronnym działaniem, przetrwały bez większych zniszczeń wywołanych przez erozję. Jednak nie wszystkie stare brukowane drogi miały tyle szczęścia – w niektórych miejscach niszcząca energia wody okazała się jednak silniejsza i obecnie możemy na ścieżkach rozpoznać tylko fragmentarycznie zachowane resztki wcześniejszego, brukowanego podłoża (il.1.9).

il.1.9. Bruk zniszczony przez erozję – z prawej strony widoczny fragment dawnej powierzchni drogi utwardzonej kamieniami (Pasterka – Ostra Góra).

Zwykle jest on w wyższym położeniu niż reszta ścieżki (nawet do 0,5 m), co pokazuje, jak szybko niszczone jest podłoże drogi bez utwardzonej powierzchni, a jednocześnie, jak ważną rolę zabezpieczającą odgrywał kamienny bruk w czasach, gdy był on regularnie poprawiany i utrzymywany. Oprócz bruku, przy niektórych dawnych traktach możemy również dostrzec zachowane fragmenty

krawężników, którymi była wyłożona cała droga, w postaci kamiennych, wąskich płyt lub regularnie ułożonych piaskowcowych kostek (il.1.10).

il.1.10. Przy niektórych starych drogach można dostrzec krawężniki.

Innym sposobem ochrony dróg przed erozją wodną były układane skośnie, w poprzek przebiegu drogi, wąskie kamienne rynny/korytka (il.1.11). Umożliwiały one odprowadzanie nadmiaru wody z powierzchni drogi na boki, co osłabiało jej niszczące działanie w obrębie traktu. Podobne zabezpieczenia stosowane są przez leśników do dzisiaj, przy czym obecnie rynny budowane są na ogół z drewnianych belek lub desek, a nie kamieni, jak niegdyś. Najlepiej zachowane tego typu dawne zabezpieczenia można zobaczyć przy zejściu zielonym szlakiem od strony Pasterki do Ostrej Góry. Na szlakach turystycznych w kilku miejscach zamontowane zostały współczesne

il.1.11. Przedwojenne i współczesne zabezpieczenia dróg i ścieżek przed erozją.

zabezpieczenia przeciwozyjne, najczęściej w postaci poprzecznie ułożonych belek na stromych odcinkach stoków (il.1.11).

Poza „zwykłymi” drogami gospodarczymi, wykorzystywanymi przede wszystkim na potrzeby mieszkańców oraz lokalnej gospodarki, przez Góry Stołowe przebiegały też trasy o znaczeniu ponadlokalnym. Do takich dróg należał m.in. Praski Trakt (*Prager Strasse*). Jest to aktualnie 12-kilometrowa droga, rozpoczynająca się za Borowiną i prowadząca przez Batorówek do Kartłowa doliną Czerwonej Wody (il.1.1). Dawniej szlak rozgałęział się w Kartłowie na dwa kierunki – jeden w stronę Náchodu i Pragi (tzw. *Machovská Droga*), drugi przez Pasterkę do Broumova. Początki Praskiego Traktu sięgają prawdopodobnie średniowiecza, gdy trasa ta mogła stanowić jedną ze ścieżek strażniczych posiadłości homolskiej. Uznawana jest również za jedną z odnóg średniowiecznego traktu, który prowadził

z Wrocławia do Pragi przez Kłodzko i Náchod – trasa Praskim Traktem pozwalała ominąć przelęcz Polskie Wrota i okolice zamku Homole, który stał się siedzibą rycerzy-rabusiów. Na początku XVIII w. trakt został przebudowany i w późniejszym okresie wykorzystywany był również jako trasa dla połączeń pocztowych, czego pozostałością są słupki milowe zachowane przy drodze do dziś (il.1.12).

il.1.12. Słupki milowe przy Praskim Trakcie.

Stopniowo jego znaczenie jednak malało, zwłaszcza po zbudowaniu w II połowie XIX w. Szosy Stu Zakrętów, od kiedy to Praski Trakt stał się zwykłą drogą leśną. Obecnie częścią traktu prowadzi czerwony szlak pieszy przez Skalne Grzyby oraz zielony szlak rowerowy. Z kolei jego odcinek w obrębie Karłowa jest aktualnie polną drogą (il.1.13). Podobne dzieje ma inna historyczna trasa komunikacyjna, tzw. Kręgielny Trakt (*Kegel-Strasse*). Prowadził on ze Szczytnej przez Batorów w rejon dzisiejszego Karłowa, gdzie łączył się z Praskim Traktem (il.1.1). Znaczenie tej trasy wzrosło na początku XVIII w. wraz z intensyfikacją gospodarki leśnej i założeniem Karłowa, ale zmalało po wybudowaniu Szosy Stu Zakrętów. Było to niegdyś najkrótsze połączenie Kłodzka z podnóżem Gór Stołowych, ale

il.1.13. Odcinek Praskiego Traktu w obrębie Kartowa ma obecnie postać zwykłej polnej drogi.

obecnie na odcinku Batorów – Karlów jest to wyłącznie droga wewnętrzna w obrębie PNGS. Kluczowe znaczenie dla udostępnienia centralnej części Gór Stołowych miało wybudowanie Szosy Stu Zakrętów. Powstała ona w latach 1867–70 po zakończeniu wojny prusko-austriackiej. Od razu też stała się atrakcją turystyczną i do dziś pełni kluczową rolę w ruchu turystycznym i nie tylko (il.1.14). Droga ta jest najkrótszym łącznikiem pomiędzy miejscowościami po południowej i północnej stronie masywu górskiego, a jednocześnie prowadzi przez sam środek stołowogórskiego płaskowyżu, nieopodal głównych atrakcji – Szczelińca Wielkiego i Błędnych Skał, a przed wojną także blisko słynnych, a nieistniejących dziś Wodospadów Pośny (patrz rozdział II.13).

il.1.14. Turyści na Szosie Stu Zakrętów w latach 30. XX w. (źródło: ze zbiorów portalu Poloniae Amici polska-org.pl).

Szosa na długości 23 km pokonuje około 400 m różnicy wzniesień, stąd na niektórych odcinkach jej nasyp został umocniony kamiennym murem o wysokości nawet do 10 m. W latach 30. XX w. Szosa Stu Zakrętów stanowiła fragment tzw. Drogi Sudeckiej, która miała połączyć Sudety Zachodnie ze Środkowymi i Wschodnimi. Obecnie trasa utraciła wiele ze swych dawnych walorów widokowych ze względu na porośnięcie lasem odsłoniętych niegdyś stoków.

Jedną z najmłodszych dróg, przecinających wierzchołki Gór Stołowych w osi wschód – zachód, jest asfaltowy Czarny Trakt wybudowany w czasie II wojny światowej. Jego przebieg odpowiada współczesnej szosie Chocieszów – Batorówek.

Osobną kategorię dawnych dróg stanowią ścieżki i trasy tworzone od końca XVIII w. na potrzeby coraz liczniej przybywających w Góry Stołowe turystów (patrz rozdział II.13). Początkowo turyści wędro-

wali istniejącymi starymi traktami oraz gęstą siecią dróg leśnych, tworzonych na potrzeby gospodarki leśnej. Pod koniec XVIII w. z Radkowa w Góry Stołowe prowadziła droga, tzw. *Käsebrettweg*. Był to stary gościniec, łączący Radków z Dusznikami, który dochodził do krawędzi gór w rejonie obecnych kamieniołomów, a następnie w poprzek grzbietu w kierunku Łężna i do Dusznik. W tworzeniu szlaków turystycznych szczególnie zasłużyło się Leśnictwo Kartów oraz Kłodzkie Towarzystwo Górskie (GGV – *Glatzer Gebirgs-Verein*) powstałe w 1881 r. Jego działalność zaowocowała m.in. przygotowaniem i oznakowaniem kilku tras turystycznych (więcej o GGV – patrz rozdział II.13). Wytyczane przez GGV szlaki obejmowały przede wszystkim najważniejsze atrakcje turystyczne owych czasów, a więc trasy dojściowe w rejon Szczelińca Wielkiego, do Błędných Skal, na Radkowskie Skaty i do Wodospadów Pośny. Radkowski oddział GGV wybudował m.in. w 1881 r. nową drogę turystyczną (obecnie tzw. Pusta Ścieżka), łączącą Radków z Kartowem przez Skalne Wrota (wielką niszę źródliskową potoków Pośny) i obok skałki Kamień Popielny. Aktualnie prowadzi nią niebieski, a następnie czerwony szlak pieszy z Radkowa do Kartowa. W 1883 r. GGV-Kudowa wyznaczyło trasę z Bukowiny na Błędne Skaty, z kolei GGV-Radków zleciło leśniczemu z Kartowa wybudowanie drogi z Ostrej Góry do Błędných Skal, a w latach 1887–88 poprowadzono trasę od Wodospadów Pośny do Kartówka (obecnie fragment szlaku żółtego z Radkowa do Pasterki, tzw. Przyjacielska Ścieżka). W 1893 r. sekcja GGV-Lewin oznakowała trasę z Lewina przez Dańczów i Darnków na Szczeliniec. W 1900 r. połączone sekcje Lewin–Kudowa wyznakowały szlak Kartów – podnóże Skalniaka – Błędne Skaty, a dwa lata później prowadzono intensywne prace w rejonie Błędných Skal (m.in. nowy wariant trasy do Kartowa) oraz wytyczono szlak Jakubowice – Bukowina. W okresie międzywojennym powstała także droga z Wambierzyc Górnych na Słoneczne Skaty i Szczeliniec Wielki, szlak na Kruczą Kopę i trasa Szczytna – Batorówek – Wambierzycy – Radków.

Dzisiejsze szlaki turystyczne na terenie Gór Stołowych bezpośrednio nawiązują więc do swoich XIX-wiecznych pierwowzorów. Wspinając się po licznych w całym masywie specjalnie przygotowanych schodkach, układanych z oddzielnych piaskowcowych bloków lub wykuwanych bezpośrednio w skale (patrz rozdział II.13), możemy docenić trud, jaki zadali sobie budowniczości pierwszych tras turystycznych, aby umożliwić dostęp do największych atrakcji. Podobne uznanie budzi wyłożenie części trasy z Pasterki na Szczeliniec Wielki (obecnie żółty szlak) kamiennymi płytami, które w większości zachowały się do dziś – miały one ułatwić przejście przez podmokły teren (il.1.15).

il.1.15. Trasa z Pasterki na Szczeliniec Wielki (obecnie żółty szlak) już pod koniec XIX w. została wyłożona kamiennymi płytami, żeby ułatwić turystom przejście przez podmokły teren.

Przerastające je liczne korzenie drzew są pozostałością po czasie, gdy ścieżka ta popadła w zapomnienie i zarosła lasem. Jednak PNGS przywrócił jej funkcjonowanie i tylko pozostałe przy niej pniaki i korzenie świadczą o jej zmiennych losach w przeszłości. Ścieżka ta jest fragmentem jednego ze starszych „transgranicznych” szlaków turystycznych w Sudetach wytyczonym w 1888 r. Prowadził on grzbietem Broumovskich Ścian od kaplicy Matki Boskiej Śnieżnej (*Maria Stern*) i schroniska Gwiazda (*Hvězda*) do Szczelińca Wielkiego przez Pasterkę (il.1.16).

il.1.16. Oznakowanie XIX-wiecznego „transgranicznego” szlaku od kaplicy Matki Boskiej Śnieżnej (*Maria Stern*) i schroniska Gwiazda (*Hvězda*) (kierunek oznaczony gwiazdą) do Szczelińca Wielkiego (*Heuscheuer* – kierunek oznaczony literą H).

Radkowski oddział GGV odpowiedzialny był za przygotowanie i oznaczenie jego kłodzkiego odcinka, od Machovskiego Krzyża na Szczeliniec Wielki. Ten dawny trakt wykorzystują współczesne szlaki: czerwony po stronie czeskiej, tzw. Strażnicza Ścieżka oraz niebieski, zielony i żółty przez Pasterkę i dalej na Szczeliniec Wielki po stronie polskiej.

Część ścieżek wymagała budowy specjalnych umocnień, zwłaszcza gdy biegły one nad rozpadlinami lub po nierównym podłożu. Prowadzono je wówczas na kamiennych groblach w celu wyrównania poziomu drogi i zwiększenia bezpieczeństwa (il. 1.17).

il.1.17. Budowa ścieżek turystycznych wymagała w niektórych miejscach konstrukcji specjalnych umocnień skarp lub kamiennych grobli; Pusta Ścieżka powyżej Wodospadów Pośny.

Przy niektórych starych drogach zachowały się kamienne, piaskowcowe słupki z okrągłymi otworami lub metalowymi oczkami, przez które były przewieszane niegdyś stalowe liny, łańcuchy lub zamontowane metalowe barierki (il.1.18).

il.1.18. Kamienne słupki stanowią pozostałość po dawnym zabezpieczeniu drogi – przez otwory przewieszony był łańcuch lub montowane były barierki; Darnków.

Zabezpieczenia takie stosowano na ogół w miejscach, gdzie droga biegła na wysokiej i stromej skarpie lub przy ostrych zakrętach. Ponadto w kilku miejscach przy słupkach drogowych widoczne są także kamienie z oznaczeniem odległości, wykonane w różnych formach (il.1.19).

Odrębną kategorię starych dróg stanowią dawne szlaki pątnicze – omówiono je w rozdziale II.9 przy opisie krajobrazu sakralnego.

il.1.19. Przy niektórych słupkach drogowych zachowały się kamienie z oznaczeniem odległości; Studzienna, Ostra Góra.

Gdzie można zobaczyć?

Najwięcej przykładów dobrze utrwalonych w krajobrazie starych wąwozów drogowych, obecnie w większości nieużytkowanych, znajdziemy na dawnych terenach rolniczych położonych na zachód i wschód od zabudowań Pasterki oraz w górnej części Jakubowic. Wyraźne wąwozy drogowe występują na następujących szlakach turystycznych lub są widoczne w ich bezpośrednim sąsiedztwie:

- czerwony szlak Kudowa-Zdrój – Błędne Skąły (silna erozja w granitach powyżej Jakubowic, głębokość wąwozu do 1,5–1,6 m, w podłożu odśłania się lokalnie lita skała),
- czerwony szlak ze Studzienna na Skalne Grzyby,
- niebieski szlak Radków – Radkowskie Skąły; również boczne stare drogi mają postać wąwozów – nieużytkowane, zasypane są liśćmi, ziemią i gałęziami,
- niebieski szlak z Kartowa do Pasterki,
- niebieski szlak z Łężyc w stronę Skał Puchacza (w górnej części Młynów),

- zielony szlak Darnków – Kudowa-Zdrój; również boczne drogi, dochodzące do zielonego szlaku w rejonie Kruczej Kopy, mają postać wąwozów drogowych w podłożu granitowym,
- zielony szlak z Pasterki do Ostrej Góry (odcinek wzdłuż granicy) – w przegłębieniach drogi (o głębokości do 1,2–1,3 m) odstaniają się progi skalne litego podłoża,
- zielony szlak z Sawanny Łężyckiej krawędzią Rogowej Kopy prowadzi równolegle do starego wąwozu, a z kolejnym przecina się przy wyjściu z lasu na łąkę nad Łężycami (zarośnięty i wypłycony).

Stare brukowane drogi można zobaczyć na następujących trasach:

- czerwony szlak Kudowa-Zdrój – Błędne Skały – bruk zachowany tylko fragmentarycznie, reszta zniszczona przez erozję,
- czerwony szlak Kudowa-Zdrój – Błędne Skały (powyżej Jakubowic) – fragmentarycznie zachowane także krawężniki,
- czerwony szlak przez Skalne Grzyby (odcinek Praskiego Traktu),
- czerwony szlak u południowego podnóża Szczelińca Wielkiego (Pusta Ścieżka) – widoczne też pozostałości krawężnika,
- czerwony szlak wzdłuż Drogi nad Urwiskiem – widoczne również krawężniki,
- czerwony szlak ze Studzienna na Skalne Grzyby – lokalnie zachowane też krawężniki,
- droga z Karlowa pod Szczeliniec Wielki – stara, ale odnowiona współcześnie,
- niebieski szlak od Stroczego Zakrętu do Radkowskich Skał,
- niebieski szlak od zachodniej strony Szczelińca Małego – bruk i krawężnik zachowane fragmentarycznie,
- niebieski szlak Pasterka – Machowski Krzyż,
- niebieski szlak przez Karlówek wzdłuż Koziego Potoku,
- niebieski szlak z Karlówka do Radkowa (Pusta Ścieżka) – bruk zachowany fragmentarycznie,

- niebieski szlak Radków – Radkowskie Skąty – w dolnej części bruk zachowany fragmentarycznie, w górnej – znacznie lepiej; lokalnie widoczne też krawężniki i umocnienia skarp murkiem,
- niebieski szlak Skalne Grzyby – Wambierzyce; ponadto droga umocniona kamiennym murkiem, widoczne też krawężniki; bruk częściowo zniszczony,
- niebieski szlak u północno-zachodnich podnóży Szczelińca Wielkiego – ścieżka wyłożona kamieniami; obecnie podłoże stało się nierówne wskutek erozji,
- zielony szlak – przez teren dawnej zabudowy Ostrej Góry,
- zielony szlak Darnków – Kudowa-Zdrój – zachowany fragmentarycznie,
- zielony szlak Polana YMCA** – Darnków,
- zielony szlak rowerowy z Łężyc przez Januszów,
- zielony szlak z Błędných Skał do Bukowiny,
- zielony szlak z Ostrej Góry na Błędne Skąty – widoczne kamienne umocnienia drogi/krawężniki,
- zielony szlak z Pasterki do Ostrej Góry (na zejściu z wierzchowiny/poniżej Pasterskiej Góry) – odcinki bardzo dobrze zachowane, głównie w górnej części; w niższej części bruk zniszczony lub znajduje się pod napłyniętą ziemią, liśćmi i igliwem,
- żółty szlak w zachodniej części Pstrążnej,
- żółty szlak z Batorówka w stronę Skalnych Grzybów,
- żółty szlak z Pasterki na Szczeliniec Wielki – ścieżka wykładana kamieniami, w wyższych partiach tworzą ją schodki,
- żółty szlak z Radkowa do Pasterki – fragmentarycznie zachowany krawężnik; na odcinku pod Ściankami i powyżej ścieżka umocniona kamieniami, na wąskiej grobli; bruk zachowany fragmentarycznie.

** Nazwa polany stanowi skrót od *Young Men's Christian Association* (Związek Chrześcijańskiej Młodzieży Męskiej) – międzynarodowej ekumenicznej organizacji założonej w 1844 r. w Anglii, w Polsce działającej od 1919 r. Na terenie Gór Stołowych organizowane były wakacyjne obozy tej organizacji w latach 1946–1948.

Różne rodzaje współczesnych zabezpieczeń przeciwoerozyjnych można zobaczyć przy następujących szlakach:

- czerwony szlak na Skalniaku (szlak papieski) – przy zejściu z Lisiego Grzbietu,
- niebieski szlak z Lisiej Przetęczy na Narożnik,
- ścieżka edukacyjna „Czynna ochrona ekosystemów” – przy zejściu ze Skalniaka w stronę Spłatów,
- zielony szlak Polana YMCA – Darnków – w bocznej dolince pod Rogową Kopą,
- żółty szlak przy zejściu z Urwiska Batorowskiego do Góry Anny.

Zabezpieczające słupki drogowe zobaczyć można m.in.:

- nieopodal Stroczego Zakrętu (zielony szlak),
- przy drodze z Kociołka do Darnkowa – niektóre słupki są wrośnięte w drzewa,
- przy Machowskiej Drodze w Ostrej Górze (zielony szlak rowerowy) – słupki drogowe z metalowymi klamrami, niektóre są mocno przechylone,
- przy niebieskim szlaku od zachodniej strony Szczelińca Małego; słupki są wrośnięte w drzewa i krzywe; poniżej droga wzmocniona kamiennym murem zabezpieczającym skarpe; widoczne lokalne osunięcie skarpy wraz ze słupkami – niektóre są mocno przechylone,
- przy zielonym szlaku Polana YMCA – Darnków,
- wzdłuż drogi łączącej Szosę Stu Zakrętów z Kręgielnym Traktem na wschodnich obrzeżach Karlowa.

2. Miasta, wsie, kolonie i przysiółki – sieć osadnicza w Górach Stołowych

Główną osią, wokół której kształtuje się krajobraz kulturowy, jest przede wszystkim sieć osadnicza. Na obszarze Gór Stołowych wyraźnie widać silną zależność jej rozwoju od uwarunkowań naturalnych. Piaskowcowe stoliwa o urwistych ścianach, stoki zasłane licznymi pokrywami blokowymi, czy rozległe tereny mokradel i torfowisk w obrębie wychodni margli i mułowców, nie sprzyjały zakładaniu stałych osad, stąd zabudowa wkroczyła na te tereny dość późno, a sieć osadnicza jest słabo rozwinięta. W obrębie centralnego płaskowyżu Gór Stołowych położone są w całości zaledwie dwie miejscowości – Pasterka i Karłów, a częściowo – górny fragment Łężyc (konkretnie szczątkowa zabudowa dawnych osad Łężno i Januszów (rozdział II.4), włączonych następnie do Łężyc). W granicach Parku Narodowego Gór Stołowych znajduje się tylko Pasterka i część Łężyc, podczas gdy Karłów jest enklawą wyłączoną z Parku. W szczątkowej formie zachowały się ponadto zabudowania przysiółków Ostra Góra i Batorówek, stanowiących niegdyś kolonie odpowiednio Pasterki i Batorowa (rozdział II.4).

Znacznie lepiej rozwinięta jest sieć osadnicza otaczająca obszar Parku Narodowego, stanowiąca jednocześnie jeden ze starszych rejonów osadniczych na ziemi kłodzkiej. Zwłaszcza od strony południowej i zachodniej do granic Parku dochodzi wiele osad, w większości o średniowiecznym rodowodzie (rozdział I.1; il.2). Od zachodu są to zabudowania Bukowiny Kłodzkiej, Pstrążnej i Jakubowic, tworzących niegdyś odrębne jednostki osadnicze (wsie lub kolonie), a obecnie włączonych w granice administracyjne miasta Kudowa-Zdrój. Od południa do granic Parku przylegają liczne wsie wymieniane w dokumentach już w XIV i XV w., związane z istnieniem dominium homolskiego: Jerzykowice Wielkie, Dańców, Darnków, Gołaczów, Łężyce i Ocieszów. Ten ostatni znajduje się aktualnie w granicach miasta Szczytna, podobnie jak Batorów, przylegający do południowo-wschodniej granicy Parku Narodowego

Gór Stołowych. Przy wschodniej granicy Parku położone są zabudowania Studzienna, a do północno-wschodnich jego obrzeży dochodzą granice administracyjne Wambierzyc i Radkowa. Od strony północno-zachodniej, gdzie granica Parku Narodowego Gór Stołowych pokrywa się z przebiegiem granicy państwowej, w jej pobliżu od strony czeskiej dochodzą zabudowania Machovskiej Lhoty.

W układzie sieci osadniczej widać wyraźną zależność od ukształtowania terenu oraz okresu założenia wsi. Miejscowości najstarsze (Dańczów, Gołaczów, Darnków, Łęzyce, Ocieszów, Pasterka) mają strukturę przestrzenną typową dla średniowiecznych wsi górskich w Sudetach, czyli z zabudowaniami ciągnącymi się wzdłuż cieków wodnych. Nadaje im to układ wsi łańcuchowych (leśno-łanowych). Gospodarstwa lokowane były w dnach dolin rzek i potoków, a należące do gospodarza grunty biegnęły pasmowo w górę stoków, na ogół aż do samej wierzchołki i wododziału.

Ten tradycyjny, historyczny podział gruntów w niektórych miejscach uległ zatarciu wskutek wielowiekowych przeobrażeń, zwłaszcza ubytku zabudowy po wyludnieniu tego obszaru po II wojnie światowej oraz zaniechania użytkowania ornego wielu gruntów, co przyczyniło się z kolei do zaniku polnych dróg (rozdział II.4 i II.5). Jednak w wielu miejscach jest on nadal czytelny we współczesnym krajobrazie i stanowi ważny element krajobrazu kulturowego. Rozpoznamy go przede wszystkim po dość licznie przetrwałych starych budynkach ulokowanych wzdłuż dróg, biegnących równoległe do koryt potoków, a także po zachowanym lokalnie charakterystycznym układzie dróg polnych i miedz (il.2.1).

Odmienne układy przestrzenne – który również nadal rozpoznać można we współczesnym krajobrazie – miały miejscowości zakładane w późniejszym czasie, zwłaszcza w okresie wewnętrznej kolonizacji fryderycjańskiej (od lat 40. XVIII w.). Osadnictwo wkroczyło wówczas na wyżej położone tereny górskie, o mniej sprzyjających warunkach środowiskowych dla rozwoju rolnictwa, wobec czego podstawę utrzymania ich mieszkańców stanowiły przede wszystkim

il. 2.1. Wieś Pasterka – mimo rozluźnienia dawnej zabudowy, nadal czytelny jest pierwotny, łańcuchowy układ przestrzenny wsi; czytelne są również miedze i dawne drogi odchodzące prostopadle od osi doliny i linii zabudowy w górę stoków. Budynki wzniesione w późniejszym okresie, wyżej na stokach, mają układ rozproszony.

prace leśne oraz rzemiosło i praca w okolicznych kamieniołomach i zakładach szklarskich. Wsie i przysiółki, które powstały w tamtym okresie jako osady robotników leśnych, charakteryzują się rozproszonym układem zabudowy lub jedno- i dwustronną zabudową wzdłuż głównej drogi wiejskiej. Do wsi i kolonii o tej genezie należały Łężno, Karlówek, Góra Anny i Batorówek, wszystkie położone w aktualnych granicach Parku Narodowego Góry Stołowe, przy czym – poza kilkoma zabudowaniami dawnego Łężna i Batorówka (il.2.2) – należą one obecnie do osad wyludnionych. Te i inne znikłe osady zostały przedstawione dokładniej w rozdziale II.4.

il.2.2. Nieliczne pozostałości dawnej rozproszonej zabudowy Batorówka.

W sieci osadniczej na terenie Gór Stołowych zaznacza się ponadto duże zróżnicowanie wielkości poszczególnych miejscowości. Obok wsi dużych, liczących w przeszłości nawet znacznie powyżej tysiąca mieszkańców i ponad dwieście budynków mieszkalnych (m.in. Wambierzyce, Łężyce), które położone są na obrzeżu właściwych Gór Stołowych, występowały tu liczne osady niewielkich rozmiarów – głównie późno zakładane kolonie i przysiółki w obrębie wyższych partii górskich – z liczbą mieszkańców nieprzekraczającą 100 osób, posiadające zaledwie po kilka lub kilkanaście zagrod (tab. 1). Dysproporcje te przetrwały w strukturze sieci osadniczej do dzisiaj, przy czym zdecydowana większość miejscowości odnoto-

wała znaczny spadek liczby mieszkańców w drugiej połowie XX w. Przełożyło się to z kolei na ubytek zabudowy i zmniejszenie zasięgu dawnego osadnictwa, aż do całkowitego zaniku niektórych osad lub części wsi (rozdział II.4).

W ostatnich latach ubytek ten jest częściowo rekompensowany powstawaniem nowej zabudowy, w tym przede wszystkim domów jednorodzinnych i letniskowych (il.2.3).

il.2.3. Nowa zabudowa często współwystępuje z budynkami przedwojennymi i w wielu miejscach uzupełnia luki po wcześniejszych ubytkach w sieci osadniczej; Łężyce.

Proces ten jest jednak bardzo nierównomierny przestrzennie, co prowadzi do pogłębiania się krajobrazowych różnic w gęstości sieci osadniczej pomiędzy poszczególnymi rejonami Gór Stołowych. Nowa zabudowa szczególnie intensywnie rozwija się w miejscowościach uzdrowiskowych lub w ich najbliższym sąsiedztwie, ale nie tylko (porównaj rozdział II.10).

Charakterystyczną cechą sieci osadniczej tego regionu jest również włączenie wielu dawnych wsi we współczesne granice administracyjne miast. W ten sposób po II wojnie światowej bardzo rozrosła się Kudowa-Zdrój i Szczytna, choć w ich strukturze przestrzennej nadal wyraźnie wyodrębniają się włączone do nich, samodzielne niegdyś wsie wraz z ich koloniami, takie jak Czerмна, Jakubowice, Pstrążna i Bukowina Kłodzka w przypadku Kudowy-Zdroju oraz Batorów i Ocieszów w przypadku Szczytnej (porównaj rozdział II.8).

Jedyną miejscowość w całości położoną na obszarze Parku Narodowego Gór Stołowych, istniejąca do dziś, to wieś Pasterka (il.2.1). Zlokalizowana jest w obrębie środkowego poziomu Gór Stołowych, na wysokości 670–775 m n.p.m., a jej oś stanowi dolina Pasterskiego Potoku (*Rejšenský potok*). Obecnie Pasterka posiada zaledwie kilkunastu stałych mieszkańców, ale pod koniec XIX w. było ich aż 653 (w 1885 r.). Była wówczas jedną z większych wsi w Górach

il.2.4. Pasterka w okresie przedwojennym (źródło: ze zbiorów własnych autorki).

Stołowych, liczącą ponad 200 budynków, w tym szkołę, piekarnię, sklep, leśnictwo, dwa młyny wodne, gorzelnię, 30 warsztatów tkających bawełnę oraz urząd celny i graniczny (il.2.4).

Początki Pasterki sięgają XIV lub XV w. i związane są z kolonizacją czeską, co wynikało z ukształtowania terenu i łatwej dostępności Pasterki od strony północno-zachodniej. Naturalne usytuowanie Pasterki w ciągu komunikacyjnym zadecydowało o intensywnym rozwoju wsi w okresie przedwojennym, w tym również jej funkcji turystycznej, jaką uzyskała w XIX w., niezależnie od istniejącej tu wówczas granicy państwowej. Biegła tędy jedna z popularnych tras w Górach Stołowych, łącząca Adršpach i Broumov ze Szczelińcem Wielkim (rozdział II.1). W Pasterce powstała wówczas gospoda (Hugo Teubera) z miejscami noclegowymi, a następnie – w okresie

il.2.5. Ośrodek wypoczynkowy „Szczelinka” w Pasterce mieści się w budynku przedwojennego powiatowego schroniska młodzieżowego.

międzywojennym – powiatowe schronisko młodzieżowe (dzisiejszy ośrodek wypoczynkowy „Szczelinka”) (il.2.5). Ze względu na walory krajobrazowe i klimatyczne w latach 20. XX w. wieś stała się miejscowością letniskową oraz ośrodkiem sportów zimowych.

Obecnie, z dawnej gęstej zabudowy wsi zachowała się tylko część gospodarstw. Co prawda nadal można dostrzec pozostałości wcześniejszej struktury przestrzennej – łańcuchowej wzdłuż drogi oraz rozproszonej w wyższych częściach stoków – uległa ona jednak znacznemu rozluźnieniu (il.2.1). Obecnie zachowana zabudowa to tylko bardzo niewielka część stanu sprzed II wojny światowej. W wolnych przestrzeniach pomiędzy zachowanymi domostwami dostrzec można resztki nieistniejących budynków. Na terenie wsi zachowało się również kilka starych przydrożnych kapliczek i krzyży, pochodzących z połowy XIX w., obecnie częściowo odnowionych (rozdział II.9). Dość dobrze zachowały się także pozostałości budowli związanych z regulacją Pasterskiego Potoku, w tym fragmenty dawnej kamiennej obudowy koryta oraz zrekonstruowany suchy zbiornik retencyjny (rozdział II.6). Z kolei świadectwem znacznie gęstszej w przeszłości sieci dróg polnych są liczne w okolicy skarpy i wąwozy drogowe (rozdział II.1). Elementami krajobrazu kulturowego, nawiązującymi do nowszych dziejów Pasterki, są dwa pomniki. Pierwszy ma formę piaskowcowego głazu zlokalizowanego przy głównej drodze prowadzącej przez wieś. Do niedawna wisiała na nim granitowa tablica z godłem państwowym: „Dla upamiętnienia 35 rocznicy Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej oraz powrotu na prastare ziemie piastowskie tablicę wmurowały KZKB Radków, Transbud Warszawa, 22 lipiec 1979”. Obecnie tablica jest zdjęta, ale ślad po niej pozostał (il.2.6). Drugi pomnik, w postaci pionowo ustawionej płyty, przypominającej nagrobek, z napisem „R.I.P. Serce pozostawione w Pasterce”, postawiony został przed kilku laty przed schroniskiem PTTK przez współczesnych miłośników tego miejsca (il.2.7) [R.I.P. – *requiescat in pace/ rest in peace* – niech odpoczywa w pokoju].

il.2.6. Pozostałość po pomniku z 1979 r., do niedawna upamiętniającym powrót na „prastare ziemie piastowskie” – obecnie tablica została zdjęta, pozostał po niej jedynie ślad na kamiennym bloku, aktualnie pomnik poświęcony jest... kotom; Pa-sterka.

Na uwagę zasługuje również wieś Kartów. Mimo że znajduje się on poza Parkiem Narodowym, to jego centralne położenie w samym sercu Gór Stołowych, na wierzchołku ich środkowego piętra (na wysokości 720–760 m n.p.m.) i tuż u podnóża Szczelińca Wielkiego sprawia, że pełni on ważną funkcję turystyczną jako dobra baza wypadowa do poznawania głównych atrakcji przyrodniczych i kulturowych Parku Narodowego Gór Stołowych. Kartów został założony dopiero w 1730 r. jako wieś kameralna, czyli należąca do dóbr władcy. Jej powstanie było związane z intensyfikacją w tamtym okresie gospodarki leśnej w okolicznych lasach, które stanowiły posiadłość królewską.

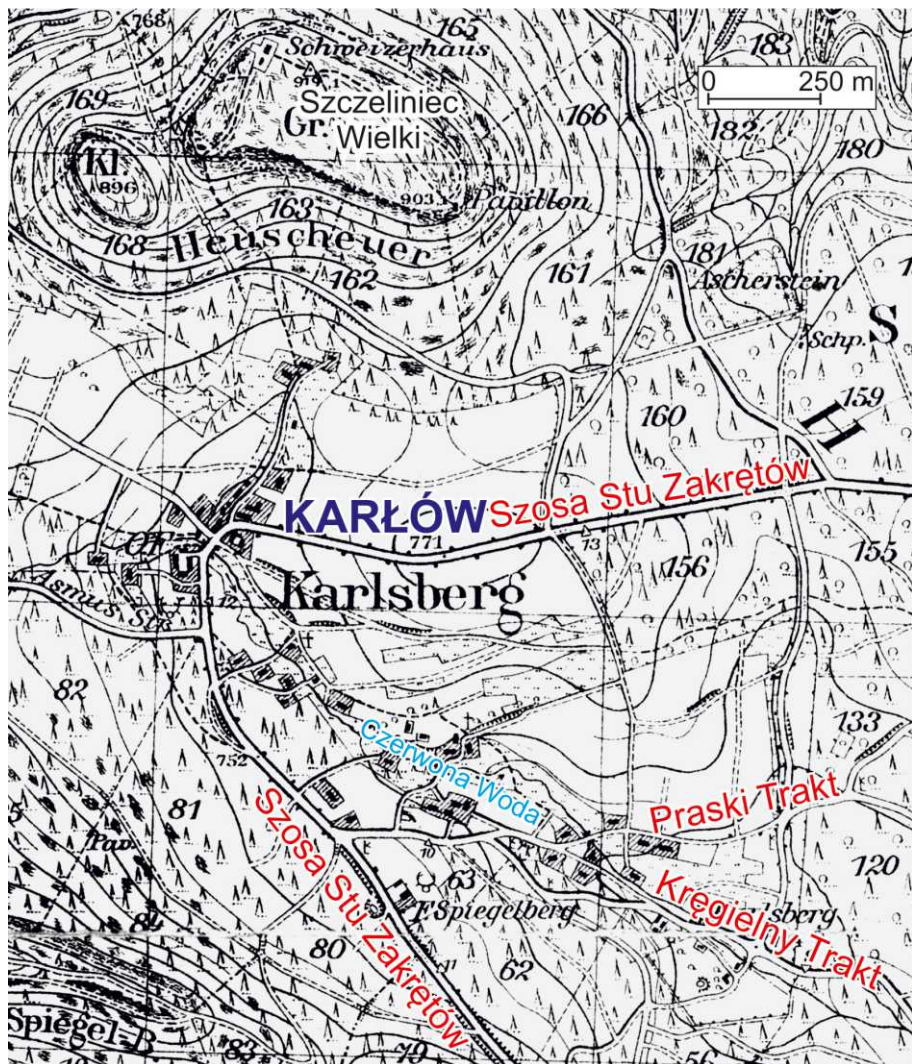

il.2.7. Pomnik przed schroniskiem w Pasterce.

Kartów ma nietypowy układ zabudowy – rozwinął się jako wieś wielodrożnicowa ze względu na jego położenie na skrzyżowaniu kilku traktów komunikacyjnych i handlowych (Praski Trakt, Kręgielny Trakt, trasa Kudowa-Zdrój – Radków, czyli późniejsza Droga Stu Zakrętów, droga w stronę Szczelińca Wielkiego) oraz wzdłuż górnego odcinka doliny Czerwonej Wody (il.2.8). Początkowo zabudowa skupiała się wokół skrzyżowania starych szlaków handlowych, potem – wskutek rozwoju turystyki – postępował rozwój zabudowy wzdłuż drogi na Szczeliniec Wielki oraz Drogi Stu Zakrętów. Z kolei na południe od centrum, w dolinie Czerwonej Wody i wzdłuż historycznych traktów wznoszono domy mieszkalno-gospodarcze w zabudowie rozproszonej. Był to tzw. Dolny Kartów. W najniższej

części wsi znajdowały się zabudowania młyna wodnego (rozdział II. 6).

il.2.8. Nietypowy układ zabudowy Kartowa jako wsi wielodrożnicowej. Szczegółowe objaśnienia w tekście. Mapa Messtischblatt 1884/1928.

Pod koniec XIX w. wieś liczyła około 60 budynków mieszkalnych i ponad 380 mieszkańców. Najokazalszym budynkiem we wsi, położonym w jej historycznym centrum, jest dawna siedziba

nadleśnictwa. Obiekt z końca XVIII w. stanowi obecnie własność Parku Narodowego Gór Stołowych i mieści się w nim Centrum Szkoleniowo-Edukacyjne PNGS (il.2.9).

il.2.9. Centrum Szkoleniowo-Edukacyjne PNGS w Karlowie mieści się w budynku z końca XVIII w. – dawnej siedzibie nadleśnictwa.

Interesującym elementem krajobrazu kulturowego Karlowa – poza obiektami małej architektury sakralnej i dawnej infrastruktury turystycznej, które omówiono odpowiednio w rozdziałach II.9 i II.13 – jest pomnik ofiar I wojny światowej (il.2.10). Znajduje się on na skrzyżowaniu Drogi Stu Zakrętów z drogą wiodącą przez Dolny Karlów do Batorowa. Ma postać kamiennego obelisku w kształcie sześciangu, w którym z czterech stron wykute są nisze, a w nich napisy pociągnięte dodatkowo czarną farbą (z jednej strony są częściowo

zniszczone). Upamiętnia on mieszkańców pobliskich wsi, Karlowa, Pasterki, Ostrej Góry, Łężyc i Ocieszowa (w tym głównie pracowników leśnych, ale nie tylko), którzy zginęli w walkach I wojny światowej. Pomnik został wzniesiony w 1926 r. przez miejscową społeczność (*Gemeinde*) i Nadleśnictwo Karlów. Pierwotnie zwieńczony był kulą, na której znajdował się orzeł pruski. Podobny pomnik stał niegdyś również w Pasterce – był to kamienny graniastosłup na cokole, z fotografiami poległych w I wojnie światowej. Nie zachował się jednak do naszych czasów. Pomniki ofiar Wielkiej Wojny, których liczne przykłady znajdziemy także w innych sudeckich wsiach, ustawiano zwykle w centralnych częściach miejscowości, przy głównych traktach, skrzyżowaniach lub w pobliżu kościołów.

il.2.10. Pomnik ofiar I wojny światowej w Karlowie.

Kościoty były ważnymi obiektami w strukturze przestrzennej miast i wsi od czasów średniowiecza. W granicach Parku Narodowego Gór Stołowych jedyny kościół znajduje się w Pasterce, jednak w bezpośrednim sąsiedztwie Parku Narodowego kościoły zlokalizowane są zarówno w obrębie miast (Kudowa-Zdrój, Radków – dwa obiekty), jak i wsi (Łężyce, Wambierzyce), w tym również tych, które są obecnie włączone do miast (Pstrążna, Cermna, Brzozowie). Więcej na ten temat w rozdziale o krajobrazie sakralnym (rozdział II.9).

3. Co pozostało z dawnej architektury regionalnej?

Ważnymi elementami krajobrazu kulturowego są stare budynki, reprezentujące tradycyjny, regionalny styl architektoniczny. Na obszarze Gór Stołowych takie zabudowania można odnaleźć praktycznie w każdej miejscowości – zachowały się liczne przykłady drewnianych, murowanych i drewniano-murowanych domów mieszkalnych i mieszkalno-gospodarczych, głównie z XIX w. (il.3.1).

Na obszarach wiejskich w rejonie Gór Stołowych tradycyjne budownictwo ludowe jest proste i oszczędne w zdobienia. Przeważają budynki o wydłużonej bryle, parterowe, choć często z częścią mieszkalną również na poddaszu. Pod względem rozwiązań konstrukcyjno-materiałowych w zabudowie wiejskiej przeważała konstrukcja wieńcowa (zwana również zrębową – il.3.2) lub mieszana. Budynki miały na ogół wysokie, stromo nachylone dachy, zwykle dwuspadowe (niektóre mansardowe lub z naczótkami), często z oknami części mieszkalnej w poddaszu (il.3.1, il.3.3). Z kolei obramienia otworów okiennych i drzwiowych zdobiono niekiedy opaskami. Takie kamienne portale i framugi, ujmujące otwory wejściowe z drewnianymi drzwiami, zobaczymy m.in. w Darnkowie (z 1878 r.) i w Pstrążnej (z 1856 i 1872 r.) (il.3.4).

Charakterystyczną cechą regionalnej architektury wiejskiej są oszalowane pionowymi deskami szczyty budynków. Niekiedy deski na ścianach szczytowych układane były w ozdoby wzór, głównie w jodełkę, czego przykłady można zobaczyć w Pstrążnej. Inną typową cechą są również wysunięte okapy połaci dachowych, które nadwieszają się nad elewację parteru (il.3.1, il.3.5).

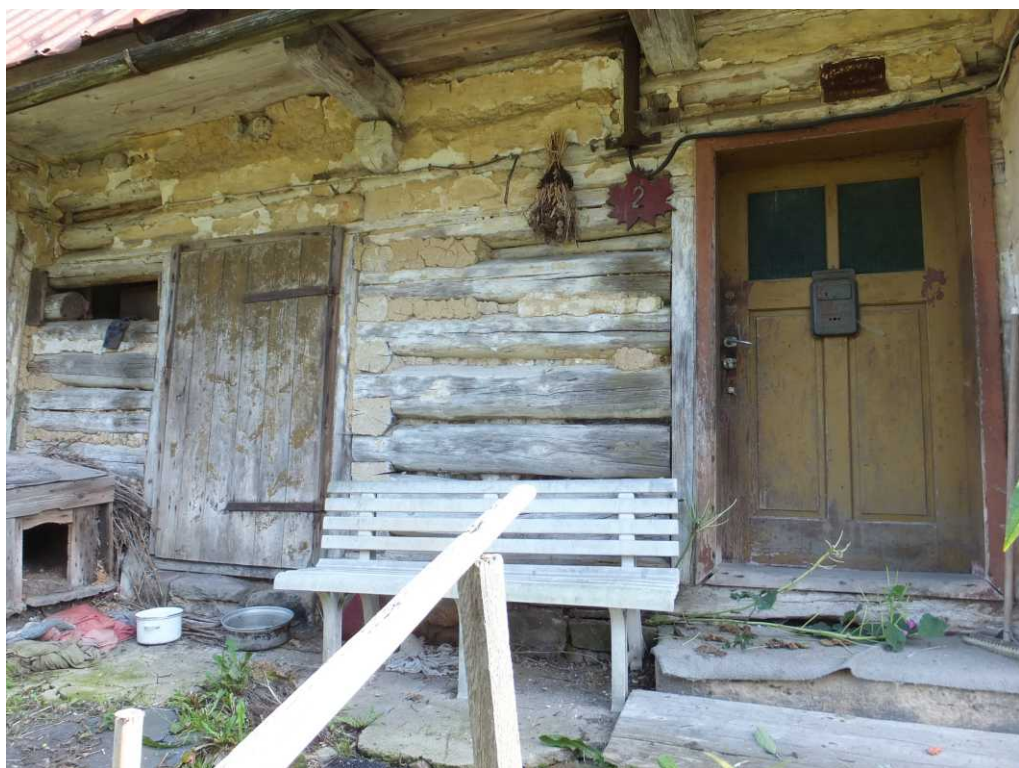
W niektórych budynkach do dziś przetrwał wyraźny podział na część mieszkalną i gospodarczą (il.3.6). Taki dwudzielny układ funkcjonalno-przestrzenny jest typowy dla kłodzkiego budownictwa regionalnego – część mieszkalna była drewniana (najczęściej w konstrukcji wieńcowej), a część gospodarcza, przeznaczona głównie dla zwierząt – murowana.

il.3.1. W wielu wsiach w Górach Stołowych zachowały się liczne przykłady drewnianych, murowanych i drewniano-murowanych domów mieszkalnych oraz mieszkalno-gospodarczych, głównie z XIX w.

il.3.2. Przykład chaty o konstrukcji zrębowej (wieńcowej); Pstrążna.

Ten tradycyjny rodzaj zabudowy najliczniej przetrwał w miejscach bardziej izolowanych, o utrudnionym dostępie, m.in. w Pstrążnej (il.3.7). Część starych domów została niedawno odnowiona (il.3.8), inne – ulegają niszczeniu (il.3.9). Zróżnicowana wielkość zachowanej dawnej zabudowy oraz jej cechy architektoniczne pozwalają identyfikować profesje wcześniejszych mieszkańców. W większych i bogatszych wsiach (np. w Wambierzycach i Łężyczach) zachowało się jeszcze kilka przykładów tradycyjnego układu zabudowy dużych gospodarstw, gdzie wieloobietkowe zagrody mają charakter zamknięty – budynki ustawione są w czworobok wokół dziedzińca i prowadzi/prowadziła nań szeroka brama wjazdowa. Budynki o połączonej funkcji mieszkalno-gospodarczej zamieszkiwali zwykle mniej zamożni chłopcy, podczas gdy niewielkie

domy, bez części inwentarskiej, należały do robotników leśnych, kamieniarzy i drobnych rzemieślników.

il.3.3. Różnorodne typy tradycyjnych dachów; Batorów, Jakubowice.

Domy budowano w większości frontami do drogi, choć zdarzają się wyjątki od tej reguły. Przykładowo, w Czermnej do dziś możemy zobaczyć dawne domy tkaczy, tworzące zespół budynków ustawionych do drogi szczytowo (il.3.10).

il.3.4. Kamienne portale wokół drewnianych drzwi w wiejskich domach; Darnków (1878), Pstrązna (1856 i 1872).

il.3.5. Przykład tradycyjnej chaty z oszalowanym szczytem i wysuniętym okapem dachu; Jerzykowice Wielkie.

il.3.6. W niektórych budynkach nadal przetrwał tradycyjny podział na część mieszkalną i gospodarczą; Gołaczów, Kartów.

il.3.7. Opuszczony budynek w Pstrążnej z wyraźnym podziałem na drewnianą część mieszkalną i murowaną gospodarczą.

Stanowią one pozostałość z czasów, gdy Czerмна była ważnym ośrodkiem tkactwa chałupniczego, które stanowiło podstawę utrzymania wielu mieszkańców i istotnie przyczyniło się do rozwoju miejscowości.

Tradycyjny układ zabudowy o genezie jeszcze średniowiecznej można nadal rozpoznać w Radkowie – został on wpisany do rejestru zabytków. Ze wszystkich miast w rejonie Gór Stołowych było to jedyne miasto królewskie – jedno z czterech takich na ziemi kłodzkiej. Przejawem jego wyjątkowości jest bardzo regularny układ urbanistyczny, w którym zachowały się fragmenty XV-wiecznych murów miejskich (il.3.11).

il.3.8. Część starych domów została niedawno odnowiona.

il.3.9. Niektóre domostwa stoją puste i niszczeją.

il.3.10. Dawne domy tkaczy w Czermnej.

Wszystkie pozostałe miasta regionu stołowogórskiego, które należały do prywatnych właścicieli, mają układ urbanistyczny otwarty i nie posiadały warownych umocnień. W centralnej części radkowskiego Rynku znajduje się zabytkowy, renesansowy ratusz (il.3.12). Pierzeje rynkowe w Radkowie należą do jednych z najbardziej interesujących w regionie i mimo że wielu kamienicom przydałby się generalny remont, to w architektonicznych detalach można nadal rozpoznać dawne czasy świetności i zamożności tutejszego mieszczaństwa. Aż dwadzieścia jeden radkowskich kamienic wpisanych jest do rejestru zabytków – pochodzą one z XVI, XVII i XVIII w. i skupiają się głównie wokół Rynku. Podziwiać w nich możemy pięknie zdobione renesansowe i późniejsze portale bram wejściowych (il.3.13).

il.3.11. Fragment XV-wiecznych murów miejskich w Radkowie.

Specyficzny styl architektoniczny rozwinął się w miejscowościach uzdrowiskowych. Źródła mineralne Kudowy-Zdroju, Polanicy-Zdroju i położonych już poza Górami Stołowymi Dusznik-Zdroju znane były co najmniej od XVI w., jednak miejscowości te jako uzdrowiska zaczęły funkcjonować dopiero od końca XVIII w. Największy ich rozkwit nastąpił na przełomie XIX i XX w. Była to faza intensywnego rozwoju urbanistycznego tych miejscowości i do dziś charakterystyczny klimat architektoniczny uzdrowisk z rejonu stołowogórskiego (oraz pozostałych obszarów Sudetów) nadają budynki wzniesione właśnie w tamtym okresie. Powstały wówczas liczne pensjonaty, hotele, zajazdy, domy gościnne oraz inne obiekty infrastruktury uzdrowiskowej, takie jak pijalnie wód, łaźienki, zakłady przyrodo-

il.3.12. Przestrzenny układ zabudowy Radkowa sięga czasów średniowiecza; renesansowy ratusz w centralnej części Rynku.

il.3.13. Bogato zdobione renesansowe i barokowe portale bram wejściowych do kamienic mieszczańskich przy Rynku w Radkowie.

lecnicze, altany widokowe, promenady z kolumnadami, hale spacerowe. Większość tych obiektów – po remontach i modernizacji – funkcjonuje do dnia dzisiejszego (il.3.14).

il.3.14. Charakterystyczna architektura uzdrowskowa w Kudowie-Zdroju z przetomu XIX i XX w.

W architekturze uzdrowskowej początkowo dominowały wzorce budownictwa regionalnego, czego przykładem jest sanatorium „Polonia” w Kudowie-Zdroju, będące jednym z największych budynków w uzdrowisku (il.3.15). Obiekt został wybudowany w 1905 r. i pierwotnie pełnił funkcję domu zdrojowego. Wzniesiono go w konstrukcji ryglowej (fachwerkowej), z dachem z lukarnami. Z czasem w budownictwie uzdrowskowym zaczęły jednak przeważać wpływy zagraniczne, głównie ze Szwajcarii, Tyrolu i Skandynawii. Znajdowały one swoje odzwierciedlenie zarówno w formie budowli, jak i detalach zdobniczych. Wpływy tyrolskie czy norweskie chętnie łączono z modnym wówczas stylem secesyjnym. Zaowocowało to uformowaniem się specyficznej formy budownictwa w kurortach, z licznymi elementami drewnianymi w postaci balkonów, werand, galerii i snycerskich zdobień oraz charakterystycznymi wieżyczkami w narożach dachów (il.3.14).

Do interesujących przykładów kształtowania architektury uzdrowskowej należy Polanica-Zdrój, położona co prawda w pewnej

il.3.15. Sanatorium „Polonia” w Kudowie-Zdroju – budynek z początku XX w.

odległości od granic Parku Narodowego Gór Stołowych, ale nadal w regionie stołogórskim. W pierwszych latach XX w. rozpoczęto rozbudowę Polanicy według ujednoliczonego stylu architektonicznego, który miał nawiązywać do wzorców regionalnych, tzw. *Landhausstil*. W stylu tym powstało kilkadziesiąt willi, otoczonych ogrodami, dwu- lub trzypiętrowych. Ich charakterystyczną cechą była konstrukcja mieszana – na ogół parter był kamienny, poddasze – ryglowe, a szczyty oszalowane drewnem.

Historyczne układy urbanistyczne Kudowy-Zdroju i Polanicy-Zdroju zostały wpisane do rejestru zabytków. Znalazły się w nim również elementy infrastruktury uzdrowskiej pochodzące z końca XIX lub początku XX w. Wśród obiektów zabytkowych są oba parki zdrojo-

il.3.16. Park Zdrojowy w Kudowie-Zdroju z pijalnią wód.

we, jeden z XIX-wiecznych pensjonatów w Kudowie-Zdroju, hala spacerowa w kudowskim parku zdrojowym (il.3.16) oraz teatr zdrojowy i dom zdrojowy w Polanicy-Zdroju.

Charakterystyczna dla uzdrowisk architektura przenikała również na obszary wiejskie, zwłaszcza tam, gdzie rozwijało się budownictwo przeznaczone dla letników. Przykładem może być zachowana częściowo dawna zabudowa Karłowa (il.3.17). W stylu alpejskim wznoszono także nowe obiekty turystyczne – klasycznym przykładem, zachowanym prawie w niezmienionej formie, jest schronisko na Szczelińcu Wielkim, nazywane niegdyś „Szwajcarką”. Wybudowane w połowie XIX w. jest jednym z najstarszych schronisk sudeckich, a obiegająca budynek charakterystyczna galerijka oraz

dach o małym spadku wskazują na architektoniczne wpływy tyrolskie (patrz rozdział II.13; il.13.14).

il.3.17. Pozostałości przedwojennej zabudowy Karlowa w stylu alpejskim.

Unikatowymi zabytkami dawnego budownictwa w rejonie Gór Stołowych są drewniane dzwonnice sygnalizacyjno-alarmowe z I połowy XIX w. Znajdziemy je w Dańczowie (il.3.18), Jerzykowicach Wielkich (il.3.19), Pstrążnej (na terenie skansenu – pierwotnie znajdowała się w Gołaczowie) oraz w Kudowie-Zdroju (il.3.20). Dzwonnice te mają charakterystyczną konstrukcję słupowo-ryglową (szkieletową) na planie kwadratu, zwężającą się ku górze, na zewnątrz oszalowaną deskami. W górnych częściach znajdują się latarnie, w których zawieszono są dzwony. Szczyty dzwonnicy pokryte

il.3.18. Drewniana dzwonnica alarmowa z poł. XIX w. w Dańczowie.

są blaszanymi hełmami o różnych kształtach – kolistymi w Dańczowie i Jerzykowicach Wielkich oraz ostrostupowymi w Pstrążnej i w Kudowie-Zdroju. Na tej ostatniej zawieszony jest również obraz Matki Boskiej w drewnianej, oryginalnej ramce, za szkłem. Dźwięk dzwonów miał ostrzegać mieszkańców przed zagrożeniami, przepędzać burze, a także epidemie, co sugerują krzyże choleryczne, wieńczące dzwonnice w Jerzykowicach Wielkich i Dańczowie. Krzyże te, tzw. karawaki, o podwójnych ramionach (górne ramię krótsze), od XVI w. uznawano za magiczną ochronę przed morowym powietrzem.

Z kolei w Ostrej Górze w 2013 r. została odnowiona dzwonnica kamienna, z metalowym hełmem, z 1868 r. (il.3.21). W cokole wy-

kuty jest niemiecki napis, dodatkowo zaakcentowany czarną farbą, o charakterze modlitwy (*Bedenk o Mensch für wen du bist und Wer für dich gestorben ist Gloria Patris et Filio et Spiritui sancto* - „Pamiętaj, człowieku, dla kogo istniejesz i kto umarł dla ciebie. W imię Ojca i Syna i Ducha Świętego”). Sakralny wydzwitek dzwonnicy jest podkreślony również przez rosnące po jej obu stronach drzewa, co typowe było dla otoczenia kapliczek, krzyży i figur przydrożnych (rozdział II.9).

il.3.19. Drewniana dzwonnica alarmowa z poł. XIX w. Jerzykowicach Wielkich.

il.3.20. Drewniana dzwonnica alarmowa z poł. XIX w. w Kudowie-Zdroju.

W celu ochrony oraz promocji tradycyjnej architektury regionalnej utworzone zostało Muzeum Kultury Ludowej Pogórza Sudeckiego w Kudowie-Zdroju (wcześniejsza nazwa: Muzeum Budownictwa Ludowego Kotliny Kłodzkiej) (il.3.22, il.3.23). Jest to jedyny tego typu obiekt na Dolnym Śląsku. Muzeum zlokalizowano na terenie Pstrążnej, której cały układ przestrzenny, z zabudową od XVIII w., wpisany jest do rejestru zabytków, a w okolicznych wsiach również zachowało się wiele przykładów tradycyjnego budownictwa

ludowego. Skansen powstał w 1984 r. i początkowo był zamiejscową filią Muzeum Okręgowego w Wałbrzychu, natomiast od 2006 r. przejęty został przez miasto Kudowę-Zdrój jako samorządowa instytucja kultury.

il.3.21. Odnowiona niedawno dzwonnica kamienna z 1868 r. w Ostrej Górze.

Pierwsza ekspozycja muzealna została otwarta dla zwiedzających w 1991 r., jednak prace przygotowawcze rozpoczęły się znacznie wcześniej. Już w 1983 r. nastąpiło przekazanie przez miasto

Kudowę-Zdrój pierwszego obiektu, który dał podwaliny do powstania skansenu. Jest to murowany budynek mieszkalno-gospodarczy z kuźnią i sklepem z 1865 r. zachowany *in situ*, czyli w pierwotnej swojej lokalizacji w Pstrążnej. Obecnie pełni on funkcje ekspozycyjne, biurowe i magazynowe (il.3.24). W początkowej koncepcji organizacji Muzeum, opracowanej w połowie lat 80. XX w., na jego terenie miało znaleźć się aż 17 obiektów architektury wiejskiej, głównie z regionu kłodzkiego, gdzie zachowało się jeszcze stosunkowo dużo budynków drewnianych. Dotychczas udało się zrekonstruować siedem obiektów (nie licząc zachowanej *in situ* kuźni). Ich wnętrza są wyposażone w stare sprzęty i przedmioty codziennego użytku dawnych mieszkańców tego regionu.

il.3.22. Muzeum Kultury Ludowej Pogórza Sudeckiego – skansen w Kudowie-Pstrążnej.

il.3.23. Fragment skansenu w Pstrążnej – na szczycie wzniesienia widoczny wiatrak koźlak, w centralnej części – chatupa kudowska i powyżej – kapliczka i stodoła kudowska.

Do najcenniejszych obiektów architektury ludowej na terenie skansenu należy zajazd z Szalejowa Dolnego, wybudowany pod koniec XVIII lub na początku XIX w. Stanowi on jednocześnie pierwszy obiekt, jaki został zrekonstruowany w muzeum w Pstrążnej. W jego murowano-drewnianej konstrukcji na szczególną uwagę zasługuje drewniany podcieniowy ganek, z izbą i galerijką na piętrze (il.3.25). Ten dawniej charakterystyczny dla regionu kłodzkiego element architektoniczny przetrwał do czasów współczesnych w niewielu obiektach, co tym bardziej podnosi rangę budynku w Pstrążnej.

Kolejnymi obiektami w skansenie są dwie chatupy mieszkalno-gospodarcze, przeniesione z Kudowy-Zakrzka (przełom XVIII/XIX w.)

il.3.24. Skansen w Pstrąężnej. Dawny budynek mieszkalno-gospodarczy z kuźnią i sklepem z 1865 r.

i Nowej Łomnicy (połowa XIX w.). Obie zostały wybudowane na kamiennej podmurówce w konstrukcji wieńcowej (zrębowej) z drewna świerkowego, z belkami łączonymi na narożach (czyli węglach) na tzw. jaskółczy ogon.

Chata kudowska reprezentuje jeden ze starszych przykładów drewnianego budownictwa regionalnego na ziemi kłodzkiej, o typowych cechach architektonicznych. Jest to obiekt parterowy, o prostej, prostokątnej bryle, z szerokim okapem dachu wysuniętym poza ściany budynku (il.3.26). Obie chatupy mają również charakterystyczny dla regionu układ wnętrza, z przelotową sienią na poprzecznej osi budynku oraz symetrycznie rozmieszczonymi

pomieszczeniami po obu stronach sieni: izbą mieszkalną po jednej stronie oraz częścią gospodarczo-inwentarską po drugiej stronie.

il.3.25. Skansen w Pstrążnej. Zajazd z Szalejowa Dolnego (koniec XVIII lub początek XIX w.).

W konstrukcji zrębowej, z drewna sosnowego i świerkowego, wzniesiono również kolejny obiekt, znajdujący się na terenie skansenu. Jest to stodoła wybudowana w połowie XIX w. i pierwotnie znajdująca się w Kudowie-Czermnej (il.3.27). Jej wysoki i spadzisty dach pokryty jest gontem, który był powszechnie stosowany na ziemi kłodzkiej. Istniały tu nawet liczne zakłady wytwarzające deseczki gontowe.

Do interesujących eksponatów muzealnych należy wiatrak z Jabłowa, tzw. „koźlak” (il.3.23). Nazwa pochodzi od nieruchomej

il.3.26. Skansen w Pstrążnej. Chatupa z Kudowy-Zakrza (przełom XVIII/XIX w.) (autor fotografii: Dariusz Lesiczka; ze zbiorów MKLPS w Kudowie-Zdroju).

podstawy, tzw. kozła, na której posadowiona jest obrotowa część wiatraka. Ten drewniany obiekt wybudowano w pierwszej połowie XIX w. w konstrukcji słupowo-ryglowej (szkieletowej), oszalowanej na zewnątrz deskami i z trójspadowym dachem. Jeszcze do lat 50. XX w. używany był do mielenia zboża.

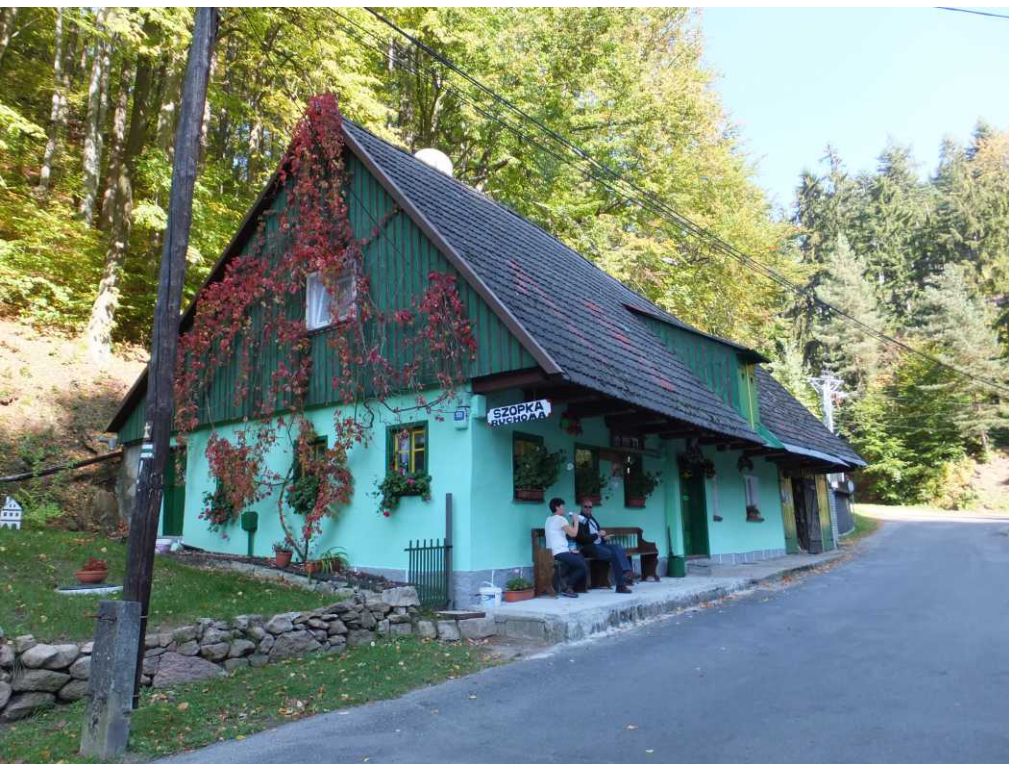

il.3.27. Skansen w Pstrążnej. Stodoła z Kudowy-Czermnej z połowy XIX w. (autor fotografii: Waldemar Jabłoński; ze zbiorów MKLPS w Kudowie-Zdroju).

W tej samej konstrukcji, co wiatrak – szkieletowej z oszalowaniem deskami – wzniesiono omówioną wcześniej dzwonnice alarmową, która na teren skansenu w Pstrążnej została przeniesiona z Gołaczowa. Do mniejszych obiektów ekspozycyjnych, stanowiących jednak również istotne elementy krajobrazu kulturowego na terenie skansenu, należą kapliczki i ule figuralne.

Z kolei w Wambierzycach, od 1992 r., działa prywatny Skansen Dawnych Sprzętów. W pomieszczeniach starego gospodarstwa rolnego oraz na wolnym powietrzu prezentowane są liczne przedmioty regionalnej kultury materialnej, zarówno z okresu przedwojennego, jak i czasów powojennych.

il.3.28. Ruchoma szopka w Kudowie-Czermnej znajduje się w starym budynku o architekturze regionalnej z połowy XIX w.

W obszarze Gór Stołowych unikatowe na skalę regionalną są także drewniane, ruchome szopki, które zobaczyć można w Wambierzycach (z końca XIX w.) i Cermnej (z początku XX w.). Nie są one, co prawda, elementami krajobrazu kulturowego w dosłownym tego słowa znaczeniu, niemniej jednak stanowią ważne świadectwa kultury materialnej regionu. Tym bardziej, że przedstawione na nich sceny obrazują lokalny krajobraz tak, jak funkcjonował on w czasach ich twórców. W szopce w Wambierzycach możemy oglądać m.in. pracę górników w kopalni węgla kamiennego w Nowej Rudzie, pasterzy grających na fujarkach i owce pasące się na zielonych, pagórkowatych pastwiskach, rolnika pracującego w polu, kowala podkuwającego konia, a nawet skaczącą na drzewie wiewiórkę. W Cermnej zobaczymy miniatury kamienic z Dusznik-Zdroju, ratusza w Kłodzku, czy bazyliki w Wambierzycach. Ponadto szopka w Cermnej znajduje się w budynku o architekturze regionalnej z połowy XIX w. (il.3.28).

Przedstawienie cech architektonicznych obiektów sakralnych, militarnych i przemysłowych zawarto w dalszych, tematycznych częściach przewodnika – odpowiednio w rozdziałach II.9, II.10, II. 12 i II.8.

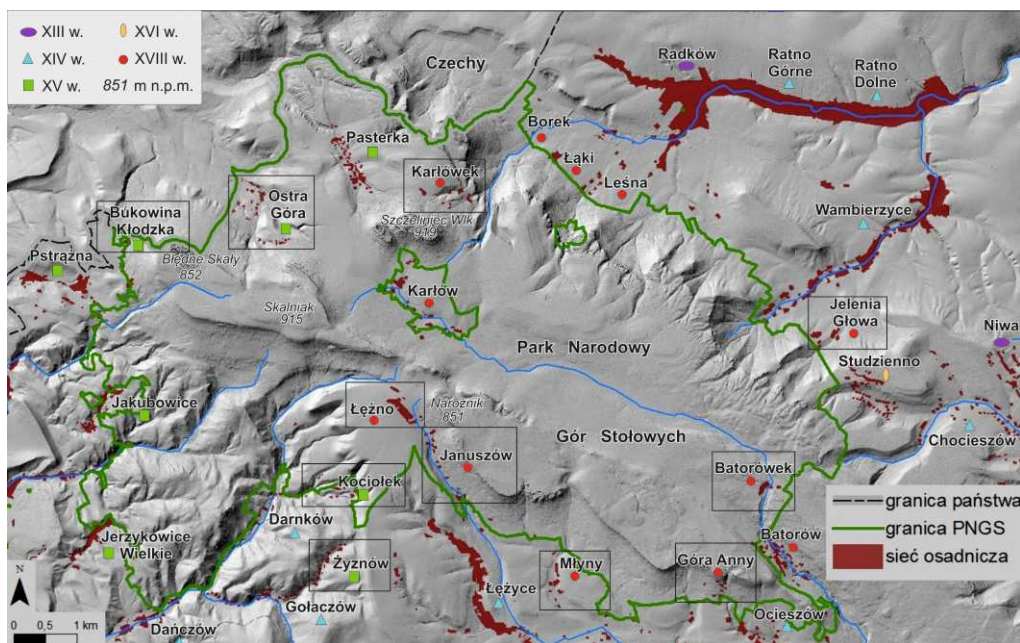
4. Miejsca – widma. Krajobrazy nieistniejących wsi

Przemierzając szlaki Gór Stołowych niejednokrotnie możemy natknąć się na ruiny budynków – ich kamienne ściany wyrastają często niespodziewanie pośrodku lasu. Wczesną wiosną lub późną jesienią, kiedy nie ma bujnej roślinności, można dostrzec także wiele drobniejszych śladów po dawnej obecności człowieka – pozostałości podmurówek, sklepione łuki piwnic, niekiedy ledwo widoczne ponad powierzchnią terenu oraz fragmenty kamiennych ogrodzeń, umocnień skarp stoków czy dawnych dróg. Wędrując tymi drogami w XIX wieku mijalibyśmy tętniące życiem wioski i przysiółki, a zamiast lasu, który teraz skrywa większość ruin, wokół nas rozpościerałyby się rozległe tereny gruntów ornych i pastwisk. Dlaczego te osady przestały istnieć?

Proces wyludniania górskich wsi rozpoczął się już w drugiej połowie XIX w. Ze względu na trudne warunki gospodarowania na terenach wyżej położonych, często na stromych stokach, o niekorzystnych dla rolnictwa warunkach klimatycznych (długie zimy, wysokie opady, zacienienie i duża wilgotność w głębokich dolinach), miejscowa ludność migrowała do większych ośrodków miejskich, gdzie w owym czasie intensywnie rozwijał się przemysł – dawało to nadzieję na lepsze i prostsze warunki życia. Po II wojnie światowej na ten proces nałożyły się przemiany polityczne – zmiana przynależności państwowej tego obszaru spowodowała masowe migracje. Nie wszystkie miejsca opuszczone przez wysiedlonych Niemców zostały ponownie zasiedlone przez nowych osadników. Wybierali oni na ogół gospodarstwa większe, z dużą powierzchnią gruntów rolnych, zlokalizowane w dobrych warunkach środowiskowych (żyźne gleby, dobry klimat, małe nachylenia stoków) oraz z łatwym dojazdem i dobrze skomunikowane z większymi miejscowościami. Małe gospodarstwa górskie cieszyły się słabszą popularnością. Nawet jeśli zostały zasiedlone, to po kilku czy kilkunastu latach były opuszczane, gdyż nowi mieszkańcy często nie radzili sobie z trudnymi warunkami życia i gospodarowania

w górach, zwłaszcza jeśli pochodzili z zupełnie innych regionów – nizinnych, o łagodnym klimacie i urodzajnych glebach. Dodatkowym utrudnieniem było to, że po II wojnie światowej nie odrodziło się, powszechne wcześniej w wielu górskich wsiach, rzemiosło i chałupnictwo. Nowa ludność swoją egzystencję oparła głównie na działalności rolniczej, która była bardzo trudna do realizacji w warunkach górskich. Osadnictwu w rejonie przygranicznym, a do takich należy zaliczyć również obszar Gór Stołowych, nie sprzyjały także zastrzone przepisy odnośnie terenów pogranicza, gdzie wszelka działalność została mocno ograniczona i podlegała ścisłej kontroli. Wszystkie te czynniki spowodowały, że ludności w górach stale ubywało, aż do całkowitego zaniku niektórych osad (tab.1).

il.4.1. Sieć osadnicza w okresie maksymalnego rozwoju w II poł. XIX w. W prostokątach zaznaczono wsie, które w okresie po II wojnie światowej zanikły całkowicie lub znacznie się wyludniły (por. tab.1).

Kilka takich opuszczonych wsi – a raczej śladów ich pozostałości – mamy okazję zobaczyć na obszarze PNGS i w jego najbliższym sąsiedztwie.

Idąc żółtym szlakiem od Wodospadów Pośny (Przyjacielską Ścieżką), a następnie szlakiem niebieskim wzdłuż Koziego Potoku w stronę Szczelińca Wielkiego, przechodzimy przez dawną osadę Kartówek, zwaną też Małym Kartowem (*Klein Carlsberg/Karlsberg*) (il.4.1).

il.4.2. Ruiny dawnej gospody w Kartówku.

Była to kolonia Kartowa, powstała w latach 40. XVIII w. w ramach tzw. kolonizacji fryderycjańskiej (wewnętrznej). Podstawę utrzymania mieszkańców stanowiły głównie prace leśne. Kartówek nigdy nie był, co prawda, dużą osadą – maksymalnie liczył 11 gospodarstw

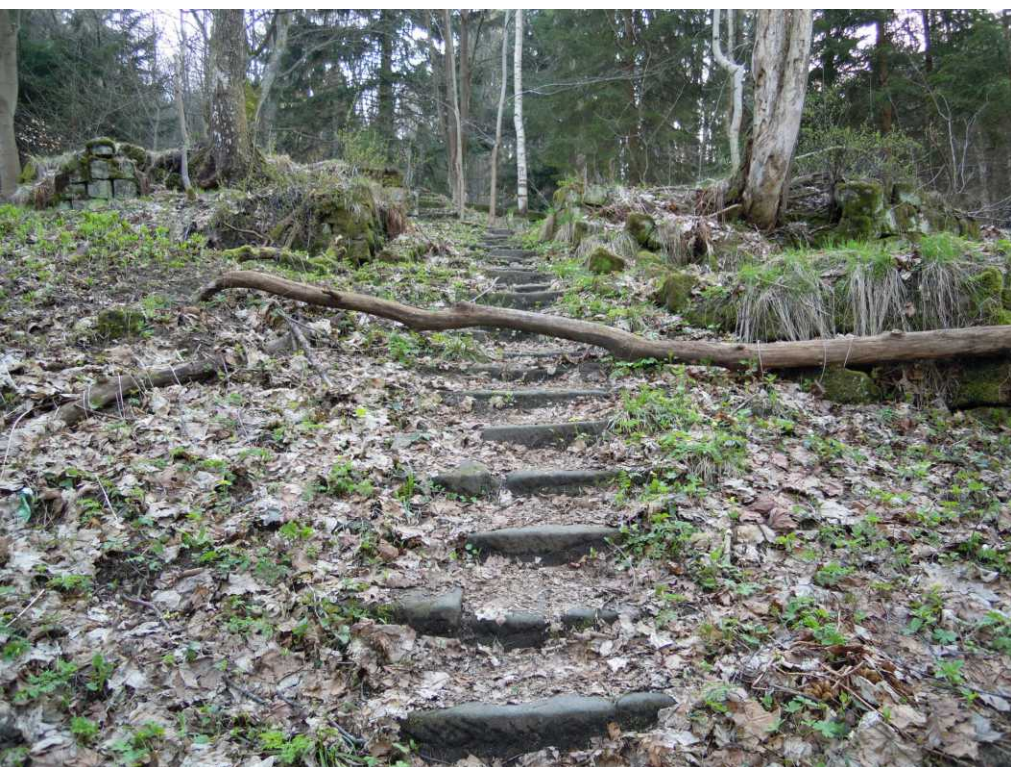
i 49 mieszkańców (w 1933 r.) – ale stał się miejscem chętnie odwiedzanym przez turystów, gdyż znajdował się w połowie drogi między jednymi z największych stołowogórskich atrakcji: Szczelińcem Wielkim i Wodospadami Pośny (patrz rozdział II.13). Na potrzeby turystów powstały nawet dwie gospody, których ruiny nadal możemy zobaczyć (il.4.2), podobnie jak pozostałości po innych budynkach (il.4.3), które usytuowane były na wysokości od 660 do 765 m n.p.m.

il.4.3. Ruiny zabudowań w Kartówku.

Zarówno szlak żółty, jak i niebieski prowadzą starymi drogami przez „centrum” wsi wzdłuż dolin Pośny i Koziego Potoku. Możemy na nich zobaczyć pozostałości dawnego bruku, kamiennych umocnień skarp drogowych, czy długie kamienne schodki, z których korzystaliby dawni mieszkańcy (il.4.4).

il.4.4. Kamienne schodki wiodą przez centralną część wyludnionego Kartówka.

Zachowały się także fragmenty zniszczonego kamiennego postumentu, na którym niegdyś umieszczony był żeliwny krzyż z figurą Chrystusa. Na cokole widoczna jest data (1931) i nazwisko fundatorów (Pokora) – właścicieli gospody (il.4.5). Nadal rosną tu także przedwojenne drzewa owocowe (il.4.6). Ze względu na położenie na stromym stoku (il.4.7) i bezleśne niegdyś otoczenie, Kartówek słynął z pięknej panoramy, otwierającej się na północno-wschodnie przedpole Gór Stołowych. Obecnie jednak pozostaje nam jedynie wyobrazić sobie rozległe widoki.

Kolejną całkowicie zanikłą wsią na terenie PNGS jest Januszów (*Johannesthal*) (il.4.1). Jego pozostałości można zobaczyć z zielonego rowerowego szlaku, prowadzącego u podnóża Kopy Śmierci

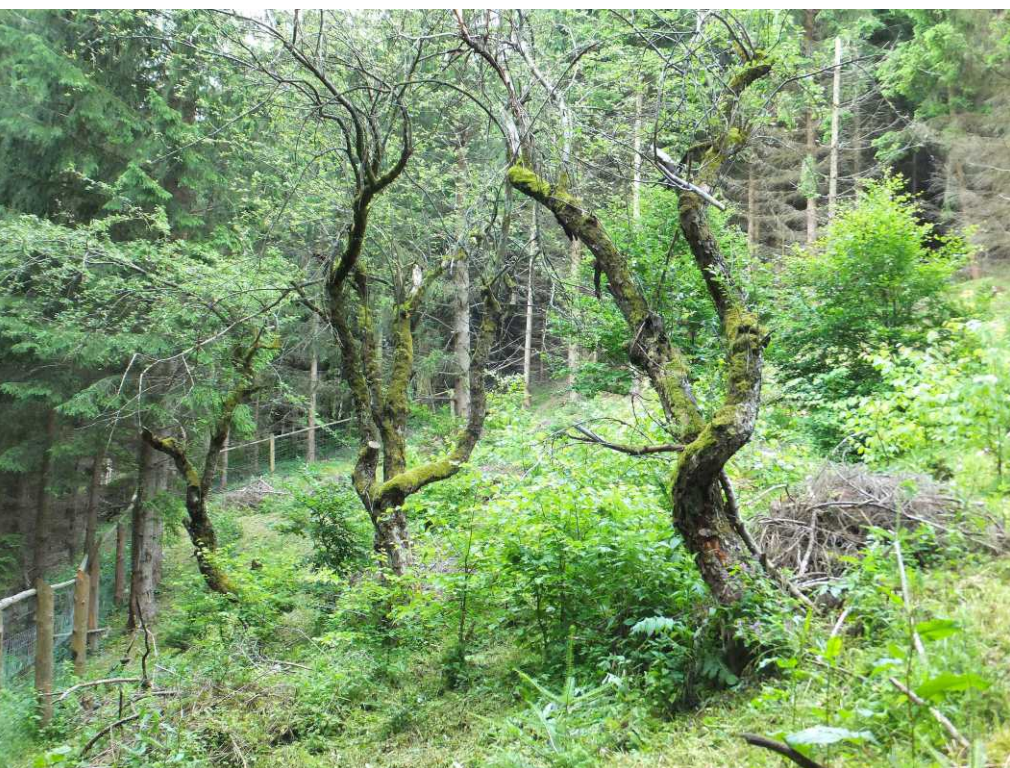

i Narożnika – na niektórych jego odcinkach zachowały się pozostałości przedwojennego bruku.

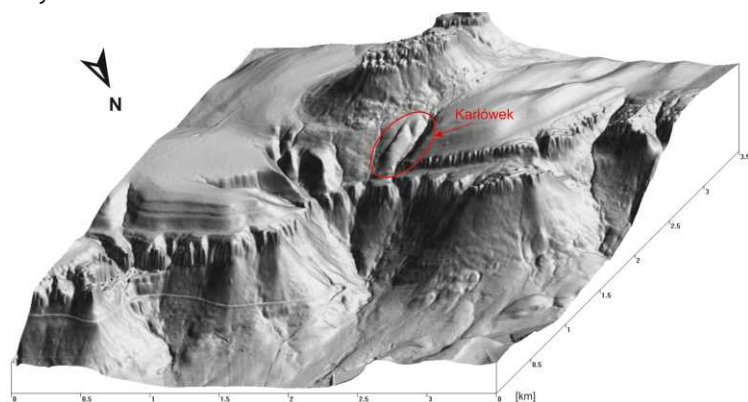

il.4.5. Odlamany fragment kamiennego postumentu kapliczki ufundowanej w 1931 r. przez małżeństwo Pokorów, właścicieli gospody w Kartówku.

il.4.6. Stary sad w Kartówku.

il.4.7. Lokalizacja Kartówka na krawędzi urwisk skalnych zapewniała niegdyś rozległą panoramę na północne przedpole Gór Stołowych, a dzięki temu także popularność osady wśród turystów (opracowanie modelu 3D: Marek Kasprzak).

Dawna zabudowa znajdowała się na wysokości od 600 do 750 m n.p.m. i ciągnęła się w dnie doliny Złotnowskiego Potoku na długości ponad 2 km – była to typowa wieś łańcuchowa. Główna droga, prowadząca przez wieś, biegła w samym dnie doliny, tuż obok koryta, a więc poniżej dzisiejszej trasy rowerowej – jej ślady są nadal czytelne, a wyznaczają ją m.in. fragmenty kamiennych umocnień na jej obrzeżach. Teren ten był niegdyś bezleśny. Przyległe stoki użytkowane były jako pola, czego śladem są widoczne do dziś hałdy i wały kamieni oraz kamienne murki (il.4.8), ciągnące się wzdłuż dawnych miedz (patrz rozdział II.5).

il.4.8. Kamienny wał na granicy dawnej miedzy; Januszów.

Januszów został założony jako kolonia Łężyc w latach 20. XVIII w. Maksymalnie liczył niewiele ponad 100 mieszkańców i 21 zagród.

Była to typowa wieś rzemieślnicza – podstawę utrzymania ludności stanowiło tkactwo chatupnicze. Większe ruiny budynków zachowały się w niewielkim stopniu (il.4.9).

il.4.9. Ruiny zabudowań na terenie wyludnionego Januszowa.

Znacznie częściej w miejscu dawnej zabudowy możemy obecnie zobaczyć charakterystyczne spłaszczenie stoku, tzw. terasę osadniczą, a w jej obrębie – ślady podmurówek (il.4.10). W korycie potoku można dostrzec fragmenty starej kamiennej obudowy, dwie kamienne zapory przeciwpowodziowe i przeciwrumowiskowe oraz groblę i zanikający staw (patrz rozdział II.6).

Górna część Januszowa łączyła się z inną kolonią Łężyc – Łężnem, obecnie zwanym też Łężycami Górnymi (*Friedrichsberg*) (il.4.1).

il.4.10. Charakterystyczne spłaszczenie stoku, tzw. terasa osadnicza, to często jedyna pozostałość po lokalizacji dawnej zabudowy; Januszów.

Po dawnej wsi przetrwało zaledwie kilka budynków o tradycyjnej architekturze, częściowo wyremontowanych – mijamy je, jadąc szosą z Łężyc w kierunku Lisiej Przetęczy lub wędrując zielonym szlakiem (il.4.11). Z obu tych tras dobrze widać również ruiny, jakie pozostały po innych budynkach dawnego Łężna. Część z nich ma postać tzw. kopców (pagórów) ruinowych – zawalone ściany budynków, zarośnięte roślinnością, tworzą niewysokie pagórki, często porośnięte drzewami (il.4.12). Inne z kolei rozpoznamy po charakterystycznym spłaszczeniu (tzw. terasa osadnicza), często ze śladami podmurówek (il.4.13). Znajdują się one obecnie na otwartym terenie łąk, natomiast przed wojną obszar ten stanowiły prawie w całości grunty orne.

il.4.11. Po dawnym Łężnie pozostało zaledwie kilka budynków.

il.4.12. Zawalone ściany budynków, zarośnięte roślinnością, tworzą niewysokie pagórki, tzw. kopce (pagóry) ruinowe; Łężno.

il.4.13. Terasa osadnicza z pozostałością podmurówki; Łężno.

Widoczne nawet z daleka skupiska drzew liściastych, w tym owocowych, wyznaczają miejsca, gdzie niegdyś znajdowały się domostwa (il.4.14). Główna droga przez wieś, wzdłuż której po obu stronach usytuowane były budynki, odbiega na północny zachód od współczesnej szosy – uważny obserwator nadal dostrzeże jej zarys w terenie, a na krótkim odcinku ma ona nawet postać płytkiego wąwozu. Na terenie Łężna zobaczyć można także starą studnię i kamienne podłużne koryto/wodopój dla bydła (il.4.15). Na początku XX w. w Łężnie znajdowały się 32 budynki i mieszkało 160 osób. Zabudowa była zwarta, z trzema rzędami budynków w centralnej części zlokalizowanej na wysokości 750–790 m n.p.m. na rozległej wierzchołynie Rogowej Kopy. Łężno powstało w latach 40. XVIII w. w ramach kolonizacji fryderycjańskiej, natomiast już wcześniej funkcjonował tu folwark.

il.4.14. Miejsca lokalizacji dawnych domostw można obecnie rozpoznać nawet z daleka po porastających je często kępach liściastych drzew i krzewów; Łężno.

Podstawę utrzymania mieszkańców stanowiło rolnictwo oraz tkactwo chałupnicze, a od połowy XIX w. pewnego znaczenia nabrała także turystyka, ze względu na położenie osady przy popularnej trasie z Dusznik-Zdroju w stronę Szczelińca Wielkiego.

Jeszcze jedną, całkowicie zanikłą kolonię Łężyc mijamy, gdy idziemy niebieskim szlakiem z Łężyc w kierunku Skał Puchacza. Szlak prowadzi starą, przedwojenną drogą. W dolinach Kamiennego Potoku oraz jego dopływu, Mostowej Wody, które biegną równolegle do szlaku, po jego prawej stronie, znajdowały się niegdyś zabudowania osady Młyny (*Mühlhäuser*), na wysokości od 550 do 600 m n.p.m. (il.4.1).

il.4.15. Stara studnia i kamienne koryto dla bydła; Łężno.

Na początku XVIII w. miał tu już funkcjonować młyn, należący do Łężyc, przy którym z czasem rozwinęła się osada. Najwięcej mieszkańców odnotowano w pierwszej połowie XX w. (117 osób), a ostateczny zanik osady nastąpił w latach 60. XX w. W górnej części doliny zabudowa miała układ łańcuchowy, w dolnej – rozproszony. Z dawnej wioski przetrwało obecnie tylko jedno opuszczone gospodarstwo, a po innych budynkach pozostały ruiny. Jedną z lepiej zachowanych ruin, imponującą rozmiarami, jest budynek dawnego młyna ze sklepioną piwnicą (il.4.16). W jego sąsiedztwie znajdziemy również pozostałości różnorodnej infrastruktury hydrotechnicznej, m.in. kamienny tunel młynówki (il.4.17), zbiornik wodny (il.4.18), łukowy kamienny mostek oraz przyczółki dwóch innych mostów. Na stokach schodzących ku dnu doliny, do dawnej wsi, można także dostrzec liczne stare wąwozy drogowe, niektóre umocnione kamieniami, oraz wały kamienne, wyznaczające dawne miedze.

il.4.16. Ruina młyna ze sklepioną piwnicą; Młyny.

Wędrując żółtym szlakiem ze Złotna do Batorowa przechodzi się przez całkowicie wyludnioną osadę, Górę Anny (*Annaberg*) (il.4.1). Szlak prowadzi jedną z kilku dróg, przecinających niegdyś wioskę – w jej podłożu można dostrzec pozostałości starego bruku. Osada położona była na wysokości 570–630 m n.p.m., tuż u podnóża urwistych stoków Bobrówek, skąd pochodziło wiele bloków skalnych, które wymagały „uprzątnięcia”. Dlatego też na terenie Góry Anny zobaczyć można wiele kamiennych murów i wałów wznoszonych jako ogrodzenia, umocnienia skarp dróg i teras osadniczych lub odkładanych na miedzach (il.4.19). Jest to jedno z ich największych nagromadzeń na obszarach dawnego osadnictwa w Górach Stołowych.

il.4.17. Kamienny tunel dawnej młynówki; Młyny.

Z osady zachowało się do dziś jedno opuszczone gospodarstwo (il.4.20), a z pozostałych budynków przetrwały tylko słabo czytelne, mocno zarośnięte ruiny (il.4.21) oraz pagóry ruinowe, podmurówki i terasy osadnicze.

il.4.18. Zbiornik wodny w sąsiedztwie dawnego młyna; Młyny.

Przy dawnych domostwach zobaczyć można też stare drzewa owocowe, niektóre nadal owocujące. Ze wsi roztaczał się niegdyś rozległy widok na Obniżenie Dusznickie, obecnie jednak opuszczona osada w większości porośnięta jest lasem. Góra Anny założona została w 1707 r. jako kolonia Łężyc, ale gospodarczo mocniej związana była z bliższym Batorowem i Szczytną. Nigdy nie stała się dużą wsią. W II połowie XVIII w. nastąpiło pewne ożywienie po wybudowaniu nad Batorowem kaplicy i kalwarii – przez Górę Anny prowadził wówczas jeden ze szlaków pielgrzymkowych do Wambierzyc – ale mimo to wieś nie rozwinęła się jako miejscowość turystyczna. W 1840 r. zamieszkiwało ją 31 osób, a w pierwszych latach XX w. wieś liczyła 12 budynków.

il.4.19. Kamienne umocnienia skarp drogowych i teras osadniczych w centralnej części wyludnionej osady Góra Anny.

Poniżej Góry Anny żółty szlak przechodzi przez kolejną wyludnioną osadę, *Ratschengrund* (Ledno/Zacisze), gdzie zobaczymy ruiny domów, kopce ruinowe i stare drzewa owocowe (il.4.22).

Jedną z większych wsi na terenie PNGS, która uległa prawie całkowitemu zanikowi, jest Ostra Góra (*Nauseney* (*Lauseney*)/ *Scharfenberg*) (il.4.1). Założona została w XIV lub XV w. przez osadników czeskich. W okresie największego rozkwitu w XIX w. wieś liczyła ponad 40 budynków mieszkalnych i około 200 mieszkańców. Podstawę ich utrzymania stanowiło tkactwo. Ostra Góra obejmowała bardzo duży obszar – zabudowania zajmowały dna dolin Židovki i jej dopływu, wierzchowinę Ostrej Góry (tzw. Jeżowice) oraz stoki łączące te dwa obszary.

il.4.20. Ostatni, opuszczony budynek, jaki pozostał w zanikłej Górze Anny.

il.4.21. Większość ruin w Górze Anny jest silnie zarośnięta.

il.4.22. Na terenie wyludnionego przysiółka Ledno (Zacisze) zobaczymy ruiny domów, kopce ruinowe i stare drzewa owocowe.

il.4.23. Tylko kilka zabudowań przetrwało z dawnej dużej wsi, Ostrej Góry.

Różnica wysokości pomiędzy dolną i górną częścią wsi wynosiła aż 200 m (540–740 m n.p.m.). Wymagało to prac związanych z plantowaniem stoków – ich ślady do dziś są czytelne w krajobrazie jako terasy osadnicze, nawet jeśli ruiny stojących na nich niegdyś budynków nie zachowały się. Spłaszczenia stoku tworzą obecnie niewielkie, śródleśne polany, na których znajdziemy wyraźnie wybijające się z otoczenia stare drzewa liściaste, w tym drzewa owocowe, rosnące niegdyś w przydomowych ogrodach. W dolnej części wsi przetrwało kilka starych drewnianych zabudowań, należących obecnie do wojskowego ośrodka szkoleniowo-wypoczynkowego (il.4.23). Przez miejscowość przebiega szosa, tzw. Machovska Droga. Z kolei przez centralną część wyludnionej, najstarszej części Ostrej Góry, w dolinie Židovki, prowadzi zielony szlak turystyczny. Wyznaczono go dawną główną drogą wiejską – widać na niej

il.4.24. Po wielu budynkach w Ostrej Górze pozostały już tylko pagóry ruinowe.

pozostałości bruku i kamiennych krawężników. Po obu stronach szlaku dostrzec można ruiny budynków, pagóry ruinowe (il.4.24) oraz liczne wały kamieni i murki, wyznaczające granice dawnych gospodarstw i pól (il.4.25).

il.4.25. Kamienne wały i murki wyznaczały granice dawnych gospodarstw i pól; Ostra Góra.

W korycie potoku dostrzec można fragmenty obudowy koryta, zachowane w dobrym stanie. Do ciekawostek należy również obudowana kamienna studnia (il.4.26), liczne schodki, prowadzące aktualnie donikąd – niezwykła pozostałość po dawnej zabudowie (il.4.27) oraz odnowiona dzwonnica (patrz rozdział II.3). Historię Ostrej Góry wraz z przedwojennymi fotografiami wsi przedstawia ścieżka historyczna „Nouzín – Ostra Góra” poprowadzona wzdłuż zielonego szlaku (il.11).

il.4.26. Stara kamienna studnia w Ostrej Górze.

il.4.27. Schody donikąd – osobliwa pozostałość po dawnej zabudowie w Ostrej Górze.

Praktycznie całkowicie wyludnił się także Batorówek (*Neu Friedrichsgrund*) (il.4.1), z którego prowadzi żółty i niebieski szlak na Skalne Grzyby. Założony został jako kolonia Batorowa w latach 70. XVIII w. na wysokości 660–670 m n.p.m. Była to osada leśna drwali i kurzaków, dostarczających węgiel drzewny i potaż na potrzeby batorowskiej huty szkła. Do dnia dzisiejszego przetrwały tylko dwa budynki mieszkalne i kilka gospodarczych (il.2.2. i il.4.28).

il.4.28. Jeden z dwóch zachowanych w Batorówku budynków mieszkalnych oraz pozostałości obiektów gospodarskich.

O większym dawniej zasięgu osadnictwa na terenie Batorówka świadczą m.in. ruiny domów (podmurówki), kamienne słupki po dawnym ogrodzeniu i schodki prowadzące donikąd – powyżej nich znajduje się spłaszczenie terenu (terasa osadnicza), na której kiedyś znajdowała się zabudowa (il.4.29).

W otulinie PNGS znajduje się także formalnie nieistniejący Żyznów (*Tschischney*), o średniowiecznych korzeniach. Podstawę utrzymania mieszkańców stanowiło tkactwo chatupnicze i po jego upadku wieś szybko zaczęła się wyludniać, zwłaszcza w górnej części, stąd już w okresie międzywojennym pozostałe w części dolnej domostwa włączono do Gołaczowa. Przez Żyznów prowadzi niebieski szlak, przy którym zobaczymy liczne terasy osadnicze, pagóry ruinowe i ruiny, ciągnące się wzdłuż dna doliny potoku, po obu stronach koryta.

W górnej części dawnej wsi widoczny jest także stary staw (patrz rozdział II.6).

il.4.29. Spłaszczenie terasy osadniczej i schody to jedyne, co pozostało po istniejącym niegdyś w tym miejscu budynku; Batorówek.

Również wsie, które funkcjonują do dnia dzisiejszego, mają obecnie znacznie mniej mieszkańców niż niegdyś (tab.1). Praktycznie we wszystkich miejscowościach na obszarze Gór Stołowych wśród istniejącej zabudowy zachowały się ślady po znacznie większej liczbie budynków w przeszłości. Zobaczyć możemy opuszczone, ale jeszcze dobrze zachowane gospodarstwa o tradycyjnej regionalnej architekturze (patrz rozdział II.3), ruiny (il.4.30), pagóry ruinowe (il.4.31), ślady podmurówek, spłaszczenia teras osadniczych (il.4.32), czy sklepienie piwnice (il.4.33).

il.4.30. Ruina domostwa w Kociotku.

Miejsca takie znajdziemy m.in. w Pasterce (patrz rozdział II.2); na zachodnim krańcu Ocieszowa (ruiny domów, terasa osadnicza, pagóry ruinowe); w Kociotku (ruiny, drzewa owocowe, pagóry ruinowe, podmurówki, piwnice, terasy osadnicze, słupki dawnych ogrodzeń, omszone fragmenty kamiennych koryt dla bydła); w Darnkowie (pagór ruinowy, podmurówki, stara zabudowa, schody donikąd, stare drzewa owocowe); w Bukowinie (ruiny domów, podmurówki).

Do pozostałości po dawnym osadnictwie należą również stare drzewa owocowe, nierzadko stanowiące obecnie jedyny ślad po istniejącej niegdyś zagrodzie. Niewielki sad wśród ruin możemy zobaczyć np. w wyludnionym Kartówku (il.4.6).

il.4.31. Pagór ruinowy w Darnkowie.

il.4.32. Terasy osadnicze w Żyźnowie.

Ze względu na cenny zasób genetyczny, jaki reprezentują dawne odmiany drzew owocowych – tym bardziej, że znaczna ich część nadal owocuje – pod auspicjami PNGS stworzono dwa obszary ochronne, gdzie prowadzi się specjalne zabiegi pielęgnacyjne w celu utrzymania, odnowienia i zachowania różnorodności gatunkowej tradycyjnych, regionalnych odmian drzew owocowych.

il.4.33. Sklepiona piwnica w Kociotku.

Takie sady kolekcje zobaczyć można na północnym krańcu Ostrej Góry oraz na obrzeżach Kudowy-Zdroju, idąc zielonym szlakiem w kierunku Jerzykowic Wielkich (il.4.34).

il.4.34. Sad kolekcja w Kudowie-Zdroju powstał z przedwojennych odmian regionalnych drzew owocowych.

5. W poszukiwaniu śladów dawnego rolnictwa

Tereny rolnicze w okresie przedwojennym zajmowały znacznie większe obszary w rejonie Gór Stołowych niż ma to miejsce obecnie. Grunty orne rozprzestrzenione były w rejonie Pasterki, Kartowa, Łężyc, gdzie sięgały do wysokości nawet powyżej 700–750 m n.p.m. (il.4). Pod koniec XIX w. 12% powierzchni obecnego PNGS stanowiły grunty orne, lasy – ponad 84%, łąki – niecałe 3%, a teren zabudowany – niecały 1%. W okresie powojennym te proporcje zmieniły się, zarówno w wyniku znacznego wyludnienia i rezygnacji z uprawy w trudnych warunkach górskich, jak i ograniczenia działalności gospodarczej wskutek objęcia ochroną w ramach parku narodowego. Wynoszą one odpowiednio: grunty orne – niecały 1%, lasy

il.5.1. Opuszczone grunty orne stopniowo zarastają w wyniku wtórnej sukcesji roślinnej; stoki pomiędzy Pstrążną i Bukowiną Kłodzką.

– ponad 90%, łąki – blisko 9% i zabudowa – zaledwie 0,3%. Część dawnych pól jest obecnie użytkowana jako łąki i pastwiska, a część porośnięta jest lasami. Drzewa pojawiły się na gruntach porolnych albo w wyniku planowanych nasadzeń, albo jako efekt spontanicznego zarastania nieużytkowanych gruntów najpierw trawą, a następnie krzewami i drzewami. Ten proces wtórnej sukcesji roślinnej na opuszczone przez człowieka tereny można nadal obserwować w niektórych miejscach na terenie Gór Stołowych (il.5.1). Jednak niezależnie od tego, czy dawne pola uprawne stały się obecnie łąką, lasem czy porośły krzewami, nadal możemy rozpoznać ich wcześniejszą, rolniczą funkcję.

il.5.2. Kamienie wybierane z pól ornych układane były w regularne przyzmy...(Januszów),

W krajobrazie zdradzają to skarpy dawnych miedz, terasy rolne oraz kamienne wały i hałdy, licznie występujące na dawnych terenach ornych. Zdziwienie wędrowców, nieznających rolniczej przeszłości tych terenów, mogą budzić zwłaszcza skupiska kamieni ułożone w regularne pryzmy (il.5.2) bądź wały (il.5.3) i murki (il.5.4), ciągnące się na długości nawet kilkuset metrów.

il.5.3. ... wały...(Studzienno)

Ich powstanie związane jest z prowadzonymi niegdyś zabiegami agrotechnicznymi. Po pierwsze, na powierzchni terenu wokół masywu Gór Stołowych zalegają obficie różnej wielkości bloki i gązdy skalne. Aby przygotować taki teren pod działalność rolniczą, trzeba go było najpierw oczyścić. Zebrany z przyszłych poletek materiał skalny układano najczęściej wzdłuż granic podziałów własnościowych, na miedzach (stąd wały i murki) lub w miejscach

mniej sprzyjających rolnictwu, takich jak lokalne wychodnie skalne czy bloki (il.5.5), zestromienia stoków, podmokłości, osie cieków, czy w pobliżu dawnej granicy rolno-leśnej (tu kamienie składowano głównie w przyzmy).

il.5.4. ...lub murki (Studzienno, Januszów, Ostra Góra, Jakubowice).

Oczyszczenie terenu z materiału skalnego nie było jednak jednorazowym zabiegiem – prace trzeba było systematycznie powtarzać. Gleby Gór Stołowych są bowiem miejscami płytkie i silnie kamieniste – w czasie prowadzenia orki, zalegający blisko powierzchni terenu gruz skalny wydobywany był na powierzchnię.

Podobnie sptukiwanie gleby w czasie opadów deszczu i po roztopach oraz wymarzanie kamieni z głębi gruntu, regularnie powtarzające się każdej zimy, przyczyniały się do stałego pojawia-

nia się (tzw. „rodzenia się”) kamieni w obrębie użytków rolnych, co mocno utrudniało prowadzenie orki. Regularne usuwanie gruzu skalnego z gruntów ornych należało do jednych z podstawowych zabiegów agrotechnicznych prowadzonych przez dawnych rolników. Spektakularne rozmiary niektórych kamiennych hałd czy wałów, układanych przez kolejne pokolenia mieszkańców, z jednej strony pokazują ogrom pracy i wysiłku, jakie były niezbędne do prowadzenia orki w warunkach górskich, a z drugiej strony są również dowodem determinacji dawnych mieszkańców w utrzymaniu choćby najmniejszego skrawka uprawianego poletka. Najwyższe hałdy, jakie spotkamy w Górach Stołowych, osiągają wysokość do 3 m, a najdłuższe kamienne wały mają długość do 350 m.

il.5.5. Gruz skalny z pól układano także na wychodniach i blokach skalnych; Góra Anny.

il.5.6. Większość hałd i kamiennych wałów/murków jest obecnie zarośnięta lub przykryta materiałem mineralnym i organicznym; Góra Anny, Studzienno.

Obecnie, ze względu na znacznie mniejszą liczbę ludności w okolicy oraz możliwości zatrudnienia w pracach pozarolniczych (m.in. w usługach, w tym obsłudze ruchu turystycznego), nie ma potrzeby uprawiania kamienistych, górskich gleb. Jednak przemierzając szlaki, zwróćmy uwagę na te kamienne pomniki dawnego rolnictwa, wzniesione mimowolnie przez wcześniejszych mieszkańców. Większość hałd i kamiennych wałów/murków jest obecnie zarośnięta lub przykryta materiałem mineralnym i organicznym (il.5.6), jednak nadal są łatwo rozpoznawalne w terenie. Zwłaszcza na obszarach leśnych hałdy i murki są na ogół porośnięte głównie przez drzewa liściaste i stąd wyraźnie wyodrębniają się z otoczenia lasów, w któ-

rych dominują drzewa iglaste (il.5.6 i il.5.7). Jednocześnie ich występowanie w lasach świadczy o znacznie większym zasięgu gruntów ornym w przeszłości – pośrednio mówią więc one o trwałości zmian wprowadzonych przez dawną działalność człowieka. Mimo że otoczenie przyrodnicze i uwarunkowania gospodarcze diametralnie zmieniły się od czasu, gdy hałdy te zostały usypane, to jednak nadal trwają one w krajobrazie jako niemi świadkowie ogromu prac dawnych rolników.

Obok skupisk kamieni, śladem prowadzenia dawnej orki są również terasy rolne (inaczej nazywane też skarpami z naorania). Są to wyraźne spłaszczenia stoku, rozdzielone stromymi skarpami o wysokościach przeciętnie do 1–1,5 m, ciągnące się na długości nawet do kilkuset metrów (il.5.8).

il.5.7. Hałdy i murki są porośnięte głównie przez drzewa liściaste, dlatego wyraźnie wyodrębniają się z otoczenia lasów, w których dominują drzewa iglaste; Januszów.

Terasy rolne powstają w wyniku nakładania się procesów naturalnych i zabiegów agrotechnicznych. Odkładanie skiby ziemi w czasie orki stale w tę samą stronę powodowało jej stopniowe spychanie w dół stoku, aż do granicy pola, gdzie orka była kończona. Prowadziło to do stopniowego narastania warstwy gleby w pasie między. Również gleba splukiwana z pola w czasie deszczu zatrzymywała się na krawędzi skarpy między, a często dodatkowo była hamowana przez roślinność porastającą między. Oba te procesy przyczyniły się do stopniowego narastania skarpy terasy rolnej. Jej wysokość rosła również względnie, gdyż z górnej części pola, znajdującego się poniżej terasy, cały czas z kolei ubywało materiału – zarówno na skutek orki, jak i splukiwania.

il.5.8. Terasy rolne – wyraźne spłaszczenia stoku, rozdzielone stromymi skarpami – są pozostałością z czasów, gdy na tym obszarze prowadzono orkę; Jakubowice.

Różnica wysokości pomiędzy poszczególnymi polami stale więc rosta, prowadząc do coraz wyraźniejszego zaznaczania się skarpy. Terasy rolne stanowiły dobre zabezpieczenie przed nadmierną erozją gleby z użytkowanych rolniczo stoków. Spłukiwana gleba była zatrzymywana w obrębie stoków, a nie „uciekła” całkowicie w dół stoku lub – co gorsze – do potoków, z którymi odpływała i była bezpowrotnie stracona dla uprawy. Znane są przypadki w Sudetach, że po intensywnych opadach deszczu cała warstwa gleby była zmywana ze stoków i rolnicy zmuszeni byli do jej wnoszenia z powrotem na pole w taczkach lub workach (il.5.9). Rola teras rolnych w hamowaniu tego procesu jest więc nie do przecenienia (il.5.10). Niektóre skarpy, w celu ich stabilizacji, były dodatkowo wzmocniane kamienią obudową.

il.5.9. W czasach intensywnego wykorzystania rolniczego stoków pola orne były silnie zagrożone erozją gleby. Po intensywnych opadach deszczu rolnicy – łącznie z dziećmi – musieli wnosić lub wwozić zmytą glebę z powrotem na pole (źródło: zbiory własne autorki).

Takie formy najdłużej utrzymują swoją wyrazistość w rzeźbie terenu, podczas gdy, występujące bardziej powszechnie, terasy ziemne, nieumocnione, po zaprzestaniu orki ulegają stopniowemu wypłaszczeniu i tracą ostrość krawędzi (il.5.11). Jest to wynikiem procesów splotkiwania i spętywania materiału mineralnego z powierzchni skarpy. Terasy rolne występują zwykle na stokach o większych nachyleniach. Na obszarze Gór Stołowych możemy je zobaczyć m.in. na dawnych gruntach ornych powyżej Pasterki, w Jakubowicach i w Studziennie.

il.5.10. Terasy rolne skutecznie hamowały splotkiwanie gleby z pól ornych, działając jak „pułapki”. Na profilach stoków zaznaczono grubość warstwy gleby – wyraźnie jest ona większa nad krawędziami teras rolnych. Część materiału mimo wszystko dostawała się do dna doliny, gdzie tworzyła osady rzeczne (aluwia); Jakubowice, Studziennie.

Gdzie można zobaczyć?

Największych rozmiarów kamienne wały występują na terenie Januszowa (zielony szlak rowerowy), Studzienna (zielony szlak rowerowy i czerwony pieszy) i Ostrej Góry (zielony szlak pieszy), natomiast najwyższe hałdy – na obszarze Studzienna i Góry Anny (żółty szlak pieszy). Terasy rolne występują na dawnych gruntach rolnych Pasterki, Jakubowic i Studzienna.

il.5.11. Terasy rolne po zaprzestaniu orki ulegają stopniowemu wyplaszczeniu i tracą ostrość krawędzi; Jakubowice.

6. Okiełznanie wody – konstrukcje hydrotechniczne i regulacje wodne

Góry Stołowe są stosunkowo bogate w zasoby wodne, jednak ich rozmieszczenie jest nierównomierne. Występują one w postaci licznych potoków, wsięków i wycieków w strefach źródłkowych potoków oraz obszarów podmokłych, które utworzyły się na podłożu nieprzepuszczalnych skał drobnofrakcyjnych (margli, mułowców). Zasobność terenu w wodę z jednej strony sprzyjała osadnictwu, rolnictwu i działalności przemysłowej. Energię wody wykorzystywały, między innymi, liczne w okolicy młyny i tartaki. Z drugiej strony nadmiar wody mógł stanowić poważne zagrożenie dla mieszkańców i ich dobytku. Górskie potoki, spływające z dużą energią ze skalnych progów Gór Stołowych, szybko przybierają w czasie ulewnych lub długotrwałych opadów deszczu i w czasie roztopów. Stwarza to niebezpieczeństwo wylewów i powodzi, a także podcinania brzegów koryta (erozji bocznej), co z kolei staje się zagrożeniem dla zabudowy mieszkalnej i gospodarczej lokowanej w pobliżu potoków. Zarówno w celu gospodarczego wykorzystania zasobów wodnych, jak i ochrony przeciwpowodziowej położonych w dolinach zabudowań i terenów uprawnych, na wielu potokach przeprowadzono prace regulacyjne. Na terenach zabudowanych – a często także poza nimi, ale w ich bezpośrednim sąsiedztwie – koryta górskich potoków zostały uregulowane i obudowane kamiennymi umocnieniami, które miały chronić brzegi przed podcinaniem przez płynącą wodę. Pozostałości tych konstrukcji możemy nadal oglądać – są różnej formy i wielkości (il.6.1).

Ze względu jednak na obecnie znacznie mniejsze zaludnienie obszaru Gór Stołowych niż w przeszłości oraz współczesny brak wykorzystywania energii wody do celów przemysłowych, umocnienia te nie są aktualnie remontowane i odnawiane. W rezultacie część z nich uległa zniszczeniu na skutek erozji wodnej oraz działania korzeni drzew, porastających brzegi potoków – ich rozrost powoduje

stopniowe rozszadanie kamiennych konstrukcji zabezpieczających skarpe (il.6.2). Gdziekolwiek w korytach można zobaczyć takie zalane fragmenty dawnej obudowy – od naturalnych bloków skalnych odróżniają się one regularnym, ociosanym kształtem i śladami obróbki (il.6.2).

il.6.1. Przykłady kamiennej obudowy koryt na terenie PNGS i w jego sąsiedztwie; bezimienny potok w Kociołku, Pośna poniżej wodospadów, *Rejšenský* (Pasterski) Potok w Pasterce, Czerwona Woda w Batorowie.

Do bardziej spektakularnych konstrukcji hydrotechnicznych należą kamienne zapory, których kilka przetrwało do dziś na obszarze Gór Stołowych. Ich głównym celem była ochrona przeciwpowodziowa zabudowań położonych w niższej części doliny (il.6.3). Zapory miały także funkcję przeciwrumowiskową – ich zadaniem było

il.6.2. Korzenie drzew i erozja wodna przyczyniają się do niszczenia umocnień brzegów; Ostra Góra.

ograniczanie transportu głazów i bloków skalnych, które mogły niszczyć dobytek mieszkańców. Tamy te przestały pełnić swoją funkcję, bo wsie wyludniły się i większość zabudowy, którą miały chronić, i tak przestała istnieć. Po odejściu mieszkańców, tamy przestały być konserwowane, co spowodowało zawalenie się niektórych fragmentów lub zatkanie przepustów. Doprowadziło to do nagromadzenia się na zapleczu tamy materiału mineralnego i organicznego transportowanego przez wody potoku, nawet do wysokości jej korony, jak ma to miejsce na terenie wyludnionej wsi Januszów (il.6.3). W efekcie zbiornik nie jest już w stanie zgromadzić nadmiaru wody w czasie większych wezbrań. Jednak pomimo utraty swojej pierwotnej funkcji, sama konstrukcja nadal może być rozpoznana w krajobrazie, podobnie jak można zrozumieć jej dawny schemat działania. W dolnej części kamiennej tamy znajduje się przepust, który umożliwiał przepływ potoku w czasie normalnych stanów wody. W czasie wezbrań, niewielki otwór przepustu przepuszczał tylko część wody, pozostała natomiast gromadzona była na zapleczu zapory, tworząc w ten sposób okresowy zbiornik retencyjny.

W związku z tym, że zbiorniki tego typu były na ogół niewielkich rozmiarów, to niekiedy budowano ich ciąg w postaci kaskad, co pozwalało na bardziej efektywne zatrzymanie nadmiaru wody,

il.6.3. Kamienne zapory na górskich potokach zabezpieczały niegdyś przed powodzią; po wyludnieniu i braku oczyszczania, na zapleczu tamy zgromadziło się dużo materiału mineralnego i organicznego, więc zbiornik przestał już pełnić swoją funkcję; Januszów.

a tym samym zabezpieczenie przed powodzią niższych partii doliny. Rekonstrukcję takich zbiorników możemy zobaczyć, wędrując żółtym szlakiem z Pasterki w stronę Szczelińca Wielkiego. Powyżej zabudowań Pasterki, na Pasterskim Potoku odbudowano taki niewielki zbiornik retencyjny umocniony kamienno-ziemną groblą (il.6.4). Umieszczona obok tablica informacyjna przybliży działania zabezpieczające przed powodzią, jakie podejmowane były na terenie

il.6.4. Zrekonstruowany zbiornik retencyjny powyżej Pasterki wraz z tablicą informacyjną, wyjaśniającą schemat funkcjonowania kaskadowych zapór i zbiorników.

Gór Stołowych w przeszłości oraz wyjaśnia schemat funkcjonowania kaskadowych zapór i zbiorników (il.6.4).

W celu okiełznania żywiołu wody, a jednocześnie ochrony powierzchni dróg polnych i leśnych, gdy osadnictwo i gospodarka dotarły również w wyższe partie gór, wybudowano w XVIII i XIX w. liczne przepusty drogowe. Mają one bardzo zróżnicowaną postać, od dużych, skomplikowanych kamiennych konstrukcji (m.in. w Darnkowie przy zielonym szlaku pieszym i żółtym rowerowym oraz przy Machovskiej Drodze przy zielonym szlaku rowerowym) (il.6.5), po wąskie i krótkie tunele z kamiennych lub betonowych (w późniejszym okresie) płyt lub kręgów (il.6.6). Stan zachowania przepustów drogowych jest bardzo zróżnicowany. Niektóre nadal świetnie

il.6.5. Imponujących rozmiarów przepust drogowy pod Machovską Drogą (potok Židovka) wraz z kamiennym umocnieniem dna koryta poniżej przepustu.

funkcjonują i służą współcześnie użytkowanym drogom; część z nich została wyremontowana. Inne jednak – zwłaszcza na terenach, gdzie osadnictwo zanikło i zaniechano działalności gospodarczej – uległy częściowemu lub całkowitemu zniszczeniu. Przyczynia się do tego przede wszystkim brak oczyszczania przepustów. Gdy zostaną one zatkane materiałem transportowanym przez potok (kłody drzew, gałęzie, liście, okruchy skalne), przepływ wody pod drogą jest zablokowany. Zaczyna ona płynąć więc po jej powierzchni, co z czasem prowadzi do zniszczenia drogi wskutek rozcięcia przez erozję wodną. Niemieszcząca się w zatkanym przepuście woda przepływa drogą „w poprzek”, po czym wpada do swojego koryta poniżej drogi, albo zaczyna płynąć w dół drogi i dopiero po jakimś czasie odplywa w dół stoku, wycinając nowe koryto.

il.6.6. Przykłady starych przepustów drogowych, będących nadal w użyciu.

W pierwszym przypadku rynny erozyjne, które niszczą powierzchnię drogi, rozwijają się poprzecznie do jej przebiegu, w drugin – równoległe do niej (il.6.7). W ekstremalnych przypadkach nawet cała powierzchnia drogi może zostać rozcięta i pogłębiona przez erozję – w pewnym sensie dawna droga staje się nowym korytem dla wód potoku. A przyczyną jest... brak oczyszczania przepustu drogowego.

il.6.7. Zatkane przepusty na nieużytkowanych drogach przyczyniają się do niszczenia ich powierzchni – woda zamiast płynąć kanałem pod drogą, rozcina ją w poprzek lub wzdłuż; Darnków/Kociotek.

Podobny efekt dają również zniszczone stare mosty. Najprostsze konstrukcje tworzone były z płaskich, piaskowcowych płyt ułożonych obok siebie nad korytem potoku (il.6.8). W przypadku zawalenia się konstrukcji, płyty skalne zaczynają działać jak przeszkoda, blokująca przepływ wody. Ta spiętrza się i zaczyna płynąć po powierzchni drogi, rozcinając ją. Przykład takiej sytuacji zobaczymy m.in. na terenie wyludnionego Januszowa (il.6.9). Z kolei w korycie Pośny, poniżej wodospadów, zawałony mostek spowodował lokalną zmianę biegu koryta potoku (il.6.10).

Oprócz najprostszych konstrukcji w postaci kamiennych płyt, zachowały się także bardziej ozdobne, niewielkie mostki w formie wygiętych łuków zbudowanych z kamienia (m.in. w Młynach) (il.6.11). Większe mosty, zlokalizowane przy głównych drogach, przetrwały w dobrym stanie, gdyż są stale konserwowane i remontowane,

il.6.8. Najprostsze konstrukcje mostów tworzone były z płaskich, piaskowcowych płyt ułożonych obok siebie nad korytem potoku; Pusta Ścieżka.

jednak ich pierwotna konstrukcja jest przedwojenna. Do interesujących obiektów tego typu należą dwa duże kamienne mosty na Czerwonej Wodzie w Batorówku (il.6.12). Zachowały się na nich ich pierwotne nazwy, wykute w kamieniu – *Auerbrücke* (nazwa może pochodzić od *Aue* – łąki zalewowe lub *Auer* – nazwisko) i *Hüttenbrücke* (Hutniczy Most). Ta ostatnia nazwa przyjęła się zresztą dla terenu rekreacyjnego i pola namiotowego, które tutaj funkcjonują i pojawia się również na mapach turystycznych. Dobrze zachowany jest także stary kamienny most z łukowym światłem na Pośnej, nieopodal słynnych niegdyś wodospadów (il.6.13).

Ze względu na specyficzne uwarunkowania, wynikające z budowy geologicznej, rzeźby terenu i klimatu Gór Stołowych, na obszarze tym występuje dużo terenów podmokłych i torfowisk. Tereny prze-

znaczone dawniej pod zabudowę oraz użytkowanie rolnicze wymagały więc specjalnych zabiegów melioracyjnych. Rezultatem jest gęsta sieć podziemnych drenów, jaka funkcjonowała w okresie przedwojennym, gdy prowadzone działania gospodarcze były znacznie bardziej intensywne niż obecnie. Gdziekolwiek taki stary, ceramiczny lub kamienny dren zobaczyć można aktualnie na powierzchni – odsłonięty wskutek naturalnych procesów erozji i denudacji lub działalności zwierząt (il.6.14).

il.6.9. Zawalony most na nieużytkowanej drodze działa jak przeszkoda dla płynącej wody, co może doprowadzić do erozyjnego rozcięcia powierzchni drogi; Januszów.

il.6.10. Zawalony mostek na Pośnej spowodował lokalną zmianę koryta potoku i wycięcie sporej niszy erozyjnej.

Ciekawostką jest, że na terenach dawnej zabudowy obecnie również występują liczne obszary podmokłe, m.in. w Ostrej Górze, Pasterce, Januszowie, Górze Anny (il.6.15). Czy dawni mieszkańcy żyli na mokradłach i w centrum wsi mieli podmokłości? Tak oczywiście nie było, gdyż tereny te były zdrenowane. Jednak po wyludnieniu wsi stare dreny nie były konserwowane ani oczyszczane, przez co przestały pełnić swoją rolę – ulegały zatkananiu lub zniszczeniu. Niszczono były także w czasie zbyt głęboko prowadzonej orki w okresie powojennym przez nowych mieszkańców, którzy nie znali zasad stosowanej tu wcześniej gospodarki. W rezultacie nastąpiło ponowne zwiększenie powierzchni obszarów podmokłych w obrębie terenów zanikłego osadnictwa.

il.6.11. Łukowy kamienny mostek w wyludnionych Młynach.

Efekt ten zwiększa także brak użytkowania dawnych ujęć wody, które znajdowały się praktycznie w każdym gospodarstwie. W niektórych miejscach (Góra Anny, Ostra Góra, Łężno) zachowały się jeszcze pozostałości dawnych studni (patrz rozdział II.4) – nie zawsze są one zabezpieczone, więc chodząc po terenie opuszczonej wsi należy zachować dużą ostrożność.

Szczególnym przykładem zakrojonych na dużą skalę prac melioracyjnych jest wykonanie w XIX w. sieci drenażu torfowisk i terenów podmokłych, które w owym czasie powszechnie występowały w obrębie wierzchwinowych partii gór, gdzie grubość warstwy torfu wynosiła do 2 m, a lokalnie nawet do 5 m.

il.6.12. Dwa duże kamienne mosty nadal funkcjonują nad Czerwoną wodą w Batorówku; w kamieniu wykute są ich przedwojenne nazwy.

Celem prac miało być zwiększenie przydatności gospodarczej tych terenów na cele rolnicze i gospodarki leśnej, gdyż obszary podmokłe oceniano wówczas jako zupełnie bezużyteczne. Ponadto podmokłe łąki utrudniały również komunikację. Przekopano setki rowów melioracyjnych, mierzących dziesiątki kilometrów, które miały osuszyć teren. Ich ślady są do dzisiaj czytelne w postaci płyt-kich, podłużnych zagłębień, na ogół silnie zarośniętych (il.6.16, il.6.17). Skutkiem ubocznym tych działań była również zmiana siedlisk przyrodniczych i zanik wielu gatunków typowych dla torfowisk i mokradł. Efektem wykonanych wówczas prac drenarskich był prawie całkowity zanik torfowisk na płaskowyżu centralnym i na Skalniaku. Podmokłe tereny przy Kręgielnym Trakcie (tzw. Małe

Torfowisko Batorowskie) po osuszeniu użytkowane były jako łąki kośne.

Jedynie torfowisko, które przetrwało etap osuszania płaskowyżu, to Wielkie Torfowisko Batorowskie, choć również jego zasięg znacznie się skurczył względem pierwotnej powierzchni, zarówno wskutek melioracji, jak i zalesienia świerkiem.

il.6.13. Stary kamienny most z łukowym światłem i kaskadą w korycie, nieopodal słynnych niegdyś Wodospadów Pośny.

W ostatnich latach zaczęto doceniać ważną ekologiczną funkcję, jaką pełnią tereny podmokłe i torfowiskowe. W ramach działalności Parku Narodowego Gór Stołowych podjęto inicjatywę przywrócenia obszarów podmokłych tam, gdzie jeszcze jest to możliwe. Wędrując grzbietem Skalniaka przez Długie Mokradło i Krągłe Mokradło czy

przez Niknącą Łąkę na płaskowyżu centralnym, można zobaczyć, w jaki sposób działania te są realizowane.

il.6.14. Duży obszar obecnego PNGS był dawniej intensywnie drenowany – czasem można zobaczyć odsłonięty stary, podziemny, ceramiczny lub kamienny dren; dawne grunty orne nad Pasterką.

Dawne rowy przegradzane są w poprzek drewnianymi zastawkami, co zatrzymuje odprowadzanie wody z płaskowyżu (il.6.18). Zagłębienia rowów są ponadto wypełniane resztkami roślinnymi oraz dopuszcza się, żeby zarastały w naturalny sposób. Wszystkie te działania mają powstrzymać nadmierny drenaż wody i zwiększyć jej poziom w gruncie. O przyrodniczej wartości torfowisk, a także o prowadzonych pracach, mających przywrócić utracone ekosystemy torfowiskowe, informują tablice ustawione na dwóch ścieżkach edukacyjnych przygotowanych przez PNGS: „Niknąca Łąka” oraz „Czynna ochrona ekosystemów w PN Gór Stołowych” (il.6.19).

Wędrując tymi ścieżkami oraz czerwonym szlakiem przez płaskowyż Skalniaka można więc zobaczyć, jak nakładają się na siebie dwa przeciwstawne działania człowieka: nadal wyraźnie czytelne w ukształtowaniu terenu XIX-wieczne rowy melioracyjne oraz współcześnie realizowane prace w postaci grodzących je zastawek. Jedne i drugie stanowią elementy krajobrazu kulturowego, będąc jednocześnie dowodem na jego stałe przeobrażenia.

il.6.15. Na terenie wyludnionych wsi obecnie często występują obszary podmokłe – jest to wynikiem zniszczenia i/lub braku oczyszczania dawnej sieci drenażu oraz ujść wody; Góra Anny, Pasterka.

il.6.16. Po XIX-wiecznej melioracji torfowisk do dziś widoczne są płytkie, podłużne zagłębienia dawnych rowów; czerwony szlak przez wierzchovine Skalniaka.

il.6.17. Dawne rowy melioracyjne są obecnie w większości zarośnięte, ale nadal można je rozpoznać po występowaniu podłużnych zagłębień oraz wilgociolubnej roślinności; ścieżka edukacyjna „Czynna ochrona ekosystemów PNGS” przez wierzchowinę Skalniaka.

Dzięki podjętym pracom pomalą odradza się również Wielkie Torfowisko Batorowskie – osuszona część torfowiska ponownie się zabagnia, a w miejscu dawnych świerkowych nasadzeń rozwija się bór bagienny.

Do szczególnych przykładów wykorzystania zasobów wodnych należą także urządzenia hydrotechniczne związane z infrastrukturą turystyczną, takie jak regulacja Wodospadów Pośny oraz specjalny system wodotrysków czy staw ze sztuczną wyspą w ich pobliżu. Miały one dodatkowo podnosić atrakcyjność turystyczną naturalnych miejsc (patrz rozdział II.13).

Wraz z rozwojem turystyki w XIX w. powszechna stała się również ozdobna obudowa źródeł, zwłaszcza położonych przy popularnych

szlakach wędrówkowych. Zagospodarowane ujęcia wody stawały się miejscami odpoczynku na dłuższych trasach, a niekiedy także głównymi celami podejmowanych wycieczek. W 2014 r. dwóch wolontariuszy PNGS odnowiło jedno z takich zagospodarowanych niegdyś źródeł. Jego kamienną obudowę oraz prowadzące do niszy źródłiskowej kamienne schodki możemy zobaczyć w czasie wędrówki czerwonym szlakiem, prowadzącym Drogą nad Urwiskiem – źródło znajduje się tuż powyżej drogi (il.6.20). Niewielkie źródelka zostały także obudowane przy Pustej i Przyjacielskiej Ścieżce (niebieski i żółty szlak z Radkowa do Kartówka), choć ich dawne konstrukcje są częściowo zniszczone (il.6.21).

il.6.18. Rowy melioracyjne przegradzane są w poprzek drewnianymi zastawkami, aby ograniczyć odprowadzanie wody z płaskowyzu i przez to przywrócić większą wilgotność gruntu; ścieżka dydaktyczna „Niknąca Łąka”.

il.6.19. Drewniany pomost przez torfowisko na wierzchołwie Skalniaka; ścieżka dydaktyczna „Czynna ochrona ekosystemów w PNGS”.

Z kolei w Górze Anny zachował się budynek z 1925 r., stanowiący ujęcie wody powierzchniowej do wodociągów, funkcjonujący do dziś (il.6.22). Dwa ujęcia wody z przełomu XIX i XX w., które również działają współcześnie, zobaczyć można przy niebieskim szlaku wokół zachodnich podnóży Szczelińca Małego – ujęcie po stronie południowej wybudowano dla Karłowa (il.6.23), po stronie północnej – dla Pasterki. Z kolei ujęcie wody pitnej dla Radkowa, które utworzono na potoku Pośna, powstało już w okresie powojennym. Podane przykłady ujęć wód pitnych z obszaru Gór Stołowych pokazują jednocześnie, jak bogate są zasoby wodne tego obszaru.

Elementami krajobrazu kulturowego są również stawy (il.6.24). W rejonie Gór Stołowych można je zobaczyć w Pstrążnej (kaskada stawów przy żółtym szlaku) i w Radkowie (w dzielnicy Łąki oraz przy niebieskim szlaku na Radkowskie Skąły).

il.6.20. Odnowiona niedawno przedwojenna obudowa źródła; Droga nad Urwiskiem.

Stawem nazywany jest również niewielki zalew w miejscu dawnej cegielni w rejonie Złotna (Staw Zacisze) (patrz rozdział II.8). Ponadto poniżej Darnkowa na Dańczówce funkcjonuje zbiornik wody pitnej, a w Radkowie w latach 70. XX w. wybudowano duży zalew na Červenohorským Potoku o funkcji rekreacyjnej, który z powodzeniem działa do dziś (il.6.25). Z początku lat 30. XX pochodzi natomiast zbiornik wodny z jazem przy Kręgielnym Trakcie, poniżej Kartowa, służący dawniej jako staw rybny i kąpielisko. Po jego zniszczeniu w okresie powojennym został odbudowany w 2001 r. i obecnie pełni funkcję retencyjną, przeciwpożarową i ochronną, będąc siedliskiem dla płazów (il.6.26).

il.6.21. Obudowane źródelka przy XIX-wiecznych szlakach turystycznych – obecnie szlaki żółty (zdjęcie z lewej) i niebieski (zdjęcie z prawej) z Radkowa do Kartówka.

il.6.22. Ujęcie wody powierzchniowej do wodociągów z 1925 r., funkcjonujące do dziś; Góra Anny.

il.6.23. Ujęcie wody dla Kartowa u południowego podnóża Szczelińca Małego – funkcjonuje od XIX w. do dziś.

Z kolei pozostałości nieistniejących obecnie dawnych stawów można zobaczyć na Złotnowskim Potoku na granicy dawnego Januszowa i Łężna (zielony szlak rowerowy), w dolnej części Studzienna (zielony i niebieski szlak rowerowy), w górnej części Żyznowa (niebieski szlak), w Jerzykowicach Wielkich i w Kartowie. Rozpoznać je możemy po widocznych jeszcze groblach oraz odmiennej od otoczenia, wilgociolubnej roślinności (il.6.27). W Kartowie widoczne jest także suche zagłębienie po dawnej młynówce (il.6.28).

il.6.24. Stawy są również elementami krajobrazu kulturowego; Pstrążna, Radków.

il.6.25. Zalew rekreacyjny w Radkowie powstał w latach 70. XX w.

il.6.26. Zbiornik wodny z jazem przy Kręgielnym Trakcie poniżej Kartowa. Wybudowany w latach 30. XX w. służył jako staw rybny i kąpielisko, obecnie pełni funkcję retencyjną, przeciwpożarową i ochronną, będąc siedliskiem ptaków.

il.6.27. Stare stawy rozpoznamy po groblach oraz odmiennej od otoczenia, wilgociolubnej roślinności; Jerzykowice Wielkie, Januszów, Żyznów, Studzienno.

Gdzie można zobaczyć?

Oprócz obiektów przedstawionych powyżej w tekście, stare przepusty drogowe, kamienną obudowę koryta i mosty można zobaczyć jeszcze w następujących miejscach:

- Batorów – kamienna obudowa koryta Czerwonej Wody i dawny jaz,
- czerwony szlak Droga nad Urwiskiem – kilka starych przepustów drogowych,
- czerwony szlak Kudowa-Zdrój – Błędne Skąły – przepust drogowy i umocniony fragment koryta – dno i ściany wyłożone kamiennymi płytami,

il.6.28. W Karlowie, tuż przy budynku dawnego młyna, widoczne jest suche zagłębienie po starej młynówce.

- czerwony szlak Kudowa-Zdrój – Błędne Skąty – kamienna obudowa koryta,
- Karlów (dolny) – częściowo zawalony drewniany most wsparty na żelaznych nośnikach, na brzegach ozdobne kamienne filary,
- niebieski szlak przez Skalne Wrota do Radkowa (Pusta Ścieżka) – kamienny mostek z płyt/przepust; kilka kamiennych przepustów (częściowo zniszczone),
- niebieski szlak Radków – Radkowskie Skąty – stary przepust drogowy,
- Ocieszów – kamienny mostek z płyt, częściowo zniszczony i zarosnięty,

- Ostra Góra – kamienna obudowa koryta, lokalnie dobrze zachowana, w innych miejscach zniszczona – jej fragmenty leżą w korycie,
- potok Bobrówka w Zaciszu – kamienna obudowa potoku, nieco zniszczona,
- zielony szlak nad Kociołkiem – fragment obudowy koryta i przepust kamienny,
- zielony szlak Polana YMCA – Darnków – przepust na wodę i urządzenie pomiarowe służby hydrogeologicznej,
- zielony szlak rowerowy z Łężyc przez Januszów – kamienny wał umacniający koryto,
- zielony szlak rowerowy z Łężyc przez Januszów – stary, duży, kamienny przepust drogowy/most z obudową brzegów, odnowiony współcześnie,
- zielony szlak rowerowy z Łężyc przez Januszów – zawałony kamienny most na Złotnowskim Potoku; powyżej zastoisko wody,
- zielony szlak w kierunku północnym od Skał Puchacza – mostek z kamiennych płyt przy przejściu przez teren podmokły,
- żółty szlak z Radkowa do Pasterki – dwa mostki z kamiennych płyt na Pośnej w pobliżu dawnych wodospadów (jeden częściowo zniszczony); resztki obudowy koryta.

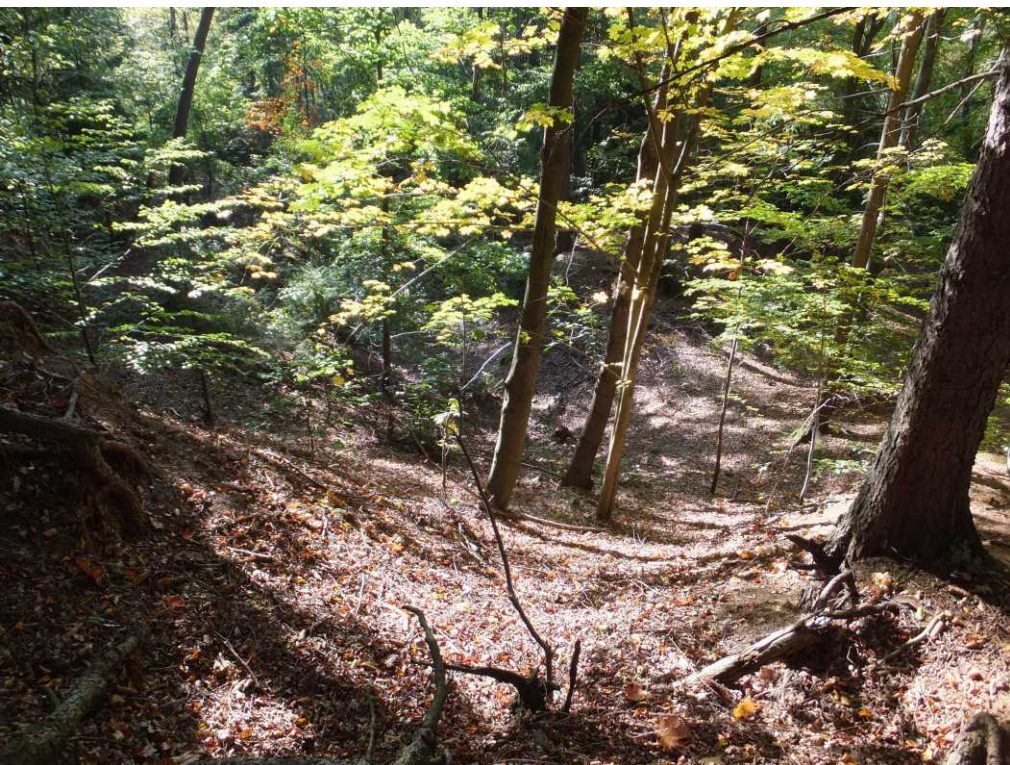

7. Eksploatacja mała i duża – kamieniołomy i obróbka piaskowcowych bloków

Piaskowiec stołowogórski jest bardzo dobrym surowcem budowlanym. Jego wysoka użyteczność wynika z jednej strony z dużej wytrzymałości skały przy jednoczesnej łatwości obróbki. Z drugiej strony związana jest z cechą górnokredowych skał piaskowcowych tego regionu, a mianowicie występowaniem w nich regularnej, prostokątnej sieci spękań, która ułatwia zarówno oddzielanie bloków od ściany skalnej w czasie eksploatacji, jak i ich dalsze przetwarzanie. Te bardzo użyteczne właściwości piaskowców stołowogórskich doceniano już od początków zasiedlenia tego obszaru przez człowieka w średniowieczu. W kolejnych wiekach, w nowo powstających budynkach często wykorzystywano ten lokalny surowiec skalny. Do dziś można go zobaczyć w murach wielu budowli w okolicznych wsiach i miasteczkach (np. kościoły w Pstrążnej, w Radkowie) (il.9.2, il.9.4, il.9.7). Z piaskowca wzniesiono również liczne na tym terenie obiekty małej architektury sakralnej, takie jak przydrożne kapliczki, krzyże, figury (patrz rozdział II.9). Sława tutejszego piaskowca z czasem rosła i zaczął być on wykorzystywany nie tylko na lokalne potrzeby, ale również wywożono go na większe odległości. Do znanych budowli, w których wykorzystany został piaskowiec pochodzący z kamieniołomów w Górach Stołowych, należą na przykład: w Berlinie – budynki Reichstagu, Biblioteki Narodowej, Banku Niemieckiego, kościół Cesarza Wilhelma, w Poczdamie – mauzoleum Fryderyka III, w Warszawie – osiedle MDM i Dworzec Centralny, w Katowicach – „Spodek”. Piaskowiec stołowogórski stosuje się również jako kamień ścierny, m.in. przy szlifowaniu szkła. Oprócz dominujących na obszarze PNGS dawnych kamieniołomów piaskowca, w obrębie południowej części Gór Stołowych występują także kamieniołomy granitu – są one jednak mniejszych rozmiarów i nie mają tak spektakularnych ścian skalnych jak piaskowce. Przykładem jest zarośnięte wyrobisko granitów poniżej Jakubowic, przy czerwonym szlaku z Kudowy-Zdroju na Błędne Skały (il.7.1).

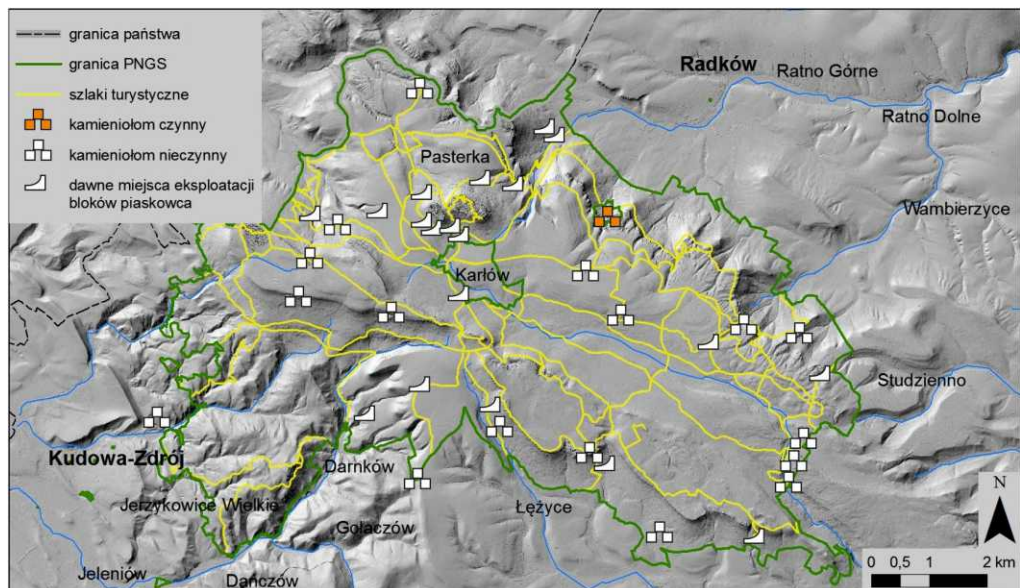
Oprócz obiektów architektonicznych wzniesionych z piaskowca, w krajobrazie nadal można rozpoznać miejsca, gdzie w przeszłości odbywała się jego eksploatacja (il.7.2). Prowadzono ją na różną skalę. Początkowo wykorzystywano w celach budowlanych luźne głązy i bloki skalne, które powszechnie występują u podnóży masywów stołowogórskich. Ponieważ znajdowały się stosunkowo blisko zabudowań, ich dostępność i transport odtupanych brył skały były ułatwione. Eksploatacja luźno zalegających bloków i głązów przypuszczalnie rozpoczęła się już w średniowieczu i trwała praktycznie aż do II wojny światowej – była znacznie łatwiejsza niż pozyskiwanie surowca z wielkich kamieniołomów. Leżące na powierzchni

il.7.1. Zarośnięte wyrobisko granitów poniżej Jakubowic.

bloki o kilkumetrowej długości stosunkowo łatwo można było dzielić na miejscu na mniejsze fragmenty o potrzebnych rozmiarach.

il.7.2. Lokalizacja większych kamieniołomów oraz przykładowych miejsc obróbki piaskowcowych bloków.

Na starych fotografiach zobaczyć można kamieniarzy przy pracy (il.7.3), a w okolicznych wsiach istniało wiele zakładów kamieniarskich i szlifierni, stanowiących główne lub dodatkowe źródło dochodów mieszkańców. Na powierzchniach licznych bloków piaskowcowych do dziś można rozpoznać ślady pozyskiwania z nich mniejszych odłamków skalnych (il.7.4). Większość takich bloków występuje bezpośrednio przy leśnych drogach, co związane było z umożliwieniem łatwego transportu. Wędrując trasami turystycznymi przez Góry Stołowe wielokrotnie mamy możliwość zobaczenia tych niepozornych miejsc eksploatacji, które często bierzemy za „naturalne i dzikie” nagromadzenia bloków skalnych. A tymczasem od dawna były one modyfikowane ręką człowieka.

Bloki, z których pozyskiwany był surowiec skalny, noszą wyraźne ślady ciosów i nacięć, mają równe, geometryczne wcięcia i nisze, z których pobrano materiał, a przede wszystkim widać w nich długie, pionowe zagłębienia, będące śladami po użyciu łomów (il.7.5). W ich otoczeniu często występują też nagromadzenia drobnych i nieużytecznych odłamków, odpadów powstałych w trakcie eksploatacji; niekiedy są one ułożone w niewielkie hałdy. Największe nagromadzenie eksploatowanych bloków usytuowanych przy trasach turystycznych występuje u zachodnich podnóży Szczelińca Małego (szlak niebieski), w rejonie Skatek Łężyckich (szlak zielony) oraz na południe od Ostrej Góry i Machovskiej Drogi (szlak zielony).

il.7.3. Wielu mieszkańców stotowogórskich miejscowości znajdowało pracę w okolicznych kamieniołomach, przy obróbce piaskowcowych bloków oraz w zakładach kamieniarskich (fotografia z tablicy informacyjnej na ścieżce edukacyjnej w Ostrej Górze).

il.7.4. Eksploatowane w przeszłości bloki piaskowca i pozostawione przy nich niewykorzystane odłamki skalne; Łężyce („Sawanna Łężycka”), Ostra Góra.

Pojedyncze miejsca eksploatacji bloków występują ponadto w bardzo wielu innych rejonach (patrz wykaz poniżej). Duża ich część znajduje się również poza szlakami turystycznymi.

Mimo że pozyskiwanie surowca skalnego z rozproszonych bloków i głazów miało miejsce powszechnie na terenie całych Gór Stołowych, to jednak jego ślady znacznie łatwiej przeoczyć niż mniej licznych, ale za to tworzących bardziej spektakularne formy kamieniołomów. Nadal są one wyraźnie czytelne w krajobrazie – nawet jeśli już od dawna nie są użytkowane i mocno zarosły, to sztucznie utworzone ściany skalne i zalegające u ich podnóża odłamki skalne pozwalają z łatwością wskazać obszary dawnej wielkoskalowej eksploatacji (il.7.6). Poszczególne kamieniołomy różniły się między sobą wielkością – napotkamy zarówno niewielkie nisze o ścianach wysokości kilku metrów, skąd kamień pozyskiwano przede wszystkim na lokalne potrzeby, jak i kamieniołomy o gigantycznych rozmiarach, w których sztucznie powstałe ściany osiągają 450–600 m długości i do 25–30 m (maksymalnie do 50 m) wysokości. Te największe kamieniołomy związane są z eksploatacją na skalę przemysłową. Jej najbardziej intensywny rozwój trwał od końca XIX w. do wybuchu II wojny światowej.

il.7.5. Eksploatowane bloki rozpoznamy po śladach ciosów i nacięć, równych, geometrycznych wcięciach i niszach, z których pobrano materiał, oraz długich, pionowych zagłębieniach po użyciu tomów.

Na potrzeby wielkoskalowej eksploatacji piaskowców konieczne było stworzenie całego technicznego zaplecza i infrastruktury związanych z ówczesnymi technikami pozyskiwania, obróbki i transportu skalnych bloków. Budowano nowe drogi dostępu, wznoszono specjalne konstrukcje, takie jak rampy czy pochylnie transportowe, plantowano stoki u podnóży eksploatowanych ścian, żeby ułatwić składowanie pozyskiwanego surowca.

Najbardziej efektywnym i najłatwiej dostępnym dawnym wielkim kamieniołomem są tzw. Skąły Puchacza (zwane dawniej Sowimi Skąłami – *Uhusteine*). Ściany skalne o wysokości do 30 m nie są natura-

lnym tworem, tylko efektem długotrwałej eksploatacji, która trwała od II poł. XIX w. do połowy XX w.

il.7.6. Przykłady starych kamieniołomów na obszarze PNGS; Żyznów/Kociotek, pomiędzy Kształtną i Niknącą Łąką, Złotno, pod Pielgrzymem.

Sztuczność urwisk skalnych można rozpoznać między innymi po ich bardzo geometrycznym, łamanym przebiegu (il.7.7) oraz przewieszeniu ich dolnych części. Kamieniołom wcina się głęboko w południowy próg Gór Stołowych powyżej Łężyc – w stosunku do pierwotnej linii skalnych urwisk, ściany kamieniołomu są cofnięte nawet ponad 100 m i ciągną się na długości około 500 m, co pokazuje, na jak dużą skalę prowadzono działalność eksploatacyjną (il.7.8). Podchodząc pod ściany kamieniołomu niebieskim szlakiem od strony Łężyc mamy również okazję zobaczyć zachowane unikato-

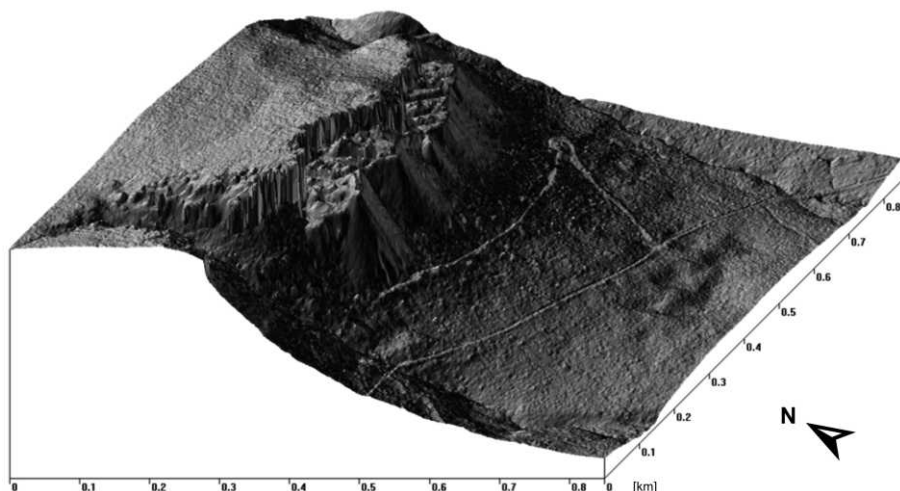

we konstrukcje związane z dawną eksploatacją. Do najbardziej niezwykłych należy kamienna pochylnia, po której transportowano bloki z kamieniołomu w dół stoku, skąd dalej odbywał się ich transport po specjalnie dla tego celu wybudowanej leśnej drodze. Pochylnia ma długość ponad 100 m i zbudowana jest również z miejscowego piaskowca (il.7.9). Przy jej dolnym krańcu można zobaczyć leżące luzem obrobione bloki skalne, z których budowano pochylnię – mają one charakterystyczne wcięcie w środkowej części, tworzące swego rodzaju płytkie kamienne koryta, co umożliwiała stabilizację przesuwanym po pochylni bloków. Z kolei znajdująca się u podnóża

il.7.7. Skały Puchacza – jeden z większych starych kamieniołomów na obszarze PNGS. Widoczne urwiska dawnych ścian eksploatacyjnych oraz zarośnięte spłaszczenie u podnóża kamieniołomu.

il.7.8. Kamieniołom w Skalach Puchacza wcina się głęboko w południowy próg Gór Stołowych – ściany kamieniołomu są cofnięte nawet ponad 100 m w stosunku do pierwotnej linii skalnych urwisk i ciągną się na długości około 500 m (autor ilustracji: Marek Kasprzak).

stoku, na zakończeniu pochylni, ziemna rampa stanowiła „hamulec” dla transportowanych bloków (il.7.9). Równoległe do pochylni zachowały się kamienne schody, wykorzystywane przez dawnych pracowników kamieniołomu, a obecnie przez turystów (il.7.10). Zarówno na powierzchni pochylni, jak i w obrębie schodów możemy obserwować procesy, które prowadzą do stopniowego zacierania ich czytelności w krajobrazie (il.7.11). Lokalnie gromadzi się na nich materiał organiczny i mineralny, który jest namywany w czasie epizodycznych spływów wody podczas opadów deszczu lub po roztopach i przykrywa ich powierzchnię. Z kolei korzenie drzew, które porośły nieużytkowane schody i pochylnię, gdzieśgdy powodują rozsadzanie tych dawnych kamiennych konstrukcji. Naturalne procesy erozji, splukiwania i spętywania, jakie zachodzą na stromym stoku, również przyczyniają się do powolnego degradowania schodów, co powoduje, że wiele stopni jest przekrzywionych i zapadniętych. Przy górnym krańcu pochylni pierwotna powierzchnia stoku

– tuż u podnóża wyrobiska – została wyraźnie spłaszczona, aby umożliwić składowanie pozyskanego surowca. Zobaczymy tu zarówno bloki skalne, których nie zdążono już przetransportować w dół stoku, jak i częściowo obrobione kamienne elementy w kształcie kolumn i cylindrów, niektóre o imponujących rozmiarach (il.7.12).

Do innych większych kamieniołomów, które można zobaczyć, wędrując szlakami turystycznymi przez obszar Gór Stołowych, należy stary kamieniołom pod Pielgrzymem usytuowany na północnym progu stoliwa piaskowcowego powyżej Wambierzyc, o wysokości ścian do 25 m (il.7.6).

Z kolei przy żółtym szlaku pomiędzy Batorowem a Batorówkiem zlokalizowane były obok siebie aż trzy kamieniołomy, w których oprócz ścian eksploatacyjnych o wysokości do ok. 10 m (il.7.13) można zobaczyć także imponujących rozmiarów mury i hałdy

il.7.9. Kamienna pochylnia do transportu bloków z położonego powyżej kamieniołomu w Skatach Puchacza. U podnóża stoku widoczna ziemna rampa.

il.7.10. Równoległe do pochylni zachowały się kamienne schody, wykorzystywane niegdyś przez pracowników kamieniołomu, a obecnie przez turystów; Skąły Puchacza.

z produkcyjnych „odrzutów” (il.7.14) oraz fragmenty obrobionych bloków, zwłaszcza dużo kół młyńskich (il.7.15). Prawdopodobnie z działalnością kamieniołomów związana jest wykuta na jednym z głazów przy drodze tabliczka – widoczne są jednak tylko daty (1907–1913), natomiast napis jest częściowo nieczytelny („PD...tt”) (il.7.16).

Sporo większych kamieniołomów znajduje się jednak poza szlakami i nie jest dostępna, m.in. duży kamieniołom *Friedrichsberg* w południowych stokach Skalniaka. Dostępność oraz widoczność kamieniołomów są ponadto utrudnione wskutek silnego zarosnięcia nieużytkowanych dróg dojazdowych oraz podnóży ścian.

Największym obszarem eksploatacji piaskowców w Górach Stołowych jest wyrobisko położone przy Szosie Stu Zakrętów w obrębie Radkowskich Skał, stanowiące teren wyłączony z PNGS (il.7.17). Kamieniołom został uruchomiony pod koniec XIX w. przez Karla Schillinga i działa do dnia dzisiejszego jako spółka „Kopalnie Piaskowca Radków”.

il.7.11. Korzenie drzew oraz różnorodne procesy stokowe (splukiwanie, spętywanie, akumulacja) prowadzą do stopniowego zacierania czytelności pochylni i schodów; Skały Puchacza.

il.7.12. U podnóża kamieniołomu w Skałach Puchacza zobaczymy liczne częściowo obrobione kamienne elementy, m.in. kolumny i walce o imponujących rozmiarach.

il.7.13. Zarośnięte ściany eksploatacyjne jednego z trzech kamieniołomów pomiędzy Batorowem a Batorówkiem.

il.7.14. Przy drodze wjazdowej do kamieniołomu powyżej Batorowa można zobaczyć wysokie mury i hałdy z produkcyjnych „odrzutów”.

Jest on doskonale widoczny z wielu punktów w północnej części Gór Stołowych oraz z ich przedpola, m.in. z Radkowa (il.7.18). Jego ściany mają wysokość około 50 m, a ich długość wynosi 600 m.

Przy drodze widoczne są także dużych rozmiarów kamienne konstrukcje, wkomponowane w stok. Stanowią one pozostałość dawnego systemu transportowego bloków przy wykorzystaniu kolejki linowej oraz jednocześnie wzmacniają skarpe stoku, powyżej której prowadzona jest eksploatacja (il.7.19).

il.7.15. Kamieniołomy w okolicy Batorowa słynęły z wytwarzania kót młyńskich – można je zobaczyć w pobliżu wyrobisk do dziś.

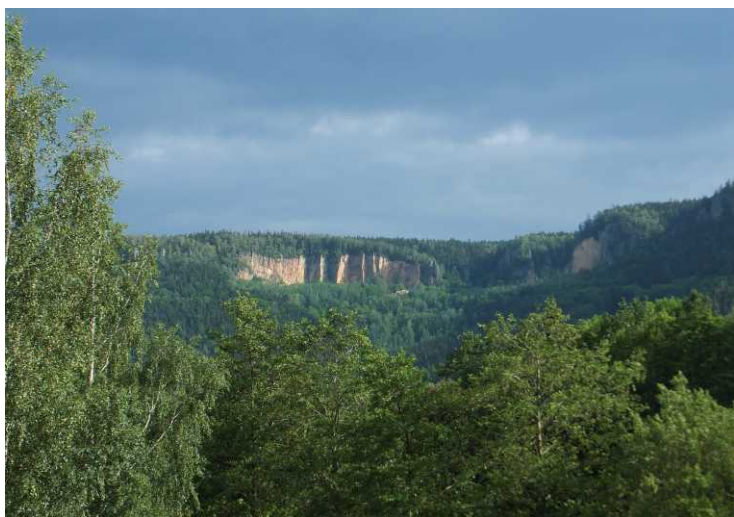
il.7.16. Na głazie przy jednym z kamieniołomów powyżej Batorowa jest wykuta tabliczka z datami 1907–1913; pozostały napis jest częściowo nieczytelny.

il.7.17. Kamieniołom w obrębie Radkowskich Skał działa nieprzerwanie od końca XIX w. do dnia dzisiejszego – jest to największe wyrobisko piaskowców w Górach Stołowych (autor fotografii: Piotr Migoń).

il.7.18. Radkowski kamieniołom jest doskonale widoczny z wielu miejsc w północnej części Gór Stołowych oraz z ich przedpola, m.in. z Radkowa.

W Radkowie znajduje się zakład obróbki kruszywa skalnego, będący częścią kopalni, który również funkcjonował już w okresie przedwojennym (il.7.20).

il.7.19. Poniżej kamieniołomu w Radkowie, przy Szosie Stu Zakrętów, widoczne są kamienne konstrukcje wykorzystywane dawniej przy transporcie bloków koleją linową oraz zabezpieczające skarpe.

Gdzie można zobaczyć?

Stare kamieniołomy:

- czerwony szlak Kudowa-Zdrój – Błędne Skąły (poniżej Jakubowic) – stare wyrobisko granitów, duże zagłębienie i hałdy oraz rowy,
- Kształtna Łąka (parking) – dawny kamieniołom na wierzchołwie środkowego poziomu Gór Stołowych,

il.7.20. Zakład obróbki kruszywa skalnego w Radkowie również działa już od XIX w.

- niebieski szlak ze Skalnych Grzybów do Wambierzyc – mały kamieniołom,
- Skąły Puchacza – niebieski szlak z Łęczyc na Narożnik – jeden z największych widocznych przy szlakach kamieniołomów z dobrze zachowaną infrastrukturą techniczną (patrz wyżej w tekście),
- zielony szlak krawędzią stoliwa poniżej Skalnych Grzybów (nisza źródłiskowa Cedronu) – kamieniołom pod Pielgrzymem; hałdy odrzutów i wał kamienny wzdłuż schodków z boku kamieniołomu,
- zielony szlak pomiędzy Kształtną i Niknącą Łąką – kamieniołom, u jego wylotu nasyp i spłaszczenie,
- zielony szlak z Pasterki do Kartowa, powyżej leśniczówki w Pasterce – stare wyrobisko kamieniołomu,
- zielony szlak rowerowy przez Januszów – mały kamieniołom przy drodze, silnie zarośnięty,
- żółty szlak z Batorowa do Batorówka – trzy kamieniołomy (patrz wyżej w tekście),
- żółty szlak z Lecha w stronę Żyznowa – mały kamieniołom.

Ślady pozyskiwania bloków piaskowcowych:

- czerwony szlak w Karłowie (przy głównej drodze, od strony Lisiego Grzbietu),
- czerwony szlak ze Studzienna na Skalne Grzyby,
- niebieski szlak przez Skalne Wrota do Radkowa (Pusta Ścieżka),
- niebieski szlak u północno-zachodnich podnóży Szczelińca Wielkiego (przy Szosie Stu Zakrętów) oraz dalej (w KarłóWKu),
- niebieski szlak u zachodniego podnóża Szczelińca Małego,
- skrzyżowanie szlaków czerwonego i niebieskiego (przy wejściu na schody na Szczeliniec Wielki),
- zielony szlak przez Skatki Łężyckie,
- zielony szlak rowerowy przez Skalne Grzyby,
- zielony szlak z Ostrej Góry na Błędne Skaty, powyżej Ostrej Góry,
- żółty szlak z Radkowa do Pasterki (nieopodal Radkowa).

8. Szkło i nie tylko – pozostałości dawnego przemysłu

Oprócz pozyskiwania surowców skalnych w kamieniołomach, na obszarze Gór Stołowych rozwinęły się także inne formy działalności przemysłowej, w tym najważniejszą rolę odgrywało szklarstwo. Jego rozwojowi sprzyjały warunki naturalne, gdyż region ten obfituje w surowce potrzebne do produkcji szkła: żwir kwarcowy i bogate w kwarc piaski szklarskie, pochodzące z lokalnego piaskowca, oraz duże zasoby wody i lasów niezbędne do procesów technologicznych. Od drugiej połowy XVIII w. powstawały więc kolejne huty szkła oraz liczne zakłady przetwarzające i wzbogacające wyroby szklane – szlifiernie kryształów i warsztaty zdobnicze.

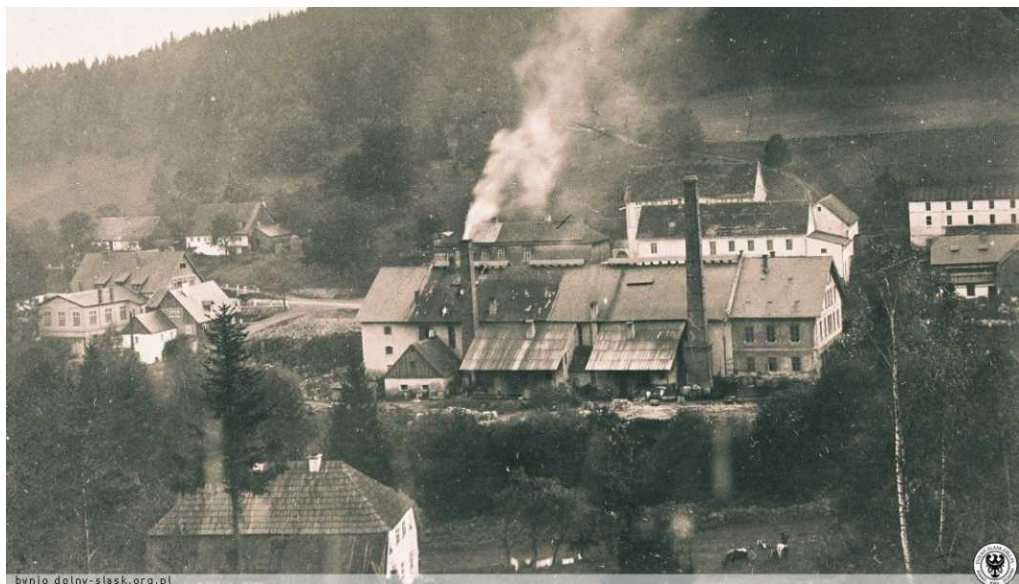
il.8.1. Pozostałości dawnej huty szkła w Batorowie. Szczegółowy opis w tekście.

Przemysł szklarski koncentrował się w południowo-wschodniej części Gór Stołowych, w rejonie Batorowa, Szczytnej i Polanicy-Zdroju. Było to w owym czasie najważniejsze centrum szklarstwa na ziemi kłodzkiej (łącznie z położoną niedaleko, ale już poza obszarem Gór Stołowych, Lasówką) i jedno z ważniejszych w prowincji śląskiej. Pozostałości tej działalności do dziś można zobaczyć w krajobrazie, zapisane zarówno w sposób bezpośredni (dawne budynki przemysłowe), jak i pośredni (zmiana pierwotnych ekosystemów na skutek wycięcia dużych powierzchni lasów na potrzeby przemysłu).

W Batorowie, położonym w otulinie PNGS, w centralnej części wsi zachowały się ruiny dawnej huty szkła, przekształconej po II wojnie światowej w szlifiernię kryształów, która działała do roku 1998. Są to pozostałości nowszych obiektów, wzniesionych w latach 70. XX w. – budynki przedwojenne zostały wówczas wyburzone lub przebudowane. Obecnie większość zabudowy dawnego zakładu jest w ruinie, a tylko częściowo wykorzystywana jest na potrzeby działającego aktualnie na jego terenie tartaku (il.8.1). W dobrym stanie jest natomiast dawny budynek dyrekcji zakładu, funkcjonujący obecnie jako dom mieszkalny. Obok widoczny jest także zbiornik wodny, stanowiący niegdyś część zakładu produkcyjnego. Zachowało się również kilka XIX-wiecznych budynków mieszkalnych i mieszkalno-gospodarskich, drewnianych i murowanych, stanowiących pozostałość po dawnej osadzie szklarzy. Jednak wędrując dziś przez Batorów trudno uwierzyć, że pod koniec XVIII w. działała tu jedna z większych i bardziej nowoczesnych hut szkła w prowincji śląskiej oraz jedna z lepszych w całych Prusach (il.8.2). Założona została w 1770 r. przez rodzinę doświadczonych szklarzy, Rohrbachów, posiadających już wcześniej hutę szkła w Lasówce w dolinie Dzikiej Orlicy. Huta powstała z dala od istniejących zabudowań, jednak szybko wokół niej rozwinęła się cała osada szklarska – dzisiejszy Batorów, wówczas nazwany *Friedrichsgrund* na cześć króla Fryderyka II Wielkiego, który poprzez specjalne dotacje i ulgi wspierał rozwój szklarstwa na Śląsku i w hrabstwie kłodzkim.

il.8.2. Huta szkła w Batorowie na początku XX w. (źródło: ze zbiorów portalu Poloniae Amici polska-org.pl).

Oficjalne rozpoczęcie produkcji nastąpiło w 1771 r. W dniu otwarcia w hucie pracowało 60 osób, ale już niedługo potem, w czasach rozkwitu, zatrudnionych było aż 250 pracowników. Do pracy w hucie sprowadzono między innymi fachowców z Czech. Rozwój produkcji i zatrudnienia powodował również rozrost miejscowości. Powstawały kolejne nowe budynki mieszkalne dla robotników oraz obiekty gospodarcze – kruszarnia do mielenia kwarcu, piece szklarskie, szlifiernia, stajnie. Z czasem zaczął także działać młyn wodny, wapienik, browar, gorzelnia i kilka gospód.

W II poł. XVIII w. huta w Batorowie nie tylko szczyła się produkcją wysokiej jakości szkła, ale stała się również atrakcją turystyczną. Turyści mogli zobaczyć proces wytwarzania wyrobów, a nawet wziąć w nim udział i samodzielnie wydmuchać prostą formę szklaną. W związku z tym, że poszczególne etapy produkcji (wytop i wydmuchiwanie) odbywały się w różne dni tygodnia, z czasem rozwinęły się również usługi noclegowe dla gości odwiedzających hutę.

Początkowo noclegi dla turystów oferowane były w domach robotników, ale z czasem zaczęły powstawać specjalnie przygotowane pod kątem zwiedzających pokoje gościnne urządzone ze wszystkimi wygodami w stylu miejskim – niektóre na wyposażeniu miały nawet fortepian. Sława batorowskiego szkła szybko przekroczyła granice regionu – szklane wyroby z Gór Stołowych trafiały nie tylko do najbliższego dużego miasta, Wrocławia, ale również do innych ważnych ośrodków miejskich w Prusach, jak Berlin czy Królewiec. Ważną rolę odegrało poparcie i rekomendacja zarówno rodziny królewskiej, jak i Karla Geорга von Hoyma, od 1770 r. pełniącego funkcję ministra prowincji śląskiej. W Batorowie produkowano kilka różnych rodzajów szkła: białe szkło kredowe, taflowe, kryształowe, zielone i apteczne.

il.8.3. Huta szkła w Szczytniej na przełomie XIX i XX w. stała się jednym z najważniejszych zakładów w regionie (źródło: ze zbiorów portalu Poloniae Amici polska-org.pl).

Również asortyment wyrobów był bardzo bogaty – wytwarzano szklanki, karafki, kielichy, puchary, kufle, żyrandole oraz świeczniki stołowe i wiszące. Wyroby te były bogato zdobione poprzez grawerowanie na nich misternych wzorów, złocenie, srebrzenie i malowanie.

Rozwój szklarstwa stopniowo obejmował coraz szerszy teren u podnóża Gór Stołowych. W Batorowie powstała kolejna huta, a w Polanicy – filia batorowskiej. Pomiędzy Batorowem a Polanicą działały także szlifiernie kryształów – w Podborzu, Szczytnej (7), Szklarni, Ocieszowie (4), Batorowie (3), Złotnie (3) oraz zakłady uszlachetniania szkła w Dusznikach, Szczytnej, Szklarni i Bobrownikach. Część tych zakładów była niewielka, pracowało w nich zaledwie po kilka osób, a działalność była rozproszona w wielu wsiach i osadach położonych w sąsiedztwie głównych miejscowości hutniczych. Rozwój przemysłu przyczyniał się również do rozwoju osadnictwa. Na potrzeby huty w Batorowie założono osadę leśną Batorówek, w której pracowali drwale i kurzacy, wytwarzający węgiel drzewny, oraz działała potażarnia. Potaż – rozpuszczalny w wodzie popiół, zawierający różnorodne związki potasu, głównie węglany, był ważnym składnikiem przy produkcji szkła (oraz bielenia tkanin), a pozyskiwano go ze spalania drewna i węgla drzewnego.

Wiek XIX nie był już tak pomyślny dla rozwoju szklarstwa w rejonie Batorowa. Masowa wycinka lasów we wschodniej części Gór Stołowych na potrzeby huty doprowadziła do pogłębiającego się braku tego surowca. Jednocześnie coraz większą rolę jako źródło energii odgrywał węgiel kamienny – jego transport do stosunkowo słabo skomunikowanego Batorowa był jednak utrudniony. Czynniki te zdecydowały o stopniowym upadku huty w Batorowie na rzecz nowo wybudowanej w I połowie XIX w. huty w Szczytnej. Miała ona dobre połączenie komunikacyjne z rynkami zbytu i z zagłębiami węglowymi, w tym od końca XIX w. również kolejowe, oraz posiadała bogate zaplecze lasów w północnej części Gór Bystrzyckich. Z czasem wyrosła ona na główną hutę szkła w regionie (il.8.3), choć i tutejsza produkcja przeżywała przez cały okres do II wojny światowej

epizody wzlotów i upadków, łącznie z wyburzeniem pierwszej huty po jej likwidacji i budową nowej pod koniec XIX w., w innym miejscu.

il.8.4. Staw Zacisze powyżej Złotna to pozostałość po wyrobisku dawnej cegielni.

Huta w Szczytnej słynęła z pięknie zdobionych wyrobów kryształowych w stylu modnej wówczas secesji, z bogatymi motywami roślinnymi, złoceniami i dekoracją malarską. Jednak kryzys lat 30. XX w. przyczynił się do spadku produkcji, zbytu, liczby zatrudnionych pracowników oraz ich wynagrodzeń. Po kolejnym kryzysie, związanym z niedoborami siły roboczej i dostaw węgla w czasie II wojny światowej, w 1946 r. ponownie uruchomiono huty szkła kryształowego w Batorowie (zwanym wówczas Badorowem), w Szczytnej (Rucewie) i Polanicy (Puszczykowie) oraz szlifiernie kryształów

w Bobrownikach i Dusznikach. Z czasem wszystkie te zakłady stały się filiami Huty Szkła Gospodarczego „Sudety” w Szczytnej. Kryształowe produkty z rejonu Gór Stołowych były w latach 1950–1980 eksportowane do 30 krajów na czterech kontynentach, a do jednych z najbardziej prestiżowych zamówień specjalnych należała całodzienna zastawa kryształowa dla 360 osób przygotowana dla brytyjskiego dworu z okazji koronacji królowej Elżbiety II w 1952 r. Prosperująca produkcja i rozwój gospodarczy pozwoliły Szczytnej uzyskać w 1973 r. prawa miejskie, a przy okazji włączono do niej okoliczne „szklarskie” wsie, które stanowią obecnie jej dzielnice (patrz rozdział II.2). Okres świetności stołowogórskiego szklarstwa jednak minął. Po przemianach ustrojowych w kraju po roku 1989 stopniowo zamykano kolejne zakłady. W 2018 r. zlikwidowano ostatni z nich – hutę szkła artystycznego „Barbara” w Polanicy-Zdroju.

il.8.5. W pobliżu wyrobiska powyżej Złotna zachowały się ruiny dawnej zabudowy związanej z działalnością cegielni.

Większość budynków hut czy szlifierni została rozebrana/wyburzona (w tym nawet największa huta w Szczytnej) lub wykorzystywana jest w inny sposób. O dawnych funkcjach tych terenów przypominają jednak nadal liczne nazwy własne miejscowości czy obiektów fizjograficznych w rejonie Szczytnej, a które znajdziemy również na współczesnych mapach: Szklana Góra, Szklany Stok, Szklana Woda.

il.8.6. Młyn wodny w Radkowie.

Poza szklarstwem na obszarze Gór Stołowych rozwijały się także inne działalności przemysłowe. Przykładowo, Staw Zacisze (il.8.4), malowniczo położony u południowego podnóża stoliwa Gór Stołowych powyżej Złotna, to pozostałość po dawnej cegielni. W pobliżu wyrobiska zachowały się także ruiny zabudowy związanej niegdyś z działalnością tego zakładu (il.8.5). Szczególnie Radków jest bogaty w pozostałości starych obiektów przemysłowych i infrastruktury technicznej. Znajdziemy tu dawny młyn, udostępniony obecnie do zwiedzania (il.8.6). Tuż obok wznosi się rozległy kompleks dawnego browaru wybudowanego w latach 1906–1907 i działającego do II połowy lat 90. XX w. (il.8.7). W centrum miasta zobaczymy opuszczony, duży budynek dawnego zakładu dziewiarskiego (il.8.8),

il.8.7. Opuszczone zabudowania dawnego browaru w Radkowie.

natomiast część pomieszczeń nieczynnej stacji kolejowej użytkowana jest obecnie jako bar (il.8.9).

il.8.8. Opustoszałe budynki po dawnych zakładach dziewiarskich w Radkowie.

il.8.9. Część pomieszczeń nieczynnej stacji kolejowej w Radkowie na trasie dawnej Kolei Stołowogórskiej jest obecnie użytkowana jako bar.

Można również rozpoznać ślady po rozebranym torowisku Kolei Stołowogórskiej, zarówno na terenie miasta, jak i poza nim (il.8.10). Z kolei w Karlowie znajduje się wyremontowany budynek dawnego młyna (obecnie własność PNGS) (il.8.11), a w sąsiedztwie widoczne jest suche koryto dawnej młynówki (il.6.28).

Na południowo-zachodnim krańcu Pstrążnej w XIX w. prowadzono eksploatację węgla kamiennego (il.8.12). Po dawnych pracach górniczych do dziś przetrwały w krajobrazie wyraźne ślady. Przy żółtym szlaku, powyżej zabudowań wsi, wznosi się m.in. dużych rozmiarów hałda usypana z materiału skały płonnej (il.8.13). Z kolei poniżej, przy zielonym szlaku rowerowym w stronę granicy, widocznych jest kilka wlotów do dawnych sztolni górniczych (il.8.14).

il.8.10. Nadal można rozpoznać ślady po rozebranym torowisku Kolei Stołowogórskiej.

W ich sąsiedztwie ciągną się charakterystyczne pogórnice wały i rowy (il.8.15), a u wylotu sztolni znajduje się nasyp. Część dawnych terenów górniczych jest już jednak niedostępna – na ich obszarze znajdują się aktualnie stawy rybne (il.6.24).

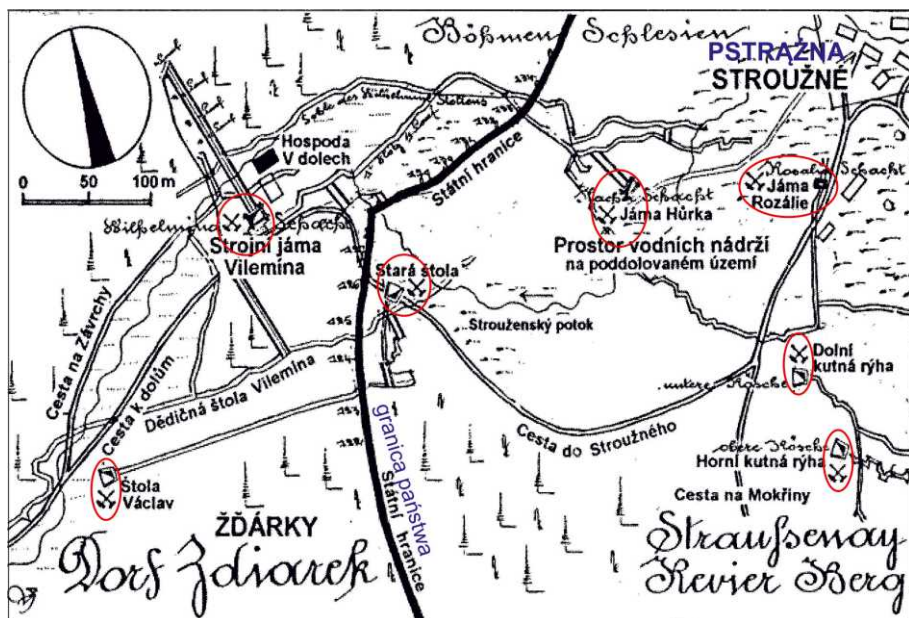
il.8.11. Wyremontowany budynek dawnego młyna w Karlowitz, obecnie w zarządzie PNGS.

Węgiel kamienny w Pstrążnej wydobywano od 1843 r. Najpierw pozyskiwano go z niewielkich poletek eksploatacyjnych, a następnie działały tu dwie kopalnie „Elenora” i „Clemens”. Ze względu jednak na małe zasoby miejscowych złóż, pod koniec XIX w. obie kopalnie zakończyły swoją działalność. Eksploatację próbowano w nich wznowić na początku XX w., jednak bez sukcesu. Tuż za obecną granicą państwową (po stronie czeskiej) znajdowała się kolejna kopalnia, „Wilhelmina”, i przez pewien czas oba obszary wydobywania funkcjonowały jako jeden zakład górniczy.

Do interesujących, choć tylko pośrednich śladów dawnej działalności przemysłowej, należą dwie pamiątkowe tablice umieszczone na barierkach przedwojennego żelaznego mostu w Dańczowie, po obu stronach drogi. Widnieje na nich nazwa fabryki, w której konstrukcja powstała (*Thiele & Maiwald Maschinenfabrik & Eisen-*

giesserei Glatz – fabryka maszyn i odlewnia żelaza Thiele & Ma-
wald w Kłodzku) i data powstania – 1908 r. (il.8.16).

il.8.12. W XIX w. na terenie Pstrážnej prowadzono eksploatację węgla kamiennego. Na czerwono zaznaczono dawne sztolnie po obu stronach granicy państwowej (źródło: Jirásek, 2008, zmodyfikowane).

il.8.13. Hatda skały płonnej przy jednym z dawnych wyrobisk eksploatacyjnych węgla kamiennego w Pstrážnej.

il.8.14. W południowo-zachodniej części Pstrążnej widocznych jest kilka zagłębień eksploatacyjnych i dawnych wlotów do sztolni.

il.8.15. Na terenie Pstrążnej rozpoznamy charakterystyczne elementy krajobrazu górniczego – zagłębienia i rowy, wały, hałdy i nasypy.

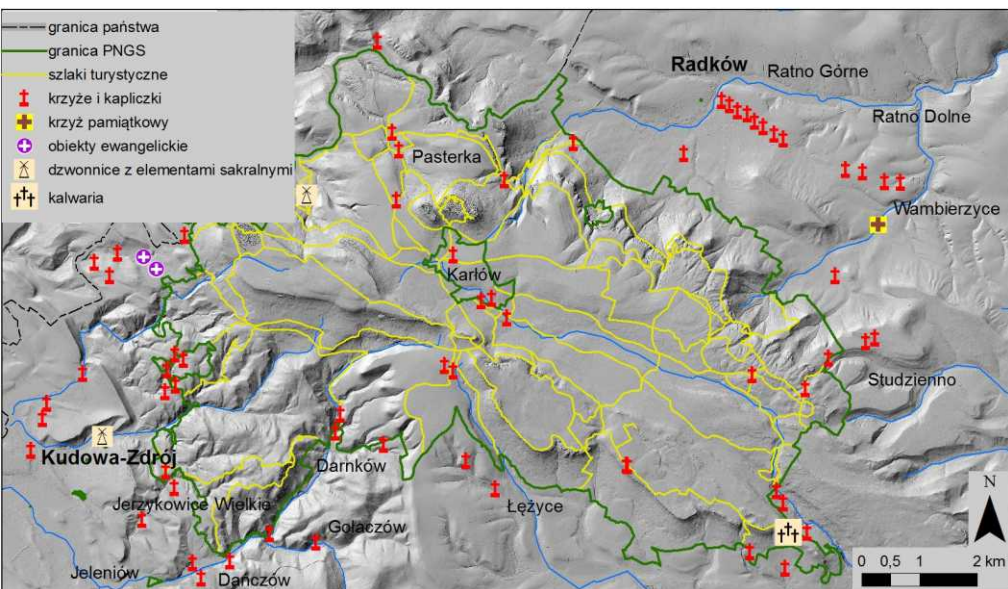

il.8.16. Żelazny most na Dańczówce w Dańczowie z tabliczką upamiętniającą kłodzką fabrykę maszyn i odlewnię żelaza, w której został wykonany w 1908 r.

9. Uduchowanie przestrzeni – krajobraz sakralny

W krajobrazie kulturowym Gór Stołowych odnajdziemy ogromne bogactwo i różnorodność obiektów związanych z sakralizacją przestrzeni (il.9.1). Mieszkańcy tych terenów przez wieki wyrażali swoją wiarę nie tylko w czasie modlitw w kościołach, ale również poprzez nadanie jej trwałego wyrazu w otaczającym ich krajobrazie. Skala podejmowanych inwestycji, mających uświęcić lokalną przestrzeń, jest bardzo zróżnicowana – od wznoszenia monumentalnych świątyń w ośrodkach pielgrzymkowych, czego przykładem jest bazylika w Wambierzycach, poprzez kościoły w większych wsiach, do niewielkich przydrożnych kapliczek, krzyży i figur. Na krajobraz sakralny Gór Stołowych składają się przede wszystkim miejsca kultu wiary katolickiej, ale odnajdziemy również obiekty związane z wyznaniem protestanckim.

il.9.1. Lokalizacja obiektów małej architektury sakralnej na terenie PNGS i w jego najbliższym otoczeniu.

Korzenie kształtowania się religijnego dziedzictwa kulturowego w krajobrazie Gór Stołowych sięgają czasów kontrreformacji, trwającej od wojny 30-letniej (1618–1648) do przełomu lat 30. i 40. XVIII w. Obszar ten należał wówczas do arcykatolickich Habsburgów. Po stłumieniu w 1622 r. antyhabsburskiego buntu na ziemi kłodzkiej, na której w owym czasie dominował protestantyzm, cały obszar został poddany silnym represjom. Rekatolizacja, za którą jednocześnie szło polityczne wzmocnienie władzy Habsburgów w Kłodzkiem, szerzona była przez Kościół katolicki oraz nowo przybyłych wówczas na te ziemie rodów szlacheckich wiernych Habsburgom, które zasiedliły ziemskie majątki odebrane protestanckim rebeliantom. Klasztory i właściciele majątków ziemskich stali się głównymi fundatorami największych inwestycji budowlanych, mających umacniać wiarę katolicką w sposób wizualny, dając jej silny wyraz w przestrzeni. W obszarze Gór Stołowych szczególną rolę odegrali benedyktyni z klasztorów w Broumovie i Policy nad Metują. Proces intensywnej rekatolizacji był bardzo skuteczny – w ciągu kilkudziesięciu lat całe hrabstwo kłodzkie, w tym również region stołowogórski, z prowincji protestanckiej stało się regionem ultrakatolickim, co nie zmieniło się nawet po przejściu pod panowanie protestanckich Prus w I połowie XVIII w. Wyrazem tej zmienionej religijności stały się setki obiektów małej architektury sakralnej wznoszonych przez mieszkańców od połowy XVII w. aż do połowy wieku XX. Do zakończenia II wojny światowej ziemia kłodzka stanowiła silną ostoję religii katolickiej w państwie pruskim (potem niemieckim), w którym dominował protestantyzm. W rejonie Gór Stołowych do nielicznych wyjątków należała Pstrążna, w której znajdowała się silna enklawa ewangelicka. Owocem rekatolizacji prowadzonej w czasie kontrreformacji przez Habsburgów była – widoczna w znacznym stopniu do dziś – zmiana krajobrazu poprzez wzbogacenie go w liczne obiekty sakralne. Ten charakterystyczny dla ziemi kłodzkiej pejzaż z niezliczoną liczbą kaplic, kapliczek, przydrożnych krzyży i figur świętych, określa się często mianem sakralnego krajobrazu barokowego, gdyż właśnie na ten okres

przypadła najbardziej intensywna fala budownictwa religijnego. Z tego też okresu pochodzi większość obecnych kościołów zlokalizowanych w większych wsiach oraz w miastach. Poza kościołem pw. św. Bartłomieja w Cermnej, którego początki datują się na koniec XIV w., oraz kościołem pw. św. Doroty w Radkowie z końca XVI w. (pierwotnie ewangelicki) (il.9.2), pozostałe okoliczne kościoły (w Kudowie-Zdroju, Kudowie-Brzozowiu, Pasterce, Łężycach, Wambierzycach, Szczytnej) zostały wzniesione głównie w wieku XVIII lub pod koniec wieku XVII, w stylu barokowym, z ewentualnymi późniejszymi przebudowami (il.9.3).

il.9.2. Kościół pw. św. Doroty w Radkowie.

il.9.3. Barokowy kościół pw. św. Marii Magdaleny w Łężycach.

Mniej liczne są kościoły wzniesione w późniejszym okresie, w XIX w. (w Pstrążnej – ewangelicki) i na początku XX w. – w Radkowie (pw. św. Andrzeja Boboli, pierwotnie ewangelicki – il.9.4) i Polanicy-Zdroju (pw. Wniebowzięcia Najświętszej Marii Panny).

W granicach Parku Narodowego Gór Stołowych znajduje się tylko jeden kościół, św. Jana Chrzciciela w Pasterce, dawniej parafialny, obecnie stanowiący filię parafii rzymskokatolickiej św. Doroty w Radkowie (il.9.5, il.9.6). Jego budowa ukończona została w 1787 r., co upamiętnia data wykuta nad portalem wejściowym. Powstał prawdopodobnie w miejscu istniejącej wcześniej drewnianej kaplicy protestanckiej z początku XVII w. Obecny, kamienny kościół reprezentuje styl barokowy, jest jednonawowy, z wydzielonym prezbiterium i niewielką zakrystią. Jego dwuspadowy dach pierwotnie pokryty był ciemnym łupkiem, który obecnie zastąpiła

blacha, podobnie jak kopułę sąsiadującej z kościołem kaplicy pogrzebowej (kostnicy), niewielkiej ośmiobocznej budowli wzniesionej w połowie XIX w. (il.9.6).

il.9.4. Kościół pw. św. Andrzeja Boboli w Radkowie.

Nad głównym wejściem do kościoła wznosi się wieża z dzwonem i zegarem, zwieńczona barokową kopułą o cebulastym kształcie, co było charakterystyczne dla wielu kościołów na ziemi kłodzkiej.

il.9.5. Kościół pw. św. Jana Chrzciciela w Pasterce wraz z otaczającym go starym cmentarzem.

il.9.6. Kościół pw. św. Jana Chrzciciela w Pasterce z widoczną również kaplicą cmentarną.

Barokowe (z XVIII w.) i eklektyczne (z XIX i XX w.) wyposażenie kościoła jest dość skromne. Stanowią je przede wszystkim malowidła na sklepieniu, drewniany ołtarz z rzeźbą św. Jana Chrzciciela z barankiem u stóp, drewniane rzeźby wykonane w stylu szkoły śląskiej, polichromowana drewniana ambona z końca XVIII w., a na chórze organy z klasycystycznym prospektem z końca XIX w., znajdujące się wcześniej w kościele w Wambierzycach. Cennym elementem sakralnego krajobrazu Pasterki jest również stary przykościelny cmentarz z zachowanymi częściowo nagrobkami czeskimi, niemieckimi i polskimi z XIX i XX w. Część z nich wykonano z lokalnego piaskowca. Wśród nagrobków wyróżnia się okazały grobowiec rodziny Stiebler, która od XIX w. przez kilka pokoleń prowadziła gospodę

il.9.7. Kościół ewangelicko-reformowany w Pstrążnej z 1848 r. funkcjonuje do dziś; wybudowany został z lokalnego piaskowca.

z noclegami w Kartowie. Najstarsze płyty nagrobne, ze słabo już zachowanymi napisami, zostały umieszczone w otaczającym cmentarz murze, w trakcie remontu kościoła w latach 80. XX w.

W Górach Stołowych nie tylko religia katolicka znalazła swój wyraz krajobrazowy, ale również – choć w znacznie mniejszym stopniu – protestancka. Oba kościoły w Radkowie, obecnie rzymskokatolickie, należały pierwotnie do ewangelików. Natomiast w Pstrążnej do dziś funkcjonuje kościół ewangelicko-reformowany, wybudowany w 1848 r. z lokalnego piaskowca (il.9.7). Nieopodal niego, po przeciwnej stronie drogi wśród drzew, upamiętnione jest natomiast miejsce pierwszego ewangelickiego kościoła, jaki został wzniesiony w Pstrążnej w 1813 r.

il.9.8. Kamienny postument, będący fragmentem chrzcielnicy z pierwszego ewangelickiego kościoła w Pstrążnej, upamiętnia miejsce jego lokalizacji.

Była to niewielka budowla drewniana i bez fundamentów, stąd nie zachował się po niej trwały ślad. Upamiętnia ją natomiast kamienny postument, będący fragmentem oryginalnej chrzcielnicy z pierwszego kościoła (il.9.8). Znajduje się tu również tablica informacyjna, przybliżająca historię ewangelików w tym regionie. Do interesujących obiektów krajobrazu sakralnego należy przykościelny cmentarz ewangelicki w Pstrążnej. Występujące na sąsiadujących nagrobkach lub nawet na tej samej płycie nagrobnej nazwiska i napisy czeskie, niemieckie i polskie dobrze pokazują narodowościową mieszankę mieszkańców pogranicza, czego wyrazem były m.in. liczne mieszane małżeństwa (il.9.9).

il.9.9. Nagrobki na przykościelnym cmentarzu w Pstrążnej dobrze ilustrują skomplikowane dzieje mieszkańców pogranicza i wielokulturowość tego obszaru – odnajdziemy obok siebie napisy czeskie, niemieckie i polskie.

Pstrążna i sąsiadujące z nią wsie (m.in. Bukowina, Czerwna) były enklawami ludności czeskiej, związanej w dużej części z protestantyzmem. Położona wśród gór i trudno dostępna Pstrążna stanowiła stosunkowo bezpieczne miejsce dla ewangelików, którzy musieli ukrywać się ze swoją religią w kraju rządzonym przez ultrakatolickich Habsburgów. Natomiast po przejęciu tych ziem w 1742 r. przez Prusy, gdy zapanowała swoboda wyznania, w rejon ten przyjechała

grupa imigrantów z Czech, w dużej części przedstawiciele wspólnoty braci czeskich, gdzie nadal byli prześladowani. Mieszkańcy Pstrążnej należeli pierwotnie do dwóch różnych Kościołów protestanckich: ewangelicko-reformowanego (większość), który działa tu do dziś oraz ewangelicko-luterańskiego. Nabożeństwa początkowo odbywały się w prywatnych domach lub pod gołym niebem, po czesku, na zmianę według liturgii obu Kościołów. W późniejszym okresie część nabożeństw odprawiana była po czesku, część po niemiecku, a w latach 30. XX w. – wyłącznie po niemiecku. Do 1945 parafia ewangelicka w Pstrążnej liczyła kilkaset osób, obecnie jest ich zaledwie dziesięć, jednak zbor działa aktywnie, organizując różnorodne wydarzenia kulturalne, m.in. koncerty organowe. Uczestniczą w nich również turyści i kuracjusze z pobliskiej Kudowy-Zdroju.

9.1. Ośrodki pielgrzymkowe

Dla Gór Stołowych szczególne znaczenie miało oddziaływanie dużych ośrodków pielgrzymkowych, znajdujących się w ich pobliżu: Wambierzyce i Broumova. W ramach działań podejmowanych w celu wzmocnienia znaczenia Kościoła katolickiego dążono do ożywienia trwającego w nich od średniowiecza, a podupadłego w okresie wojen religijnych, kultu cudownych figur i związanego z nim ruchu pielgrzymkowego. W tym celu przebudowano istniejące wcześniej świątynie lub wzniesiono nowe – przybrały one postać monumentalnych sanktuariów, bogato zdobionych zgodnie z duchem baroku.

Wambierzyce, nazywane „Śląską Jerozolimą”, są szczególnym przykładem kształtowania krajobrazu sakralnego nie tylko w najbliższym sąsiedztwie świątyni, ale również w całej otaczającej ją przestrzeni (il.9.10, il.9.11). Są największym i najważniejszym kłodzkiem sanktuarium, do którego ściągają dawniej masowe pielgrzymki, liczące nawet do 10 tysięcy pielgrzymów. Obecna świątynia – kościół parafialny pw. Nawiedzenia Najświętszej Marii Panny – jest już czwartą z kolei wzniesioną w miejscu, gdzie niegdyś wisiła na drzewie, słynąca z cudów, figurka Matki Boskiej.

il.9.10. Krajobraz sakralny Wambierzyc obejmuje nie tylko bazylikę, ale całą otaczającą ją przestrzeń. Zdjęcie górne – panorama Wambierzyc z Góry Synaj, widoczna dominanta bazyliki oraz kaplice na Górze Kalwarii (po prawej). Zdjęcie dolne – widok sprzed bazyliki na kaplice u jej podnóża oraz – w tle – Górę Kalwarię (z lewej) i Górę Synaj z widocznymi kaplicami (z prawej).

Kościół wybudowany został w latach 1715–1723 na polecenie właściciela majątku wambierzyckiego, Franza Antona von Götzena, częściowo jednak wykorzystano także elementy wcześniejszej świątyni, z II połowy XVII w., wybudowanej przez poprzedniego właściciela Wambierzyc, Daniela Paschasiusa von Osterberga.

il.9.11. Widok z Góry Kalwarii w kierunku bazyliki.

Charakterystyczną cechą architektury tej monumentalnej, barokowej budowli jest imponująca rozmiarami i bogactwem dekoracji (m.in. balustrady, gzymsy, posągi) fasada zwieńczona trzema szczytami oraz prowadzące do świątyni szerokie, kamienne schody o trzech ciągach, przy których wzniesiono kilka kaplic kalwaryjskich (il.9.12).

W 1936 r. kościół uzyskał honorowy tytuł bazyliki mniejszej, a od 1950 r. jest wpisany do rejestru zabytków, podobnie jak przyległy do niego zespół kalwaryjski oraz inne kaplice i bramy na terenie Wambierzyc.

il.9.12. Bogato zdobiona fasada wambierzyckiej bazyliki i charakterystyczne schody.

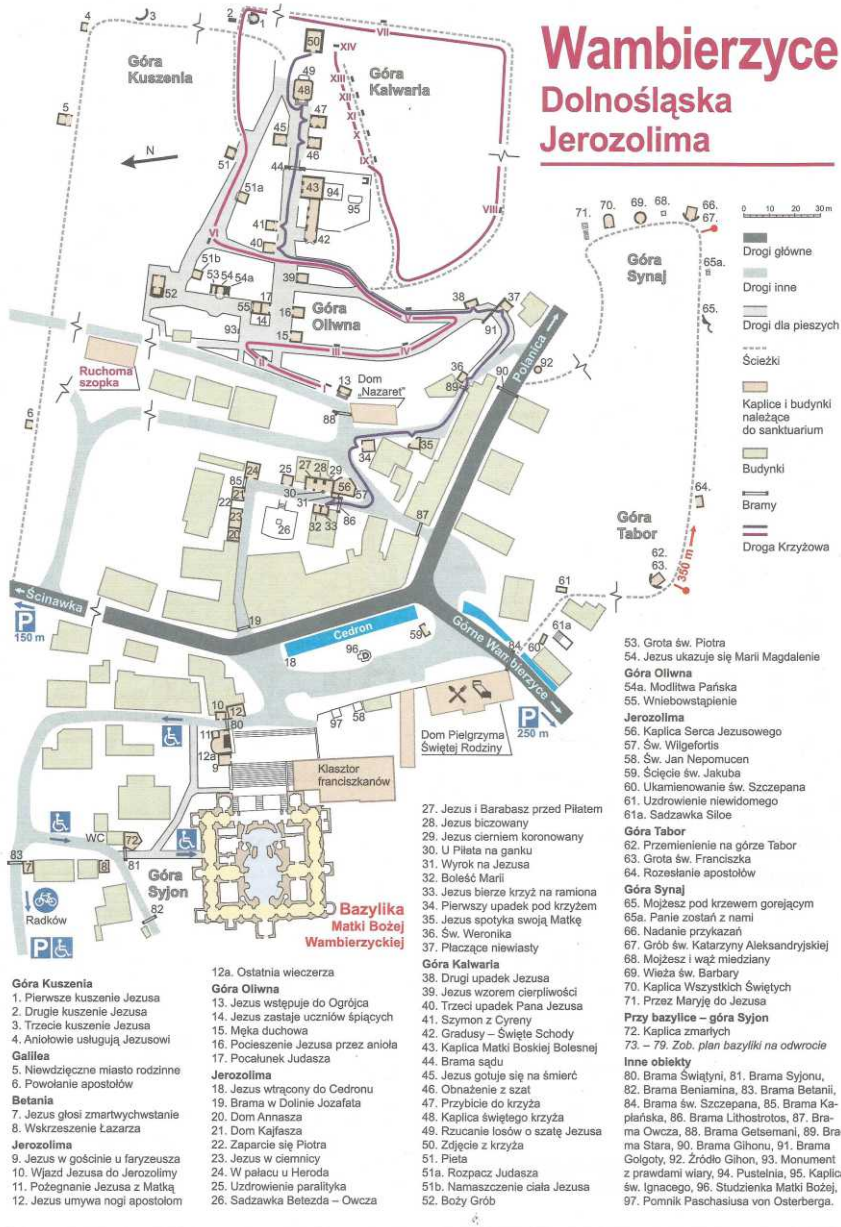
Ten niezwykły przykład krajobrazu sakralnego ukształtował się w II połowie XVII w., kiedy to z inicjatywy Daniela Paschasiusa von Osterberga całość przestrzeni wokół miejscowości została symbolicznie przekształcona na wzór Jerozolimy (il.9.13). To jedna z przyczyn, dla których układ zabudowy Wambierzyc przypomina małe miasteczko, a nie wieś, którą były przez całe swoje dzieje (il.9.14). Z kolei na pobliskich wzgórzach (Góra Kalwaria, Oliwna, Kuszenia,

Wambierzyce

Dolnośląska

Jerozolima

il.9.13. Układ przestrzenny Wambierzyc i lokalizacja poszczególnych obiektów krajobrazu sakralnego (źródło: ulotka informacyjna – franciszkanie z Wambierzyc).

Tabor, Synaj, Syjon) poprowadzono malownicze dróżki kalwaryjskie, przy których zbudowano liczne kaplice i kapliczki (il.9.15, il.9.16). Zarys tego wielkiego założenia przestrzennego, rozbudowywanego w kolejnych latach, można do dziś rozpoznać w krajobrazie, choć stan zachowania części obiektów daleki jest od dobrego.

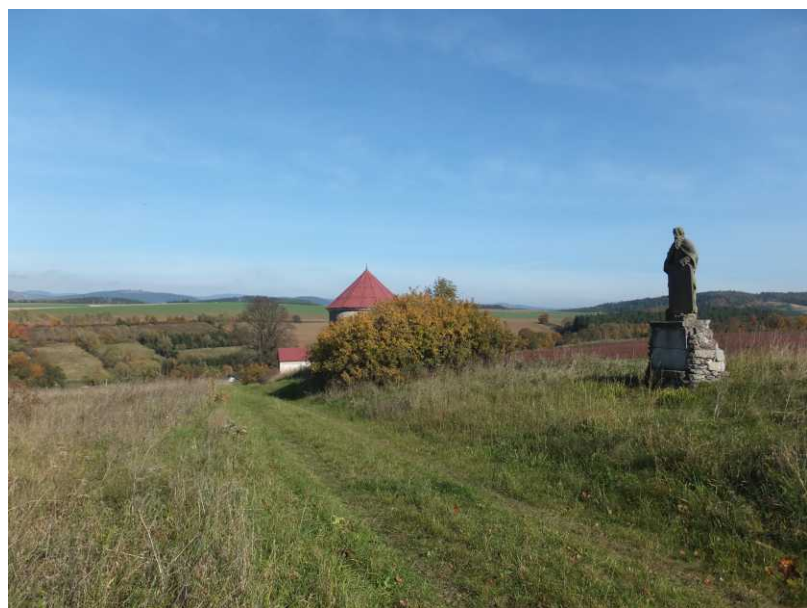
il.9.14. Zabudowa Wambierzyc przypomina miasteczko, mimo że zawsze były wsią; centrum miejscowości (plac przed bazyliką i bramy), powyżej Góra Kalwaria oraz Góra Kuszenia (po lewej) z widocznymi kaplicami.

W 1980 r. kardynał Stefan Wyszyński dokonał uroczystej koronacji figurki Matki Boskiej Wambierzyckiej (datowanej na II poł. XIV w.) na Wambierzycką Królową Rodzin. Od 2009 r. stała się ona oficjalną patronką całej ziemi kłodzkiej.

il.9.15. Kaplice na Górze Kalwarii.

il.9.16. Kaplice i kapticzki na Górze Synaj.

9.2. Szlaki pątnicze

Wambierzyckie sanktuarium promieniowało także na bardziej odległe okolice. Wzdłuż dawnych szlaków pątniczych, którymi zarówno indywidualni pielgrzymi, jak i wielkie procesje przybywali do wambierzyckiej Madonny, powstały liczne obiekty małej architektury sakralnej – kaplice, kapliczki, grupy figuralne Ukrzyżowania itp. Miały one pomagać pielgrzymom w uświęceniu ich wędrówki, a obecnie stanowią cenną pozostałość po dawnej religijnej żarliwości mieszkańców tych stron, nawet jeśli dawne pątnicze trakty już nie funkcjonują. Taki los spotkał m.in. Pątniczą Ścieżkę (*Albendorfer Steg*) – najkrótszą drogę, która łączyła Duszniki-Zdrój z Wambie-

il.9.17. Kapliczka i zniszczony krucyfiks przy dawnej Pątniczej Ścieżce stoją „tyłem” do aktualnie użytkowanej drogi.

ryzami, prowadząc przez centralną część masywu Gór Stołowych (il.1.1). Nie była ona łatwa do pokonania, gdyż wspinała się stromym stokiem na Urwisko Batorowskie, a po drugiej stronie płaskowyżu schodziła ostro w dół urwistymi stokami północnej części Skalnych Grzybów. Ze względu na trudne warunki terenowe nie nadawała się ona do transportu i można ją było pokonać tylko pieszo, a więc miała znaczenie wyłącznie jako szlak pielgrzymkowy. Czas powstania tego szlaku jest nieznan, ale prawdopodobnie funkcjonował on już w pierwszej połowie XVIII w. W dzisiejszym krajobrazie pozostałości po Pątnicznej Ścieżce są prawie niewidoczne w terenie – przyczyniły się do tego przede wszystkim prace leśne prowadzone na tym obszarze, nowe nasadzenia i zarośnięcie ścieżki. Jednak jest coś, co jeszcze pozwala nam odkryć jej ślad i wyznaczyć miejsce, którą przebiegała.

il.9.18. Kapliczka i zniszczony krucyfiks przy dawnej Pątnicznej Ścieżce – detale; we wnęce kapliczki znajduje się współczesny haftowany obrazek Matki Boskiej z Dzieciątkiem.

Otóż na krawędzi Urwiska Batorowskiego zachowały się dwa obiekty sakralne wzniesione przy dawnym szlaku pielgrzymkowym. Bez trudu możemy je zobaczyć, gdyż znajdują się obecnie przy zielonym szlaku turystycznym, biegnącym wzdłuż krawędzi urwiska. Obok siebie stoją kamienna kapliczka i zniszczony kamienny krucyfiks (il.9.17, il.9.18). Kapliczka zbudowana jest z polnego kamienia, a w oszklonej szafkowej wnęce umieszczony jest współczesny, haftowany wizerunek Matki Boskiej z Dzieciątkiem. Z dawnego krucyfiks w pierwotnym miejscu przetrwał jedynie cokół z datą 1818, o który jest oparty fragment figury ukrzyżowanego Chrystusa. Krzyż został uszkodzony kilkanaście lat temu przez upadające w trakcie wichury drzewo. To, co powinno zdziwić dzisiejszych przechodniów, to usytuowanie kapliczki i krzyża. Otóż są one ustawione „tyłem” do współczesnej drogi, a frontem do rozpościerającego się poniżej lasu i stromych stoków Urwiska Batorowskiego. Gdybyśmy znaleźli się w tym miejscu w XIX w., krajobraz wyglądałby jednak inaczej – z dołu dochodziła Pątnicza Ścieżka, a stoki nie były tak bardzo zalesione. Wysoki kamienny krzyż na skraju urwiska musiał być już z daleka widoczny dla wdrapujących się z mozolem po stromej ścieżce pielgrzymów, wyznaczając kres trudnej wędrowki. Kapliczka i krucyfiks zostały ustawione prawdopodobnie w miejscu odpoczynku pielgrzymów po osiągnięciu płaskiego grzbietu, skąd dalsza droga była już znacznie prostsza. Bez tej historycznej wiedzy o dawnym przebiegu trasy pielgrzymkowej trudno zrozumieć takie „dziwne” ustawienie obu obiektów.

Dwa ważne ośrodki kultu maryjnego w Górach Stołowych, Wambierzyce i Police nad Metują, łączył popularny szlak pielgrzymkowy, tzw. *Vambeřicka Cestá*, biegnący m.in. przez Broumovskie Ściany i kaplicę Panny Marii Śnieżnej na Gwieździe (*Hvězda*), Machovską Przełęcz, Pasterkę, Karlówek i Radków (patrz rozdział II.1; il.1.16). Ostatni odcinek tej trasy prowadził z Radkowa do Wambierzyc u północnego podnóża wzgórza Syjon. Obecnie stanowi on trasę turystyczną – wyznaczono na nim niebieski szlak pieszy i rowerowy oraz szlak papieski. W połowie XIX w. przy drodze tej, mniej

więcej w połowie odległości pomiędzy Radkowem i Wambierzycami, powstała gospoda – prawdopodobnie do obsługi pielgrzymów. Rozwinął się przy niej później niewielki przysiółek, Nowy Świat, z którego do dzisiaj pozostał w użytkowaniu tylko jeden dom. Cała trasa jest bardzo malownicza. Rozpościerają się z niej nie tylko piękne i rozległe widoki na masyw Gór Stołowych, ale napotkamy przy niej również bardzo liczne obiekty małej architektury sakralnej (il.9.19). Reprezentują one różne formy, poziom artystyczny, tematykę i stan zachowania (il.9.20). Różnią się także wiekiem – większość powstała w XIX w., są jednak także obiekty powstałe lub

il.9.19. Z dawnego szlaku pątniczego (tzw. *Vambeřickéj Cesty*/Drogi Wambierzyckiej) na odcinku pomiędzy Radkowem a Wambierzycami rozpościerają się rozległe widoki na masyw Gór Stołowych.

odnowione w niedawnych latach. Mimo pozornej niespójności i braku jednolitości artystycznej, łącznie tworzą one niepowtarzalny klimat krajobrazu sakralnego, tak typowego dla ziemi kłodzkiej, a zwłaszcza dla terenów w pobliżu ośrodków pielgrzymkowych. Większość budowli powstała w lokalnych warsztatach rzeźbiarsko-kamieniarskich, jakich wiele było we wsiach otaczających Góry Stołowe. Wędrując tą trasą można poczuć się jak XVIII- i XIX-wieczni

il.9.20. Różnorodność małej architektury sakralnej przy dawnym szlaku pątniczym (Droga Wambierzycka/*Vambeřická Cestá*) pomiędzy Radkowem a Wambierzycami.

pielgrzymi, którym liczne nagromadzenia figur świętych, przydrożnych krzyży i kapliczek sprzyjały religijnej kontemplacji.

Z kolejnym szlakiem pielgrzymkowym do Wambierzyc związane jest prawdopodobnie powstanie kaplicy św. Anny na grzbiecie Hanuli nad Batorowem wraz z przylegającą do niej kalwarią (il.9.21). Pierwotny kościółek w tym miejscu wzmiankowany jest już w 1456 r., ale obecny budynek pochodzi z II poł. XVIII w. – został ufundowany przez rodzinę Rohrbachów, właścicieli huty szkła z pobliskiego Batorowa. Na przelomie XVIII i XIX w. wzniesiono przy kaplicy Drogę Krzyżową (patrz poniżej).

il.9.21. Kaplica św. Anny na grzbiecie Hanuli nad Batorowem.

9.3. Mała architektura sakralna

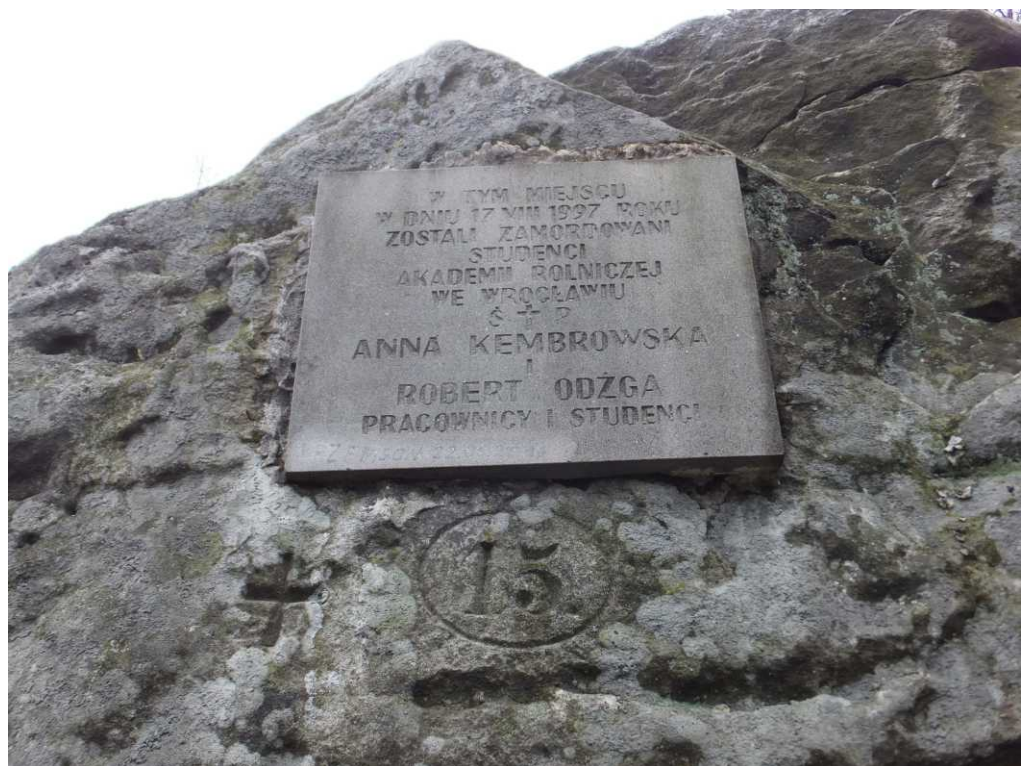
Liczne kaplice, kapliczki, figury świętych i krucyfiksy wznoszono nie tylko przy szlakach pątniczych czy w pobliżu klasztorów, ale również przy innych drogach, zwłaszcza na ich skrzyżowaniach, rozstajach lub przy niebezpiecznych zakrętach. Stawiano je także w bezpośrednim sąsiedztwie domostw. Budowano je w różnych intencjach – z podziękowaniem za doznane łaski, jako wypełnienie złożonego Bogu przyrzeczenia lub z prośbą o ochronę – przed pożarem, chorobą, nieurodzajem. Upamiętniano nimi również zmarłe w danym miejscu osoby, zwłaszcza jeśli śmierć nastąpiła nagle, w wyniku nieszczęśliwego wypadku, zabójstwa lub samobójstwa.

il.9.22. Krzyż z końca XVI w., upamiętniający zbrodnię; Wambierzyce Górne.

Do tej właśnie kategorii należy najstarszy element krajobrazu sakralnego w okolicy Parku Narodowego Gór Stołowych – jest to wykuty z piaskowca krzyż z końca XVI w. z wrytym na nim mieczem. Znajduje się on w Wambierzycach Górnych i upamiętnia miejsce tragicznej śmierci trojga młodych ludzi, w tym zarówno zabójstwo, jak i śmierć samobójczą, o czym informuje umieszczona obok krzyża tablica (il.9.22). Krzyż wystawiony został przez rodziny zmarłych. Współczesnym nawiązaniem do tradycji upamiętniania w terenie miejsc tragicznych wydarzeń jest tablica umieszczona na jednej ze skałek na Narożniku, gdzie w sierpniu 1997 r. doszło do zabójstwa dwójki studentów Akademii Rolniczej we Wrocławiu (il 9.23).

il.9.23. Tablica na jednej ze skałek na Narożniku, upamiętniająca zabójstwo dwójki studentów w 1997 r.

il.9.24. Różnorodność form przydrożnych kapliczek na terenie Gór Stołowych; Bukowina Kłodzka, Darnków/Kociotek, Pasterka, Radków.

Kaplice wznoszono także, gdy we wsi brakowało kościoła – umożliwiała ona wówczas wspólną modlitwę. Obiekty małej architektury sakralnej ustawiano również na granicach gruntów danej wsi, co miało ochronić przed wpływem złego oddziaływania z zewnątrz, a z kolei lokalizacja wśród pól, na granicy łąń, miała zapewnić dobre zbiory. Na obszarze Gór Stołowych najwięcej jest kapliczek i krzyży o charakterze dziękczynnym i chwalebny. Niektóre kaplice stawały się mikrosanktuariami, gdzie kult figury czy obrazu obejmował jedną parafię lub jedną wieś. Takim lokalnym sanktuarium na terenie Gór Stołowych stała się kaplica św. Anny nad Batorowem.

il.9.25. Różnorodność przydrożnych krzyżyków na terenie Gór Stołowych; Kartów, Dańców, Jerzykowiec Wielkie, Kudowa-Czermna, Wambierzyce Górne, Dańców.

il.9.26. W rejonie Gór Stołowych powszechne są kapliczki „2 w 1”, tzn. w cokole krucyfiks znajduje się wnęka ze świętą figurą lub obrazem; Gołaczów, Dańczów, Kartów/Pasterka, Pasterka.

Kapliczki wykonywano z różnych materiałów, głównie z lokalnych kamieni, stąd w Górach Stołowych dominują obiekty z piaskowca. Ale były także kapliczki drewniane, murowane, a nawet marmurowe. Budowle te miały bardzo różnorodne formy: spotykamy kapliczki szafkowe, słupowe, domkowe oraz grotty (tych ostatnich najwięcej powstało w okresie powojennym) (il.9.24). Z kolei krucyfiksy były zarówno kamienne, drewniane, jak i żelazne (il.9.25). W rejonie Gór Stołowych bardzo powszechne są także kapliczki „dwa w jednym”, tzn. w cokole krucyfiksu znajduje się wnęka ze świętą figurą lub obrazem (il.9.26). Figury świętych ustawiano także wolnostojące na wysokich, przydrożnych słupach i cokołach lub umieszczano w specjalnie w tym celu przygotowanych szczytowych lub ściennych wnękach domów i bram wjazdowych do zagrody.

il.9.27. Lokalizacja kapliczki jest często dodatkowo podkreślona poprzez nasadzenie drzew po obu jej stronach; Karlów, Studzienno.

Lokalizacja kapliczek jest często dodatkowo podkreślona w krajobrazie poprzez nasadzenie drzew po obu jej stronach – najczęściej lip lub cisów (il.9.27). Na tylnej lub – rzadziej – bocznej ścianie kapliczki czy cokołu umieszczano na ogół datę jej powstania, nazwisko fundatora, a czasem także wykonawcy (il.9.28). Na obszarze Gór Stołowych najwięcej z istniejących obiektów małej architektury sakralnej wzniesiono w II połowie XIX w., co można tłumaczyć bogactwem się społeczeństwa wraz z rozwijającym się w regionie przemysłem i uzdrowiskami. Fundatorami byli przeważnie właściciele dużych posiadłości ziemskich oraz zakładów manufakturowych lub przemysłowych.

il.9.28. Na tylnej lub bocznej ścianie niektórych kapliczek czy cokołu nadal można odczytać datę powstania, nazwisko fundatora, a niekiedy także wykonawcy; Kartów, Radków.

Nietypową kapliczkę w postaci kamiennej płyty otoczonej drzewami z wykutymi na niej słowami modlitwy do Matki Boskiej zobaczymy przy Praskim Trakcie (czerwony szlak przez Skalne Grzyby) (il.9.29). Modlitwa ta brzmi: *Sei gegrüßten tausendmalen/ Maria sei gegrüßt von uns allen/ Maria Jungfrau Mutter rein/ Ach laß uns dir empföhlen sein/ 1865* – „Bądź pozdrowiona tysiącokrotnie, Mario, bądź pozdrowiona przez nas wszystkich; Mario Panno Matko czysta, polecamy się Twojej opiece, 1865”).

il.9.29. Nietypowa kapliczka w postaci kamiennej płyty z wrytymi na niej słowami modlitwy do Matki Boskiej; czerwony szlak przez Skalne Grzyby, przy Praskim Trakcie.

Na terenie ziemi kłodzkiej w szczególności ważny był kult Matki Boskiej i to jej wizerunki dominują w krajobrazie kulturowym regionu. Ponadto był także rozpowszechniony kult świętych, zwłaszcza św. Nepomucena – chroniącego przed powodzią i utonięciem,

św. Floriana – zabezpieczającego przed pożarem, św. Anny – zapewniającej potomstwo oraz świętych „od zarazy”: Rozalii, Franciszka Ksawerego, Rocha i Sebastiana. Jako ciekawostkę należy wspomnieć św. Kumernis (Wilgefortis) – ukrzyżowaną dziewczynę, czasem przedstawianą z brodą – gdyż region Gór Stołowych, w tym Wambierzyce, stanowił ważny ośrodek jej kultu na Śląsku i w hrabstwie kłodzkim. Wizerunek tej świętej możemy zobaczyć w jednej z kalwaryjskich kaplic (nr 57) w Wambierzycach (il.9.30).

il.9.30. Wizerunek św. Kumernis (Wilgefortis) w jednej z wambierzyckich kaplic.

Do szczególnych sakralnych pomników ważnych wydarzeń należą kaplice i słupy wotywny, które masowo powstały na ziemi kłodzkiej w 1680 r., gdy region został mocno dotknięty epidemią dżumy. Najbardziej zaraza dała się we znaki mieszkańcom zachodniej i północno-zachodniej części ziemi kłodzkiej (Kłodzko, Nowa Ruda, Duszniki-Zdrój, Radków), a więc także w rejonie Gór Stołowych. Obiekty sakralne, które powstały w tamtym okresie, albo upamiętniały zmarłych, albo wyrażały podziękowanie, że zaraza ominęła daną miejscowość, albo wznoszono je jako „zabezpieczenie”, żeby epidemia nie weszła w granice wsi czy miasta. Na terenie Gór Stołowych pamiątką tego wydarzenia jest kolumna maryjna, stojąca do dziś na Rynku w Radkowie, gdzie miało umrzeć około 500 osób. Przedstawia ona Marię z Dzieciątkiem, a na cokole umieszczono napis: *1680/ Ex voto/ In peste* (wotum na odwrócenie moru/zapobiegnięcie zarazie) oraz kolejne daty renowacji (il.9.31). Również na

il.9.31. Kolumna wotywna (morowa) w Radkowie z 1680 r.

szlaku pątniczym z Radkowa do Wambierzyc jedna z kapliczek (w obrębie przysiółka Nowy Świat) upamiętnia tragedię czarnej śmierci. Mimo że obecna postać budowli pochodzi z przebudowy w późniejszym okresie (przypuszczalnie w XIX w.), to data umieszczona na frontonie (1680) jednoznacznie wskazuje na związek jej ufundowania z epidemią (il.9.32).

il.9.32. Kapliczka wotywna (morowa) z 1680 r. na szlaku pątniczym z Radkowa do Wambierzyc (przebudowana w późniejszym okresie).

W owym czasie powszechna stała się również budowa kaplic i stacji dróg krzyżowych. W pobliżu granicy PNGS do najbardziej znanych miejsc – poza Wambierzycami – należy Kaplica Czaszek w Kudowie-Czermnej, gdzie miejscowy proboszcz w II połowie XVIII w. przez dwadzieścia lat zgromadził ponad dwadzieścia tysięcy

ludzkich szczątków z okolicy, stanowiących żniwo zaraz i wojen (il.9.33). Z kolei budowa kalwarii rozpowszechniła się zwłaszcza w XVIII w. Były one zwykle lokalizowane w malowniczych miejscach, na stromych stokach, nieopodal źródeł, na leśnych polanach lub szczytach wzniesień. W otoczeniu kaplic i sanktuariów cała prze-

il.9.33. Kaplica Czaszek w Kudowie-Czermnej.

strzeń kształtowana była zgodnie z wyznaczonym religijnym programem ideologicznym. Tworzono specjalne drogi i aleje, które wysadzano drzewami i dekorowano kolejnymi figurami i kapliczkami (il.9.34).

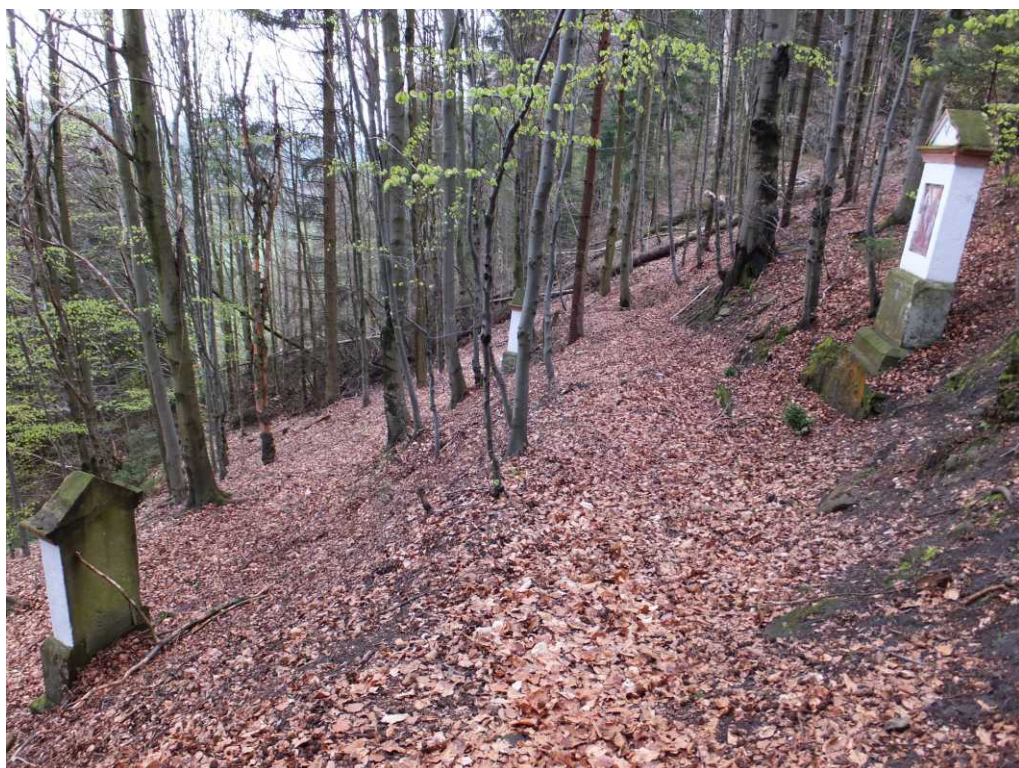

il.9.34. Aleje kalwaryjskie wysadzone drzewami; Wambierzyce – Góra Tabor i Góra Kalwaria.

W granicach PNGS znajduje się zachowana do dnia dzisiejszego kalwaria na Hanuli przy kaplicy św. Anny nad Batorowem. Jest ona malowniczo wkomponowana w naturalne ukształtowanie terenu, a kolejne stacje drogi krzyżowej położone są przy zygzakowatej ścieżce, zakosami wspinającej się na stromy stok (il.9.35) – zielony szlak pieszy przecina ją w kilku miejscach. Część trasy stanowią kamienne schody. W przeszłości stok był wylesiony – między innymi na potrzeby pobliskiej huty szkła w Batorowie – przez co stacje drogi krzyżowej były widoczne z daleka wraz z sąsiadującą z nimi kaplicą św. Anny. Stacje kalwaryjskie to piaskowcowe kapliczki słupowe z obrazami malowanymi na blasze, większość obecnie mocno zniszczona (il.9.36).

il.9.35. Kalwaria na Hanuli powyżej Batorowa jest malowniczo wkomponowana w stromy stok.

Wiele obiektów małej architektury sakralnej po II wojnie światowej popadło w zapomnienie i uległo degradacji – stoją puste, zarosły, zawałyły się lub zostały rozebrane i rozkradzione (il.9.37). W niektórych miejscach jedynym śladem, że kiedyś stała tu kapliczka, są rosnące przy niej drzewa (il.9.38). Część przedwojennych obiektów została jednak zaadaptowana przez nowych mieszkańców – była to jednocześnie forma osvajania „obcego” krajobrazu kulturowego. Uzyskiwano to zarówno poprzez ustawianie w kapliczkach nowych figur i obrazów (il.9.39), jak i skuwanie czy zamalowywanie niemieckich napisów lub zastępowanie ich polskimi czy łacińskimi (il.9.40). W niektórych miejscach wprowadzono dwujęzyczność (il.9.41). W ostatnich latach coraz więcej przedwojennych obie-

któw sakralnych ulega odnowieniu i przywracana jest ich kulturowa i symboliczna wartość (il.9.42). Wiele jednak czeka jeszcze na swoją lepszą przyszłość.

il.9.36. Stacje kalwaryjskie na Hanuli wykonano z piaskowcowych płyt, a obrazy są malowane na blasze.

il.9.37. Niektóre kapliczki stoją puste; Łężno, Ocieszów.

il.9.38. Niekiedy jedynym śladem po miejscu, gdzie stała kiedyś kapliczka, są rosnące przy niej drzewa; Jakubowice.

il.9.39. Powojenne „oswajanie” obcego dziedzictwa – współczesny wystrój dawnych kapliczek; Studzienno, Skalne Grzyby, Batorów.

il.9.40. Powojenne niszczenie obcego dziedzictwa – w niektórych miejscach niemieckie napisy zostały skute lub zamalowane; Łężno, Kociotek, Pasterka.

il.9.41. Powojenne „oswajanie” obcego dziedzictwa – dwujęzyczność napisów; Studzienno, Jakubowice.

il.9.42. W ostatnich latach wiele obiektów małej architektury sakralnej zostało wyremontowanych; Kudowa-Zdrój, Darnków.

Gdzie można zobaczyć?***

- Batorów – dwie kapliczki słupowe, pierwsza z 1794 r. (odnowienie 1911 r.), druga bez daty, obie z wnękami, w których są współczesne figurki Matki Boskiej, odnowione i zadbane,
- Batorów – współczesny drewniano-metalowy krzyż na betonowym cokole wzniesiony na podstawie starego cokołu kamiennego,
- Batorówek – drewniany krzyż,

*** Szczegółowe inwentaryzacje i opisy obiektów małej architektury sakralnej, w tym także położonych poza szlakami turystycznymi, zawarto w kilku wcześniejszych publikacjach – ich wykaz przedstawiono w rozdziale "Bibliografia". W poniższym zestawieniu przedstawiono najbardziej interesujące obiekty na terenie PNGS i w jego najbliższym sąsiedztwie.

- Bukowina – kapliczka domkowa, na rozstaju dróg, odnowiona; figurka Madonny Stołowogórskiej – rzeźba pacjentki z „Orlika”, Jolanty Kamińskiej z Rogatki (lat 14), 1994 r.,
- Czerwna – cmentarz – nagrobki niemieckie w formie lapidarium oraz tablica w języku niemieckim i polskim, upamiętniająca mieszkańców Czerwny i okolic, wzywająca do pojednania; na cmentarzu nagrobki niemieckie, czeskie i polskie,
- Czerwna – Kaplica Czaszek,
- Czerwna – kapliczka z figurą Matki Boskiej, częściowo z płytkami ceramicznymi,
- Czerwna – kamienny krzyż i figury, rozbudowane płaskorzeźby, napisy niemieckie,
- Czerwna – krzyż metalowy na kamiennym postumencie, 1856, po bokach rosną dwa drzewa,
- Czerwna – współczesne stacje drogi krzyżowej przy kościele i cmentarzu,
- czerwony szlak Kudowa-Zdrój – Błędne Skąły (w Jakubowicach) – drewniany krzyż z płaską postacią Chrystusa wyciętą z blachy,
- czerwony szlak Kudowa-Zdrój – Błędne Skąły (w Jakubowicach) – kapliczka kamienna (krzyż i wnęka w cokole), 1910, napis niemiecki, z tyłu nazwisko fundatorów, aktualnie zaniedbana, ale remontowana po wojnie,
- czerwony szlak Kudowa-Zdrój – Błędne Skąły (w Jakubowicach) – kamienna kapliczka na rozstaju dróg, napis polski i niemiecki, zaniedbana,
- czerwony szlak Kudowa-Zdrój – Błędne Skąły (w Jakubowicach) – kapliczka nieistniejąca, zostało tylko spłaszczenie terenu, rozbity fragment cokołu, dwie stare lipy,
- czerwony szlak Kudowa-Zdrój – Błędne Skąły (w Jakubowicach) – kapliczka z Ukrzyżowaniem i figurą Matki Boskiej, 1867, nazwisko fundatorów; zarośnięta, napis zatarty, po bokach rosną dwa drzewa,

- czerwony szlak ze Studzienna na Skalne Grzyby – kapliczka słupowa, piaskowcowa, z metalowym daszkiem; wnęka za szybą – współczesna figura Matki Boskiej, w cokole odkręcona tablica i w niszy współczesny obraz namalowany na kamieniu (twarz Chrystusa) z 1997 r.; z tyłu podpisy XIX-wiecznych turystów, inicjały i daty 1820, 1877, inne słabiej czytelne; kapliczka spięta metalowymi klamrami,
- czerwony szlak ze Studzienna na Skalne Grzyby (zanikły przysiółek *Engelhäuser*) – kapliczka słupowa, piaskowcowa z 1831 r., we wnęcie współczesna figura Matki Boskiej, na cokole nisza po skutym napisie/płytcie przedwojennej, poniżej oparta metalowa tabliczka (polska) z wezwaniem do Matki Boskiej Wambierzyckiej,
- Dańczów – kamienny krzyż z 1875 r., w cokole płaskorzeźba z pozostałością polichromii, z przodu napis nieczytelny i zarośnięty, z tyłu data i nazwisko fundatora,
- Dańczów – kapliczka między dwoma drzewami przy bocznej drodze, krzyż kamienny i cztery figury u jego podnóża; na cokole płaskorzeźba z resztką polichromii, napis niemiecki, z tyłu fundator i wykonawca, rok nieczytelny; krzyż wzmocniony metalowym prętem,
- Dańczów – krzyż kamienny i nisza ze współczesną figurą Matki Boskiej, napis dolny skutny, pod krzyżem napis niemiecki, z tyłu fundator i inicjały wykonawcy, 1912,
- Dańczów – krzyż kamienny z metalową figurą Chrystusa, cokół z marmuru pęknięty, niemiecki napis kiedyś zamalowany, a teraz odsłonięty, z tyłu fundator, 1923,
- Darnków – metalowy krzyż i wnęka z figurą Matki Boskiej w cokole, napis niemiecki, 1909, fundator,
- Darnków – kapliczka słupowa współczesna na starszej podstawie, bez żadnych napisów,
- Darnków – krzyż metalowy na kamiennym postumencie, odnowiony, napisy niemieckie,

- Gołaczów – krzyż kamienny, w cokole figura Matki Boskiej, 1901, napisy niemieckie pociągnięte białą farbą dla lepszej czytelności,
- Jerzykowice Wielkie – kamienny krzyż i dwie figury poniżej, w cokole św. Józef, napis niemiecki nieczytelny, krzyż odnowiony i wzmocniony współcześnie żelaznym prętem,
- Jerzykowice Wielkie – kamienny krzyż z licznymi figurami i płaskorzeźbami, z tyłu nazwisko fundatora, 1877; wzmocniony metalowym prętem i klamrami,
- Jerzykowice Wielkie – ubogi kamienny krzyż, napis niemiecki, z tyłu nazwisko fundatora, 1921,
- Kartów – mała drewniana kapliczka słupowa z obrazkiem Matki Boskiej,
- Kartów (dolny) – drewniany krzyż z płaskim metalowym Chrystusem, odnowiony,
- Kartów (dolny) – kamienny krzyż otoczony drzewami, 1855, z tyłu napis bardzo czytelny (wykuty i pociągnięty czarną farbą), w cokole płaskorzeźba z polichromią,
- Kartów (dolny) – kamienny krzyż z 1803 r., utrzymany,
- Kociołek – Figura Ukrzyżowania, zachowane płaskorzeźby, na postumencie napis we wnęce skutny, natomiast został powyżej (u podnóża krzyża), z tyłu u podstawy wykute nazwisko wykonawcy, a powyżej – fundatora i rok (1880),
- Kociołek – ceglana kapliczka domkowa z glazurą; wnęka ze współczesną figurą Matki Boskiej, stare kamienne schodki, dwa cisy po bokach,
- Krucza Kopa (nieopodal szlaku zielonego) – współczesny, drewniany krucyfik na szczycie (1984 r.),
- Łężno – Figura Ukrzyżowania – zaniedbana, zarośnięta, choć niektóre detale nadal dobrze zachowane; pusta nisza na tablicę/ napis; z tyłu napisy nieczytelne; u dołu nazwisko wykonawcy,
- Łężno – kapliczka słupowa zakończona wnęką – pusta, napis u podstawy – nieczytelny, skutny?

- niebieski szlak (Pusta Ścieżka) – współczesny krzyż przy Szosie Stu Zakrętów przed Radkowem,
- Ocieszów – kapliczka słupowa z wnęką, po bokach dwa drzewa, 1875, zaniedbana,
- Ocieszów – kapliczka słupowa, pusta, zniszczona, ceglano-kamienna z drewnianym daszkiem krytym papą,
- Pasterka – kamienny postument z krzyżem i metalową figurą Chrystusa z 1802 r. (1902?), z nazwiskiem fundatorów na tylnej ścianie cokołu,
- Pasterka – kapliczka słupowa z 1889 r., z przodu napis zniszczony,
- Pasterka – krzyż metalowy, w cokole wnęka z figurą Matki Boskiej z 1885 r.,
- Pasterka – kapliczka z figurą Matki Boskiej z 1869 r.,
- Pasterka – przykościelny cmentarz z licznymi nagrobkami z XIX i XX w., z napisami czeskimi, niemieckimi i polskimi; część nagrobków wykonana z lokalnego piaskowca,
- Pstrążna – Górska Kaplica św. Jana Pawła II,
- Pstrążna – kamienna kapliczka Matki Boskiej Bolesnej z 1889 r. otoczona dwoma cisami, czytelny napis niemiecki,
- Pstrążna – kamienny krzyż z figurą Matki Boskiej w cokole, otoczony dwoma drzewami, niemieckie napisy – fundator i wykonawca, 1889,
- Pstrążna – obraz Matki Boskiej zawieszony na drzewie – drewniana ramka ze szkłem, metalowy daszek, 1911,
- Radków – kolumna maryjna z napisami: „*Ex voto in peste 1680*”, *renovirt 1803, 1854, 1929*,
- Radków – kolumna maryjna z 1709 r. z godłami cechowymi na cokole,
- Radków (Leśna) – kapliczka z figurą Matki Boskiej, wykuty i pomalowany napis niemiecki, z tyłu – fundatorzy, 1888, z boku – nazwisko wykonawcy,

- Skalne Grzyby, skrzyżowanie szlaku czerwonego i niebieskiego (Praski Trakt) – tablica kamienna/pomnik z modlitwą po niemiecku,
- Studzienno – kamienny krzyż otoczony pomnikowymi drzewami; niemiecki napis i poniżej dodane polskie tłumaczenie,
- Studzienno – murowana kapliczka z XVIII w.,
- Studzienno – współczesny drewniany krzyż (2009 r.) ustawiony w miejscu poprzedniego z XIX w.,
- Wambierzyce Górne – wykuty z piaskowca krzyż z końca XVI w. z wyrytym na nim mieczem,
- Wambierzyce Górne – kamienny krucyfiks z XIX w. z zachowanym napisem niemieckim,
- Wambierzyce Górne – współczesny drewniany krzyż na przedwojennym kamiennym cokole,
- Wambierzyce Górne – murowana kapliczka domkowa ze współczesną figurą Matki Boskiej,
- Wambierzyce Górne – kamienny krucyfiks z zachowanym napisem niemieckim,
- Wambierzyce Górne – murowana kapliczka domkowa na kamiennym cokole z figurą św. Józefa z Dzieciątkiem,
- zielony i żółty szlak z Batorowa na Urwisko Batorowskie – Droga Krzyżowa przy kaplicy św. Anny nad Batorowem,
- zielony szlak Kartów – Pasterka (przy odejściu szlaku niebieskiego) – metalowy krzyż z wnęką w cokole ze szklanymi drzwiczkami; nowa figurka Matki Boskiej (napis „Kłodzkie śpiewania majowe 31.05.2014”), dwa drzewa po bokach,
- zielony szlak wzdłuż Urwiska Batorowskiego – kapliczka i krzyż przy Pątnicznej Ścieżce.

10. W cieniu buddyjskiej gompy – Tybet w Górach Stołowych

Do najnowszych, a jednocześnie najbardziej niezwykłych ze względu na swoją egzotykę, elementów krajobrazu kulturowego w Górach Stołowych należą okolice Kociołka położone w otulinie PNGS. Ten niewielki przysiółek, stanowiący dawniej kolonię, a obecnie integralną część Darnkowa i prawie zanikły w wyniku wyludnienia po II wojnie światowej, zamienił się w namiastkę małego Tybetu ukrytego wśród stołowogórskich lasów i dolin.

il.10.1. Namiastka Tybetu w Górach Stołowych – gompa (buddyjska świątynia) i stupa (relikwiarz) w Darnkowie/Kociołku.

il.10.2 Stare zabudowania po zanikłym przysiółku Kociotek stanowią obecnie część ośrodka buddyjskiego.

Teren opuszczonej osady wraz z jej zarastającymi polami, których nikt już nie uprawiał, wykupiło dwóch uczniów Czime Rigdzina Rinpocze – nauczyciela buddyizmu tybetańskiego linii Khordong i Dziangter tradycji Ningma. W 1995 r. podarowali oni cały teren swojemu mistrzowi, a ten – zobaczywszy to miejsce po raz pierwszy – stwierdził, że przypomina ono okolice klasztoru Khordong w Tybecie i postanowił założyć w tym miejscu świątynię i ośrodek, w którym jego uczniowie mogliby praktykować naukę Buddy. Nie było tam wówczas dobrej drogi dojazdowej, prądu ani bieżącej wody. Ale już trzy lata później odbył się pierwszy kurs i od tej pory, co roku w okresie letnim, do położonego na końcu ślepej drogi Kociotka zjeżdżają tłumy uczniów Rinpocze z całej Europy. Biorą udział

w kursach i praktykach grupowych, indywidualnych odosobnieniach oraz uczestniczą w buddyjskich ceremoniach i naukach prowadzonych przez mnichów, którzy przyjeżdżają w Góry Stołowe prosto z Bhutanu. Zanikająca przed 20 laty niewielka wioska, obecnie przez cały sezon letni tętni życiem wielonarodowej i wielojęzycznej grupy osób, chcących poznać drogę buddyzmu tybetańskiego.

Całość przedsięwzięcia wymagała zakrojonych na dużą skalę prac budowlanych. Wzniesiono gompe – buddyjską świątynię i ośrodek studiów (il.10.1), w której, oprócz sali ceremonii, znajdują się także pokoje gościnne, zaplecze kuchenne i biblioteka, gdzie można poszerzać swoją wiedzę o buddyzmie. W oddzielnych budynkach

il.10.3. Co roku latem, w intencji pokoju na świecie, odbywa się ceremonia ofiarowania 100 000 lampek maślanych, które ustawiane są w specjalnie do tego przeznaczonym pomieszczeniu.

znajdują się dodatkowe sale sypialne, jadalnia, kuchnia, pomieszczenia gospodarcze, toalety – częściowo wykorzystywane są w tym celu stare zabudowania przysiółka (il.10.2).

Specjalne miejsce, tuż przy gompie, zajmuje przeszklone pomieszczenie, w którym w czasie miesięcy letnich zapalane są lampki maślane (il.10.3) – ceremonia ofiarowania 100 000 lampek w intencji pokoju na świecie i szczęścia wszystkich istot jest jedną z najważniejszych, jakie odbywają się w ośrodku Drophan Ling, jak nazwano to miejsce. Po tybetańsku oznacza to „Pozytek dla wszystkich”. Jest to jedyny w Polsce ośrodek tej linii buddyzmu tybetańskiego i jeden z nielicznych w Europie. Miejsca noclegowe uzupełniają przyczepy kempingowe, niewielkie drewniane chatki wznoszone przez regularnie przyjeżdżających praktykujących oraz

il.10.4. Na terenie ośrodka można odnaleźć ślady dawnych zagród, m.in. kamienne słupy ogrodzeniowe.

il.10.5. Pomiędzy licznymi elementami krajobrazu związanymi z kulturą buddyjską przetrwał kamienny krzyż z 1880 r. – jedna z nielicznych pozostałości po dawnej osadzie Kociotek.

– w sezonie letnim – namioty, wypełniające dużą łąkę przylegającą do świątyni. Niektórzy uczniowie Rinpocze zdecydowali się mocniej związać z ośrodkiem – na stokach po przeciwnej stronie doliny wybudowali w ostatnich latach kilka nowych domów, w których mieszkają na stałe lub sezonowo. Kociątek zmienił się nie do poznania.

il.10.6. W otoczeniu gomy i w pobliskich lasach w wielu miejscach powiewają buddyjskie flagi modlitewne.

Jednak pomiędzy nowymi budynkami i obiektami typowo buddyjskiej architektury i kultury nadal przetrwały ślady po wcześniejszej wsi i jej mieszkańcach. W kilku miejscach można rozpoznać pozostałości po istniejącej tu niegdyś zabudowie, fragmenty podmurówek, kamiennych ścian czy sklepienia piwnic poniżej ruin dawnych budynków (patrz rozdział II.4). Nadal znajduje się tu także kamien-

ny krzyż z 1880 r. z ozdobnymi płaskorzeźbami i częściowo zachowanymi niemieckimi napisami (il.10.5). Wkomponowuje się on teraz w krajobraz pełen buddyjskich symboli. A te są bardzo liczne i rozsiane po całej okolicy. Już zbliżając się do Kociołka, czy to od strony Darnkowa, czy od Łężyc (m.in. prowadzi tędy czarny szlak rowerowy) zauważyć można liczne kolorowe flagi modlitewne z nadrukowanymi tekstami buddyjskich modlitw i różnorodnych symboli. Są one zawieszane na wysokich słupach, rozpięte pomiędzy drzewami lub okręcone wokół ich pni (il.10.6). Wiatr, który porusza flagami, uwalnia zawartą w nich modlitwę, dzięki czemu może ona dalej płynąć w świat.

il.10.7. Kamienne kopczyki modlitewne stanowią charakterystyczny element buddyjskiego krajobrazu kulturowego.

il.10.8. Architektura i zdobienia gompy są głęboko osadzone w buddyjskiej tradycji i symbolice.

W otoczeniu świątyni można również zobaczyć modlitewne kopczyki z równo ułożonych w stos kamieni, także przyozdobionych modlitewnymi flagami (il.10.7). Cały krajobraz w otoczeniu ośrodka przesycony jest elementami ściśle związanymi z buddyjską kulturą i symboliką. Największe ich zgrupowanie występuje w najbliższym sąsiedztwie samej świątyni i faktycznie można na chwilę zapomnieć, że znajdujemy się w Górach Stołowych, a nie w Tybecie. Budynek gompy praktycznie niewiele różni się od świątyń buddyjskich, które można zobaczyć w Himalajach czy na Wyżynie Tybetańskiej. Charakterystyczne są czarne obramowania okien o trapezowym kształcie, czy zdobienia zarówno zewnętrznej, jak i wewnętrznej

il.10.9. Stupa (relikwiarz) jest typowym elementem krajobrazu kulturowego we wszystkich buddyjskich rejonach świata.

części budynku, głęboko osadzone w buddyjskiej tradycji i symbolice (il.10.8), podobnie jak wyposażenie świątyni. Tradycyjne malowidła buddyjskie, które pokrywają wewnętrzne ściany gompy, wykonane zostały przez artystów z Bhutanu. Najnowszym obiektem na terenie ośrodka, wybudowanym przed paru laty, jest stupa - jest to forma relikwiarza, która stanowi bardzo typowy element krajobrazu kulturowego we wszystkich buddyjskich rejonach świata (il.10.9). Jej lśniąca biała ściana i złote zwieńczenie są widoczne z daleka. Szczególnie pięknie cały kompleks budynków, gompy i stupy, prezentuje się z drogi prowadzącej do Kociołka z Łęczyc (il.10.10).

il.10.10. Ośrodek buddyjski Drophan Ling (widok z drogi z Łęczyc i Żyznowa).

Z kolei z Darnkowa do gomy prowadzi nas droga nazwana Aleją Tary – również w nawiązaniu do buddyjskiego kontekstu kulturowego (il.10.11).

il.10.11. Aleja Tary – główna droga dojazdowa do ośrodka Drophan Ling z Darnkowa.

11. Kamienie, słupki i znaki graniczne – ślady dawnych granic

Przemierzając szlaki Gór Stołowych uważny wędrowiec dostrzeże liczne kamienne słupki różnych wielkości i kształtów, z wykutymi na nich symbolami krzyża, numerami, datami czy literami. Również na powierzchniach skał i głazów odnajdziemy podobne oznaczenia. Czym są te tajemnicze napisy i symbole, z takim trudem wykuwane w twardej skale? Oznaczenia te to nic innego, jak wytyczony w terenie przebieg różnych dawnych granic. Dziś utraciły już one swoje

il.11.1. Przykłady różnorodnych starszych oznaczeń granic oddziałów leśnych na terenie PNGS.

znaczenie, ale ich trwałość w krajobrazie okazuje się znacznie dłuższa niż dawne podziały gruntów. W rejonie Gór Stołowych odnajdziemy liczne ślady zarówno granic własności ziemskich, miejscowości, jak i dawnych oddziałów leśnych.

Rozległe obszary lasów, porastających Górę Stołową, stanowiły niegdyś własność królewską. Sięgało to jeszcze czasów istnienia „państwka” homolskiego, pod zarządami którego znajdowała się znaczna część dzisiejszego Parku Narodowego Gór Stołowych. Po likwidacji dominium i przejściu poszczególnych wsi i posiadłości w prywatne ręce, duża część stołowogórskich lasów nadal pozostała w zarządzie władcy, stanowiąc lasy królewskie. Podział rozległych dóbr leśnych na oddziały ułatwiał zarządzanie nimi i prowadzenie działań gospodarczych – nie pokrywają się one jednak ze współczesnymi podziałami.

il.11.2. Przykłady „młodszych” słupków granicznych oddziałów leśnych – aż po współczesność.

Przyglądając się starym znakom granicznym oddziałów leśnych wyraźnie można dostrzec, jak zmieniał się ich charakter i symbolika oznaczeń w czasie. Najstarsze znaki graniczne w lasach wykowane były bezpośrednio na wychodniach skalnych i gładkach. Zawierają one oznaczenia liczbowe kolejnych oddziałów, wykute obok siebie

albo co najmniej z dwóch stron głązu, w zależności od tego, na styku ilu granic zlokalizowane było oznaczenie. W niektórych miejscach numer oddziału znajduje się dodatkowo w owalnym/ eliptycznym obramowaniu, rzadziej – w kwadratowym, a w innych – prawdopodobnie starszych – ramka taka nie występuje, a wykute liczby są mniej regularne i zwykle większych rozmiarów (il.11.1). W późniejszym okresie granice oddziałów leśnych zaczęto wyznaczać za pomocą specjalnie ustawianych kamiennych słupków z lokalnego piaskowca (il.11.2). Oznaczenia liczbowe oddziałów znajdowały się na ich bocznych ściankach. Z czasem, zamiast wykutać liczby, zaczęto je malować na kamiennej powierzchni czarną farbą na białym tle. Najmłodsze słupki, wyznaczające oddziały leśne, są granitowe lub betonowe z numeracją malowaną na ich

il.11.3. Słupki granic leśnych o rzadziej spotykanej podstawie sześciokątnej (tzw. *Sechskant*) i pięciokąta.

bocznych powierzchniach, o kwadratowej podstawie i płaskim wierzchołku (il.11.2). Na niektórych słupkach rozpoznać można ślady starszej, wykuwanej numeracji, na którą naniesiona została nowsza, namalowana.

Słupki granic leśnych zwykle miały kształt prostopadłościanu, na ogół z ostrosłupowym zwieńczeniem, choć zdarzają się także rzadsze formy o podstawie pięcio- lub sześciokąta (il.11.3). Od jednego z takich nietypowych słupków nazwano nawet rozdroże, w którym spotykało się niegdyś sześć oddziałów leśnych wyznaczonych promieniście rozchodzącymi się drogami – „Am Sechskant” („Przy sześciokrawężniku”). Nazwa ta jest stosowana również obecnie na mapach turystycznych dla oznaczenia krzyżówki dróg leśnych,

il.11.4. Przykład znaku granicznego oddziałów leśnych o kształcie ściętego ostrosłupa wykutego w głazie; Stroczy Zakręt.

w tym pieszych szlaków, niebieskiego i żółtego, oraz rowerowego zielonego przy południowym krańcu Wielkiego Torfowiska Batorowskiego. Sam słupek nadal można zobaczyć po wschodniej stronie rozdroża, choć jest nieco odsunięty od drogi. Dwa pięcioboczne słupki graniczne widoczne są przy czerwonym szlaku przez Skalne Grzyby. Mają one spiczaste wierzchołki, a liczby znajdują się w wykutym owalu i namalowane są czarną farbą na białym tle (słabo zachowane). Do bardziej niezwykłych oznaczeń oddziałów leśnych należą te wykuwane bezpośrednio w skale, o kształcie ściętego ostrostupa (il.11.4).

W krajobrazie Gór Stołowych prześledzić możemy również dawne, nieistniejące już formalnie, granice prywatnych posiadłości oraz granice państwowe, dawne i współczesne. Na terenie tym spotykały się niegdyś granice lasów należących do miasta Radkowa, posiadło-

il.11.5. Słupki graniczne dawnych posiadłości ziemskich, oznakowane krzyżem maltańskim, bardzo licznie występują na terenie PNGS.

ści ziemskich w Łężycach i w Czermej, lasów królewskich z siedzibą leśnictwa (później nadleśnictwa) w Kartowie oraz – od zachodu – dóbr náchodskich i broumovskich. Przebieg granic zaznaczano na kamiennych powierzchniach skał, głazów czy specjalnie w tym celu ustawianych piaskowcowych słupków, m.in. poprzez wykuwanie na nich symbolu krzyża greckiego o równych ramionach. W wielu miejscach ramiona krzyża rozszerzają się na zewnątrz, przypominając kształtem krzyż maltański (il.11.5). Nieliczne mają wykuty krzyż łaciński, o dłuższej osi pionowej, choć ten symbol stosowano przede wszystkim w miejscach, w których upamiętniono zmarłą osobę. W późniejszym okresie wprowadzono dodatkowo numerację znaków granicznych (il.11.6, il.11.7, il.11.8).

il.11.6. Numerowane znaki graniczne przy niebieskim szlaku pomiędzy Narożnikiem a Skalami Puchacza.

il.11.7. Numerowane znaki graniczne przy zielonym szlaku przez Słoneczne Skąty.

il.11.8. Numerowane znaki graniczne przy czerwonym szlaku przez Skalniak.

Różnica w oznaczeniu granic oddziałów leśnych i posiadłości polega na tym, że w pierwszym przypadku mamy co najmniej dwie liczby, określające sąsiadujące ze sobą oddziały, natomiast na znaku granicznym znajduje się tylko jedna liczba, odpowiadająca kolejnej numeracji prowadzonej wzdłuż linii granicznej, co zresztą stosuje się do dnia dzisiejszego. W niektórych miejscach, stanowiących dawniej prawdopodobnie ważne węzły styku granic, oprócz numeracji granicznej i krzyża, pojawia się także wykuty rok lub kilka dat (il.11.9).

il.11.9. W niektórych miejscach przy znakach granicznych wykuto również daty wyznaczenia lub potwierdzenia granicy; zielony szlak przez Słoneczne Skały.

Daty te należy interpretować jako czas wyznaczenia przebiegu granicy, a następnie jej kolejnych urzędowych potwierdzeń, czyli delimitacji. Taka potrzeba mogła zaistnieć na przykład w przypadku zmiany właściciela gruntów. Do najbardziej znanych miejsc, gdzie można zobaczyć styk trzech dawnych granic wraz z kolejnymi zatwierdzającymi je datami, należy Głaz Trzech Krzyży położony tuż przy zielonym szlaku na północno-wschodnich stokach Błędnymi Skał. Wykute na powierzchni skalnej krzyże nawiązują właśnie do dawnych podziałów granicznych – w miejscu tym stykały się granice dóbr królewskich, dóbr Czerмна oraz dóbr náchodskich. Obecnie głaz również pełni funkcję graniczną – znajduje się na nim jeden ze słupków granicznych na polsko-czeskiej granicy państwowej (il.11.10). Lokalne legendy i tradycje wiążą daty wykute na

powierzchni głazu z upamiętnieniem kolejnych udanych akcji złapania przemytników przez straż graniczną. Wersja ta, mimo że pośrednio nawiązuje do granicznego położenia głazu, jest jednak tylko barwną opowieścią o burzliwych dziejach terenów przygranicznych, natomiast geneza wykutych dat jest raczej mniej romantyczna.

il.11.10. Głaz Trzech Krzyży – głaz graniczny dawniej trzech, a obecnie dwóch granic; zielony szlak z Ostrej Góry na Błędne Skąty.

Do innych interesujących miejsc, gdzie można zobaczyć dawne granice własności w formie bardziej spektakularnej niż tylko znak krzyża i numer, należą powierzchnie skalne przy żółtym i niebieskim szlaku z Radkowa w rejonie niszy źródłiskowej Pośny (Przyjacielska i Pusta Ścieżka). Oprócz wielkiego rozmiaru numerów oraz krzyża zobaczymy tu również datę 1796 oraz wykute duże litery WB oraz CB (litery tylko przy żółtym szlaku) (il.11.11).

il.11.11. Przykłady znaków granicznych z 1796 r.; litery WB i CB oznaczają posiadłości: lasów miejskich Radkowa (WB – *Wünschelburg*) oraz lasów królewskich z siedzibą leśnictwa w Kartowie (CB – *Carlsberg*); niebieski i żółty szlak z Radkowa do Kartówka.

Oznaczają one przebieg granicy pomiędzy terenami należącymi do Radkowa, w tym lasami miejskimi (WB – *Wünschelburg*/Radków), oraz rewirem leśnym Kartów (lasy królewskie) (CB – *Carlsberg*/Kartów). Kolejny znak graniczny z tej samej delimitacji znajdziemy również na jednej ze skałek w Zbrojowni Herkulesa.

il.11.12. Głaz graniczny przy drodze ze Szczytnej do Batorowa z wyrytym krzyżem i datą 1716.

Starszym przykładem znaku, wyznaczającego dawny przebieg granicy własności, jest głaz przy drodze ze Szczytnej do Batorowa z wyrytym krzyżem i datą 1716 (il.11.12).

Przez obszar Gór Stołowych od kilku wieków przebiega także granica państwowa. Mimo zmieniających się państw czy ich nazw po obu jej stronach, sam przebieg granicy przez ostatnie 250 lat zmienił się tylko w niewielkim stopniu. Granica prusko (niemiecko)-czeska (austriacka/austro-węgierska) stała się niemiecko-czechosłowacką, następnie polsko-czechosłowacką i wreszcie polsko-czeską. Jednak niezależnie od tych przemian, do oznaczenia przebiegu granic w terenie wykorzystywano w większości te same słupki czy głazy. Najbardziej niezwykle przykłady znaków granicznych, które

w postaci ściętych ostrostupów wykuwano bezpośrednio w skałach, zobaczyć można, wędrując czerwonym szlakiem powrotnym po przejściu labiryntu Błędnych Skał wzdłuż ich północnego podnóża oraz przy żółtym i zielonym szlaku granicznym z Bukowiny na Błędne Skały. Opadające ostro w dół ściany skalne tworzą wysokie urwisko, którego krawędzią poprowadzono granicę państwową już ponad dwieście lat temu. W celu oznakowania granicy, najpierw skuwano część głazu, żeby powstała w nim płaska platforma, jednocześnie pozostawiając w niej „wypreparowany” słupek (il.11.13).

il.11.13. Stłupki granicy państwowej wykute w litej skale; czerwony szlak powrotny z labiryntu Błędnych Skał u ich północnego podnóża.

Obecnie skalne stłupki są dodatkowo pomalowane białą-czerwoną farbą, wyznaczając przebieg granicy polsko-czeskiej. Przystosowanie starych stłupków i oznaczeń granicznych do aktualnych

realiów politycznych jest powszechne na całym przygranicznym obszarze Sudetów, nie tylko w Górach Stołowych. Ciekawostką jest przy tym, w jaki sposób dopasowywano stare znaki do nowych warunków. Z bliska można się temu przyjrzeć, m.in. wędrując zielonym i żółtym szlakiem z Bukowiny Kłodzkiej na Błędnę Skatę lub niebieskim szlakiem z Pasterki do Machovskiego Krzyża. Obecne oznaczenia P (Polska) i C (Czechy) namalowane są czarną farbą na białym tle. Jednak pod nimi można wciąż zobaczyć wykute w kamieniu litery D (*Deutschland*/Niemcy) i ČS (Czechosłowacja). Litera D została po II wojnie światowej przerobiona na literę P (Polska), co wykonano poprzez dorobienie (wyłobienie) „nóżki” do D, które stało się tym samym górną częścią litery P.

il.11.14. Na wielu słupkach można dostrzec ślady „przerabiania” oznaczeń na potrzeby zmieniającej się historii i państw po obu stronach granicy; szczegółowe objaśnienia w tekście; niebieski szlak z Pasterki do Machovskiego Krzyża.

W efekcie mamy wyraźną dysproporcję pomiędzy przerobioną literą P, która jest znacznie większa niż sąsiednie C (il.11.14, il.11.15). Zabieg ten powszechnie wykonano na większości słupków granicznych na przedwojennej granicy niemiecko-czechosłowackiej, która po II wojnie światowej stała się granicą polsko-czechosłowacką (obecnie polsko-czeską).

il.11.15. Nietypowy znak granicy państwowej; widoczne ślady wykutych oznaczeń przedwojennych, na nich namalowane współczesne; szczegółowe objaśnienia w tekście; żółty i zielony szlak z Bukowiny na Błędne Skały.

Wiele starych oznaczeń granicznych występuje również poza szlakami turystycznymi (m.in. wzdłuż grzbietu Hanuli w pobliżu kaplicy św. Anny, wzdłuż starej drogi wschodnim krańcem wyludnionej Góry Anny, przy dawnej drodze ze Złotna do Skał Puchacza)

oraz poza obszarem Parku Narodowego Gór Stołowych, m.in. wzdłuż Drogi Hugona (*Hugo-Weg*), którą prowadzi zielony szlak z Borowiny do Batorowa. Na położonych przy niej głazach wykuto dużej wielkości krzyże. Przy jednym z nich umieszczona została data 1574 – jest to tym samym najstarszy znany i oznaczony datą znak graniczny w Górach Stołowych.

Gdzie można zobaczyć?

Najwięcej różnorodnych form oznaczeń granicznych dawnych posiadłości oraz oddziałów leśnych, zarówno na słupkach, jak i na powierzchniach skalnych, można zobaczyć, wędrując szlakami:

- niebieskim z Lisiej Przetęczy w stronę Skał Puchacza,
- zielonym wzdłuż krawędzi Urwiska Batorowskiego,
- zielonym ze Skalnych Grzybów w stronę Słonecznych Skał,
- czerwonym przez wierzchowinę Skalniaka (szlak papieski).

Kilka słupków granicznych mijamy także, wędrując niebieskim szlakiem z Młynów na Skąły Puchacza, zielonym szlakiem z „Sawanny Łężyckiej” na południe, niebieskim szlakiem z Pasterki w stronę Machovskiego Krzyża, zielonym szlakiem przez Darnków oraz przy drodze łączącej Szosę Stu Zakrętów z Kręgielnym Traktem na wschodnich obrzeżach Karlowa.

Z kolei największe nagromadzenie znaków granicy państwowej wykuwanych bezpośrednio w litej skale występuje przy czerwonym szlaku powrotnym z labiryntu Błędnych Skał, przy żółtym i zielonym szlaku granicznym z Bukowiny na Błędne Skąły oraz przy niebieskim szlaku z Pasterki do Machovskiego Krzyża.

Do bardziej interesujących znaków granicznych – poza omówionymi w tekście powyżej – należą m.in. następujące miejsca:

- słupek graniczny wykuty w głazie na styku trzech oddziałów leśnych, z liczbami w owalu – przy Drodze Stu Zakrętów; niebieski szlak przy Stoczym Zakręcie,

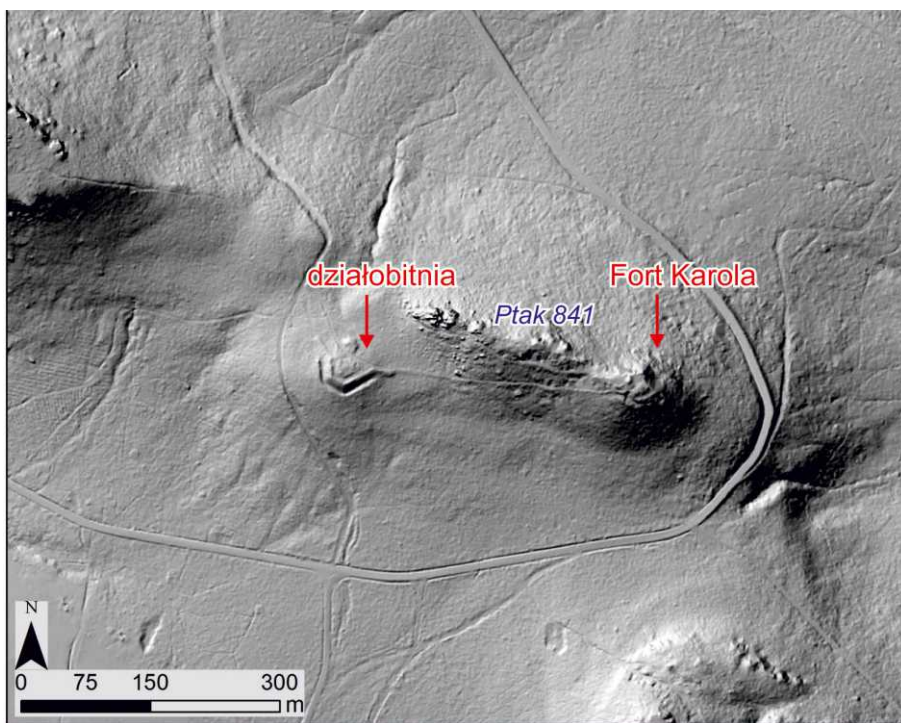

- znak graniczny na skale z datą 1831/ X 20 przy skrzyżowaniu niebieskiego i zielonego szlaku na Skalnych Grzybach,
- głazy z numeracją granic oddziałów leśnych w Forcie Karola – duże i nierówne liczby,
- w Kartowie przy czerwonym szlaku od strony Lisiego Grzbietu – słupek o zaokrąglonym kształcie, z krzyżem maltańskim,
- na ociosanym przydrożnym głazie, przy niebieskim szlaku od zachodniej strony Szczelińca Małego,
- słupki graniczne z krzyżem maltańskim w centrum Darnkowa i pod szczytem Kruczej Kopy,
- nietypowy znak graniczny oddziałów leśnych, składający się z czterech wykutych w skale kwadratów z liczbami przy żółtym szlaku z Radkowa do Pasterki,
- nietypowy znak graniczny na granicy polsko-czeskiej przy żółtym i zielonym szlaku granicznym z Bukowiny na Błędne Skąty – ma postać wykutej z powierzchni głazu wypukłej tablicy dużych rozmiarów; znak przerobiony z przedwojennego – widoczne są częściowo skute dawne litery (ČS) oraz zagłębienia liter (D/P); współczesne oznaczenia namalowane są farbą,
- słupki granicy polsko-czeskiej po obu stronach drogi z Pasterki do Machovskiego Krzyża (niebieski szlak) – cechują się ogromnym zróżnicowaniem, a część z nich ma nietypowe kształty i wykuta jest bezpośrednio w skale; w większości wykorzystują starsze słupki przerobione na aktualne potrzeby.

12. Górskie fortyfikacje – krajobraz militarny

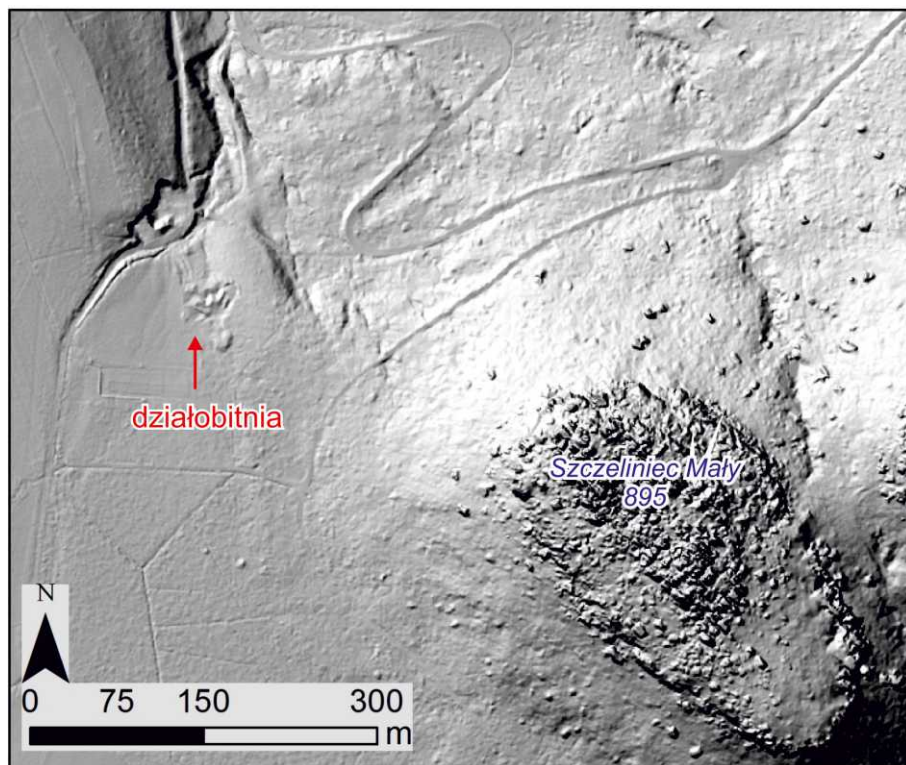
Krajobraz kulturowy Gór Stołowych został pod koniec XVIII w. wzbogacony o elementy militarne, a konkretnie o pionierskie fortyfikacje powstałe. Co prawda niewiele z nich przetrwało do czasów współczesnych, jednak ich ślady nadal można rozpoznać w czasie górskich wędrówek. Na terenie obejmującym obecnie obszar Parku Narodowego Gór Stołowych wzniesiono trzy takie obiekty w dwóch miejscach – dwa na górze Ptak nieopodal Karłowa (il.12.1) oraz na północnych stokach Szczelińca Małego powyżej Pasterki (il.12.2). Do tego ciągu fortyfikacji należały także dzieła obronne w rejonie Szczytnej na Szczytniku, na Kamiennej Górze na południe od Polanicy-Zdroju oraz pomiędzy Hutą a Wójtowicami. Linia umoc-

il.12.1. Pozostałości fortyfikacji na górze Ptak nieopodal Karłowa widoczne na modelu terenu ze skaningu laserowego (LiDAR).

nień objęła łącznie sześć obiektów i ciągnęła się na długości ok. 25 km w Górach Stołowych i Górach Bystrzyckich. Wszystkie te obiekty pochodzą z tego samego okresu i wybudowane zostały w latach 1791–1793, a rozkaz ich wzniesienia wydał w 1790 r. król Fryderyk Wilhelm II. Wynikało to z bardzo napiętej sytuacji politycznej i sporu dyplomatycznego pomiędzy Austrią i Prusami, co powodowało realne zagrożenie wybuchem kolejnej wojny prusko-austriackiej. Król Prus chciał ponadto umocnić granicę niedawno przyłączonych – po wojnach śląskich (1740–1763) – terenów, w tym m.in. hrabstwa kłodzkiego. Fortyfikacje miały zwiększyć obronność nowo pozyskanych ziem i uszczelnić górskie granice.

il.12.2. Pozostałości fortyfikacji po północnej stronie Szczelińca Małego powyżej Pasterki widoczne na modelu terenu ze skaningu laserowego (LiDAR).

O powadze ówczesnej sytuacji świadczy choćby fakt, że król Fryderyk Wilhelm II osobiście wizytował w 1790 r. garnizony, fortyfikacje i teren pogranicza, weryfikując jego możliwości obronne. Głównym zadaniem załóg obsadzonych w tych niewielkich obiektach obronnych była obserwacja obszaru przygranicznego, zwłaszcza kontrola dróg, którymi potencjalnie mogło przemieszczać się wojsko austriackie. W razie konieczności załogi mogły blokować drogi ogniem. Lokalizacja obiektów militarnych na szczytach wzniesień, które dodatkowo były wylesiane, by ułatwić obserwację, miała umożliwić szybkie zaalarmowanie, w razie potrzeby, głównej twierdzy w Kłodzku. Górskie dzieła obronne położone były w odległości od kilkunastu do około 20 km w linii prostej od Kłodzka, co umożliwiało wystanie sygnałów alarmowych (rakiety, wystrzały) lub gońców.

il.12.3. Z Fortu Karola roztacza się rozległy widok na masyw Szczeleńca i położony u jego stóp Karlów.

Fortyfikacje te nie odegrały w owym czasie większej roli, a później sytuacja polityczna i militarna uległa zmianie, dlatego w 1807 r. król Fryderyk Wilhelm III nakazał je zlikwidować. Spowodowane było to z jednej strony poszukiwaniem oszczędności przez państwo pruskie, a z drugiej – nieoptycznością w utrzymaniu niepotrzebnych obiektów, które wymagały stałych napraw ze względu na nietrwałość budulec, z jakiego wzniesiono większość zabudowań. Posiadały one bowiem przeważnie konstrukcję drewniano-ziemną, a w mniejszym stopniu również murowaną. Drewno jako materiał konstrukcyjny dzieł militarnych zdecydowanie nie sprawdziło się w warunkach górskich, o surowym klimacie. Budynki zostały więc na

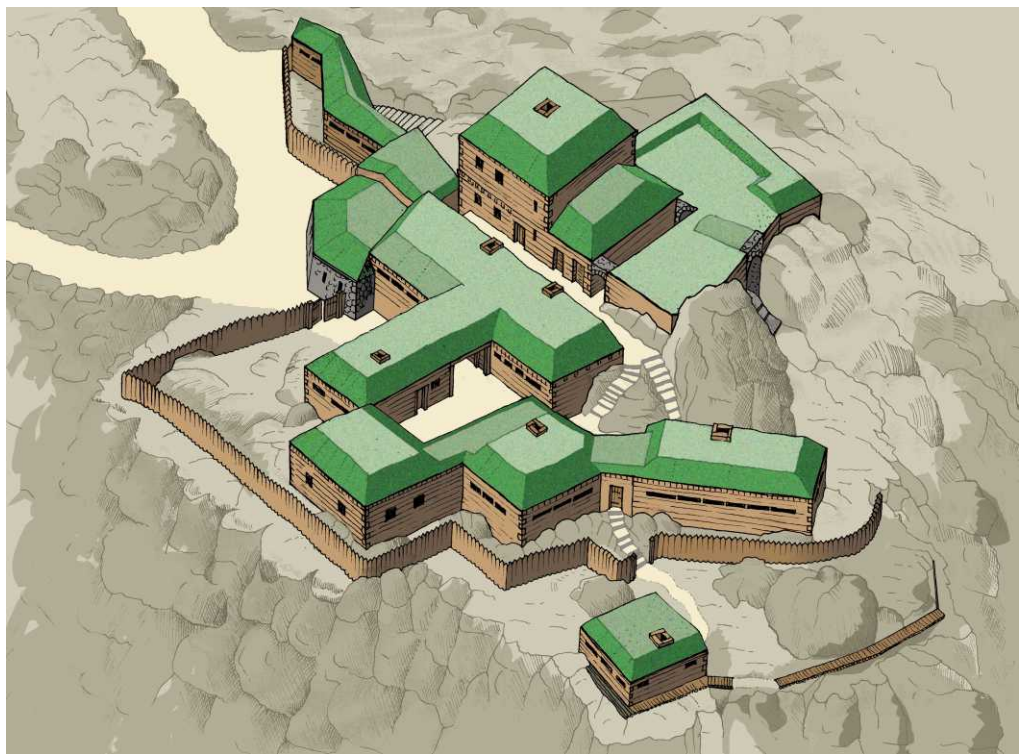

il.12.4. Na platformie widokowej w Fortcie Karola została wykuta w podłożu skalnym róża wiatrów – główna strzałka zwrócona jest w kierunku Szczelińca.

początku XIX w. rozebrane, a ich nieliczne pozostałości stopniowo zyskiwały na popularności jako atrakcje turystyczne. W ten sposób zaczął być wykorzystywany m.in. Fort Karola na górze Ptak, z którego roztacza się piękny widok na masyw Szczelińca Wielkiego i położony u jego stóp Karłów (il.12.3). Z okresu zagospodarowania turystycznego obiektu, a nie z okresu jego militarnej przeszłości, pochodzi wykuta w podłożu skalnym róża wiatrów na platformie widokowej (il.12.4).

Wzniesione pod koniec XVIII w. dzieła obronne nie były dużych rozmiarów – były to niewielkie samodzielne forty, blokhauzy (czyli małe ufortyfikowane budowle przystosowane do samodzielnej obrony) i działobitnie (stanowiska ogniowe baterii artyleryjskich). Były

il.12.5. Rekonstrukcja założeń fortecnych na Ptaku (rys. M. Wojciechowski; źródło: Podręczny, Wojciechowski, 2013).

one przeznaczone do stałego, długotrwałego zamieszkania tylko w trakcie działań wojennych, co potwierdza również ich pótstała konstrukcja. Przewaga budynków drewnianych zdecydowała o słabym stopniu zachowania się pozostałości tych obiektów do naszych czasów. Ponadto kryte były one drewnianymi belkami z nasypami ziemnymi w celach ochronnych – taka forma konstrukcji tym bardziej powoduje zatarcie jej pierwotnego kształtu po zawaleniu się drewnianych bali, gdyż wszystko zostaje przykryte ziemnym nadkładem z dawnego stropu.

Na górze Ptak wzniesiono dwa obiekty militarne – we wschodniej części fort, a w zachodniej – działobitnię. Umocnienia te miały strzec wąskiej, newralgicznej Lisiej Przełęczy, pomiędzy masywem

il.12.6. Po dawnym Forcie Karola pozostały m.in. kamienne stopnie częściowo wykute w skale, a częściowo ułożone z ociosanych piaskowcowych bloków.

Narożnika a górą Ptak, przez którą można było przejść przez masyw górski w kierunku Dusznik czy Szczytnej.

Obiekt obronny wzniesiony na górze Ptak znany jest jako Fort Karola (*Fort Carl*), co nawiązuje do nazwy pobliskiej miejscowości Kartów (*Carlsberg*). Na mapach oznaczany był jako *Blockhaus* (blokhaus). Jego budowniczym był major Bonaventura von Rauch. W czasie budowy na Lisim Grzbiecie wycięto las, aby wzmocnić funkcje obserwacyjne i strażnicze obiektu. Zachowane nieliczne plany oraz współczesne próby rekonstrukcji założeń fortyfikacyjnych na Ptaku pokazują, że ich układ przestrzenny był bardzo nieregularny (il.12.5).

il.12.7. W Fortcie Karola można dostrzec podłużne zagłębienia w powierzchni skały – są to miejsca dawnych umocnień bramnych.

Wynikało to z doskonałego wkomponowania budynków w naturalne ukształtowanie terenu i włączenie w system obronny wychodni skalnych, licznie występujących na grzbiecie. Śladem po forcie są m.in. kamienne stopnie, częściowo ułożone z ociosanych bloków, a częściowo wykute bezpośrednio w skalnym podłożu (obecnie można nimi wejść na platformę widokową) (il.12.6) oraz podłużne zagłębienia w powierzchni skały, stanowiące niegdyś część umocnień bramnych (il.12.7). Do dziś zachowały się resztki muru obwodowego i niewielki dziedziniec (il.12.8), dawniej otoczony szeregiem drewnianych budynków i wartowni ze stropami drewniano-ziemnymi. Turycy chętnie fotografują się również na tle kamiennego łuku wybudowanego pomiędzy dwiema skałkami (il.12.9). Są nieświado-

il.12.8. Dziedziniec Fortu Karola otaczały niegdyś drewniane budynki dla załogi fortu.

mi, że prawdopodobnie łuk ten wyznaczał wejście do latryny. Rekonstrukcja fortu na podstawie zachowanych opisów i dokumentów wskazuje, że otoczony był on częstokołem, ściany zewnętrzne miały grubość 1 metra i posiadały szerokie strzelnice karabinowe. Na terenie obiektu znajdowały się dwie działobitnie na łącznie 6–8 dział, umożliwiające ostrzał w kilku kierunkach, a ponadto budynek mieszkalny dla załogi ogrzewany kominkiem, stajnia, murowana piwnica oraz kilka budynków, tzw. kojców, stanowiących dodatkową osłonę dla zewnętrznych ścian fortu.

il.12.9. Kamienny łuk pomiędzy skałkami przypuszczalnie prowadził do fortowej latryny.

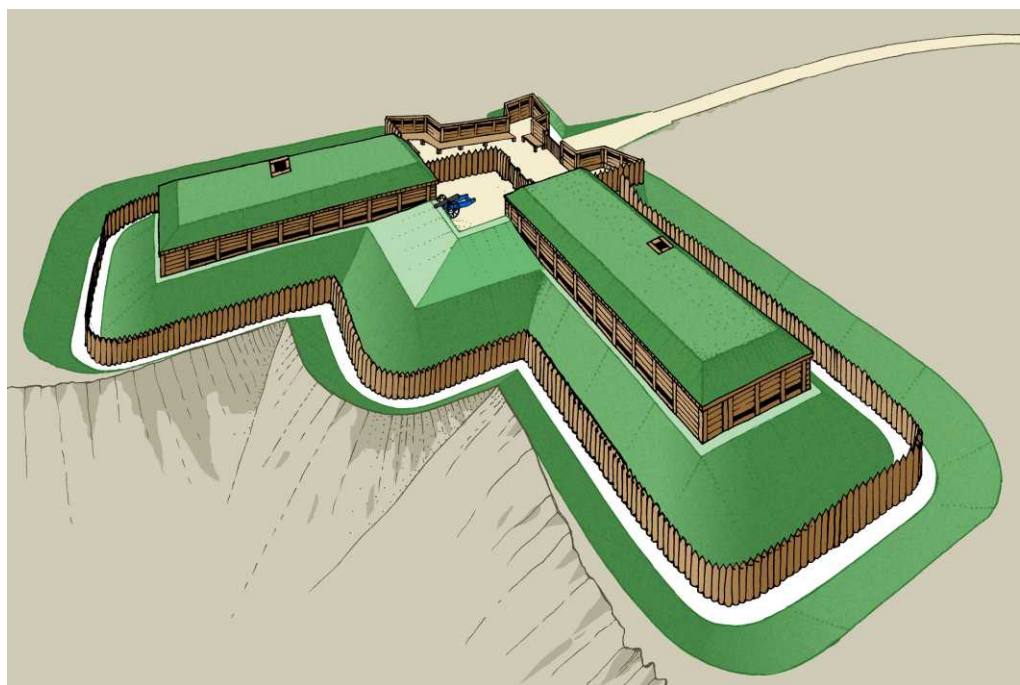
Po niewielkiej działobitni zbudowanej na zachodnim krańcu wzniesienia Ptak nadal czytelny jest ślad fosy (il.12.1). Pozostałe konstrukcje nie zachowały się, gdyż były wyłącznie drewniano-ziemne. Nie było tu pomieszczeń mieszkalnych ani magazynowych, a wewnątrz mogło pomieścić się 8 dział (il.12.10).

Słabo czytelne są również pozostałości blokhauzu z działobitnią zlokalizowanych na północnych stokach Szczelińca Małego (il.12.2). Strzegły one dawnego traktu z Karłowa do Pasterki, przez którą prowadziła dalsza droga do Austrii (il.12.11 i 12.12). Niewiele pozostało dziś po tych obiektach, przede wszystkim z tego względu, że dwa budynki o charakterze mieszkalno-obronnym (o powierzchni ok. 35 m²) wzniesione były z drewna i nakryte drewniano-ziemnym stropem i nasypami ziemnymi, podobnie jak pomieszczenie działobitni, która mogła pomieścić dwa działa.

il.12.10. Rekonstrukcja działobitni na zachodnim krańcu wzniesienia Ptak (rys. M. Wojciechowski; źródło: Podręczny, Wojciechowski, 2013).

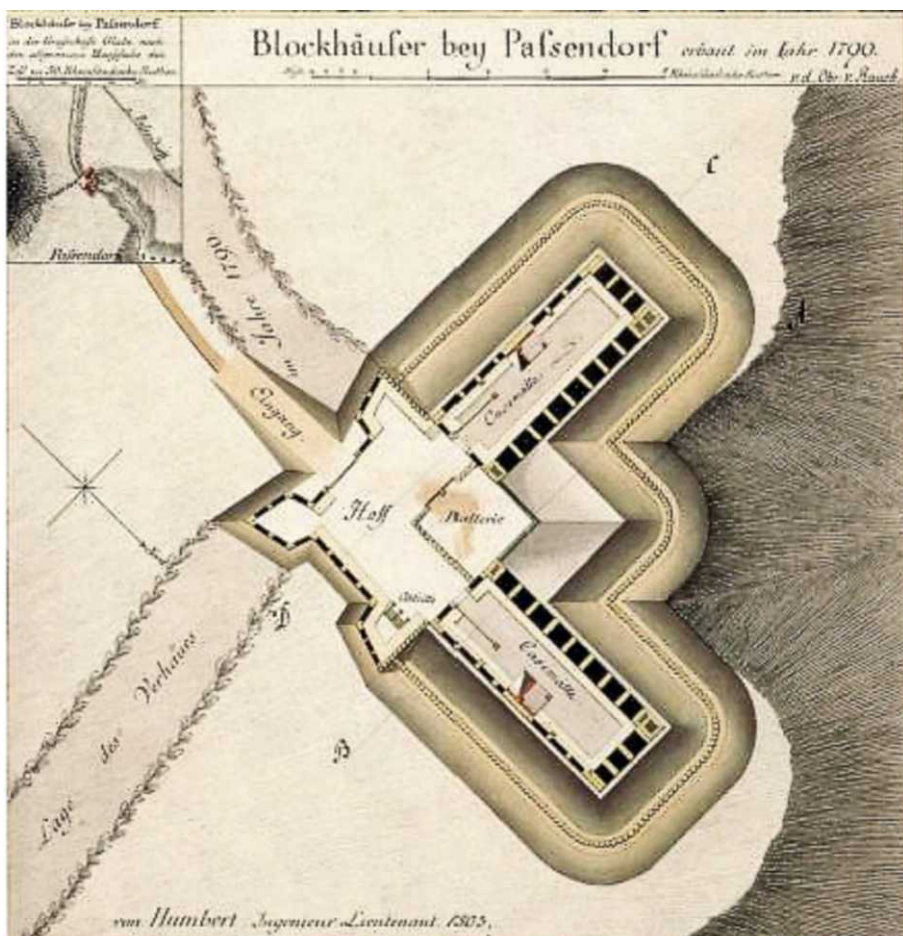

il.12.11. Rekonstrukcja działobitni powyżej Pasterki (rys. M. Wojciechowski; źródło: Podręczny, Wojciechowski, 2013).

Obecnie, niewyraźne pozostałości dawnych obwałowań w formie półkolistego wału ziemnego i otaczającej go suchej fosy są widoczne po lewej stronie niebieskiego szlaku turystycznego, idąc w stronę Kartowa. Inne umocnienia nie zachowały się. Pierwotnie obiekt został wzniesiony na terenie bezleśnym, z możliwością ostrzału w kierunku północno-zachodnim. Współcześnie jednak obszar ten całkowicie porośnięty jest lasem, co dodatkowo utrudnia rozpoznanie jego śladów w krajobrazie.

il.12.12. Działobitnia nad Pasterką na dawnej mapie (źródło: M. Klöffler, 2010).

13. Śladami pierwszych turystów

Wędrując szlakami Gór Stołowych, nierzadko przemierzamy te same ścieżki i trakty, którymi poruszali się turyści już ponad dwieście lat temu. Turystyczna „kariera” Gór Stołowych rozpoczęła się pod koniec XVIII w. i silnie rozwinęła w wieku XIX. W poprzednich stuleciach piaskowcowe urwiska i stoki pokryte wielkimi skalnymi blokami i zarośnięte lasami wydawały się groźne i niedostępne. Co prawda pierwsze wejście na Szczeliniec Wielki miało odbyć się już w XVI w., na co wskazuje wyryta w skale na Fotelu Pradziada data 1576 (il.13.1). Trudno to jednak uznać za przejaw działań typowo turystycznych – mogła być to raczej forma chrystianizacji gór.

il.13.1. Data 1576 wyryta w skale na Fotelu Pradziada na Szczelińcu Wielkim.

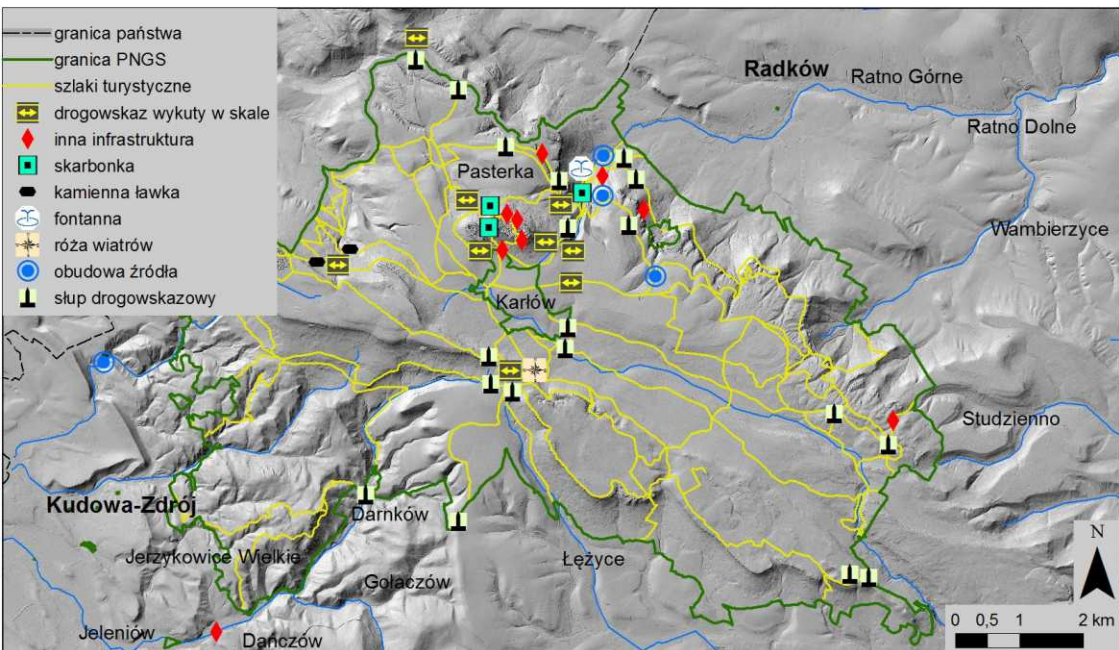
Znajdujący się poniżej daty – obecnie już prawie nieczytelny – napis IHSV (*In hoc signo vinces* – „pod tym znakiem zwyciężysz”) sugeruje, że pierwszym zdobywcą mógł być zakonnik, być może polonicki jezuita, jak podają niektóre źródła. Według lokalnych legend labirynty skalne na Błędnym Skale i Szczelińcu miały służyć za kryjówkę prześladowanym protestantom w czasie wojny 30-letniej, ale później popadły w zapomnienie. Jednak na przełomie XVIII i XIX w. rodzi się zachwyt naturą i „moda” na przebywanie w dzikiej przyrodzie oraz podziwianie górskich krajobrazów i niezwykłych tworów skalnych, których w rejonie Gór Stołowych nie brakuje. Do rozwoju ruchu turystycznego w Górach Stołowych mocno przyczyniło się także bliskie sąsiedztwo znanych i popularnych uzdrowisk – Kudowy-Zdroju i Dusznik-Zdroju, a zwłaszcza doprowadzenie do

il.13.2. Przedwojenna widokówka z Gór Stołowych z głównymi atrakcjami Szczelińca Wielkiego (źródło: „Ikonografia Dolnego Śląska”, Muzeum Narodowe we Wrocławiu).

nich kolei na początku XX w. Przebywający w nich kuracjusze chętnie odbywali wycieczki po najbliższej okolicy. Największym zainteresowaniem cieszyły się punkty widokowe, z których można było podziwiać rozległe panoramy, oraz miejsca tajemnicze, jak labirynty skalne czy skałki o fantazyjnych kształtach (il.13.2).

il.13.3. Wybrane elementy dawnej infrastruktury turystycznej, które nadal można rozpoznać przy szlakach turystycznych.

Z czasem liczba atrakcyjnych miejsc zagospodarowanych z myślą o turystach zwiększała się, a infrastruktura wzbogacała się o kolejne elementy: nowo wytyczane drogi i ścieżki, schodki wykuwane w skałach lub układane z piaskowcowych bloków, drewniane i metalowe poręcze i barierki zabezpieczające, altany widokowe, drewniane pomosty przez tereny podmokłe i kładki pomiędzy skałami, oznakowania tras i tablice informacyjne, drogowskazy w postaci kamiennych słupów lub rytym w skałach inskrypcji oraz inne udogodnienia dla odwiedzających. Inwestycje te nierzadko wymagały

ciężkich inżynierskich prac, np. usuwania głazów i bloków z rozpadlin skalnych, którymi miały być poprowadzone nowe trasy zwiedzania. Powszechne było również upamiętnianie ważnych wydarzeń i osób poprzez umieszczanie tablic pamiątkowych lub wykuwanie napisów bezpośrednio na skałach. Wznoszono także specjalne konstrukcje, które miały zwiększać atrakcyjność danego miejsca – było to zgodne z XIX-wieczną modą na „polepszanie” natury i upiększanie dzikich miejsc, żeby stały się jeszcze większą atrakcją dla odwiedzających. Przykładem takich działań może być zainstalowanie zastawek na potoku Pośna, którymi można było regulować wielkość i intensywność strumienia wody spadającej w wodospadach na północnym progu Gór Stołowych (patrz poniżej).

il.13.4. Część XIX-wiecznych tras turystycznych stanowią schodki układane z ciosanych piaskowcowych bloków, z których korzystają również współcześni turyści.

Wszystkie te działania wymagały bardzo dużych nakładów pracy, które początkowo – w rejonie Szczelińca Wielkiego – koordynowane i nadzorowane były przez pracowników królewskich lasów. Duże zasługi mieli tu m.in. nadleśniczy von Kleist i leśniczy Krause. Bardzo zasłużył się również Franz Pabel – sołtys Kartowa i urzędowy przewodnik po Szczelińcu Wielkim, który wyznaczył dla odwiedzających trasy na Szczeliniec Wielki i w obrębie jego wierzchowiny (patrz poniżej). Pod koniec XIX w. do prac związanych z tworzeniem oraz utrzymaniem infrastruktury turystycznej włączyli się członkowie Kłodzkiego Towarzystwa Górskiego (GGV – *Glatzer Gebirgs-Verein*). Powstało ono w 1881 r. i swym zasięgiem objęło cały region kłodzki, za którego poszczególne części odpowiadały oddziały lokalne. Teren Gór Stołowych znajdował się w strefie aktywności kilku oddziałów GGV: w Radkowie, Dusznikach-Zdroju, Wambierzycach, Chociesz-

il.13.5. Uptyw czasu daje się niektórym schodkom we znaki...

wie, Szczytnej, Lewinie Kłodzkim i Kudowie-Zdroju, przy czym tylko dwa pierwsze działały nieprzerwanie od czasu powstania aż do 1945 r. (więcej na temat działalności GGV odnośnie wytyczania dróg turystycznych – w rozdziale II.1).

il.13.6. W niektórych miejscach stopnie wykuto bezpośrednio w litej skale; Szczeliniec Wielki, Błędne Skąły.

Na przełomie XIX i XX w. Góry Stołowe posiadały już bardzo dobrze rozwiniętą i gęstą infrastrukturę turystyczną, która w wielu miejscach była nawet rozleglejsza niż obecnie. We współczesnym krajobrazie przetrwało jeszcze dużo pozostałości po dawnym zagospodarowaniu gór na potrzeby turystów i łatwo je można odkryć podczas stołowogórskich wędrówek (il.13.3). Niektóre z przedwojennych elementów zostały wyremontowane i wkomponowane w dzisiejszą infrastrukturę turystyczną, inne – uległy zniszczeniu,

popadły w zapomnienie lub zarosły, ale nawet część i tych miejsc można jeszcze rozpoznać w krajobrazie. Spróbujmy przyjrzeć się, jakie ślady pozostały po XVIII- i XIX-wiecznym zagospodarowaniu gór dla turystów.

il.13.7. XIX-wieczna kamienna ławka przy zielonym szlaku z Ostrej Góry na Błędne Skały.

Na turystycznych ścieżkach powszechnie budowano kamienne schodki. Z jednej strony miały one ułatwiać wędrówkę, a z drugiej – zabezpieczać szlak przed erozją. Większość schodków układana była z piaskowcowych bloków, na których do dziś widoczne są ślady ciosania (il.13.4). Z upływem czasu część kamiennych stopni stała się nierówna, zapadnięta lub przerośnięta korzeniami (il.13.5).

W niektórych miejscach stopnie wykuwano bezpośrednio w litej skale – te są szczególnie liczne w obrębie labiryntów Szczelińca Wielkiego i Błędných Skat (il.13.6).

Kamienne schodki można zobaczyć w następujących miejscach:

- przy Słonecznych Skatach i przy Radkowskich Skatach (szlak zielony),
- na zielonym szlaku z Ostrej Góry na Błędné Skaty w pobliżu Machovskiej Drogi,
- na zielonym szlaku na Pielgrzyma,
- na żółtym i zielonym szlaku granicznym z Bukowiny na Błędné Skaty,
- na żółtym szlaku z Radkowa do Pasterki (Przyjacielska Ścieżka),
- na żółtym szlaku przez Kartówek.

il.13.8. *Waidmanns Ruh* (Odpoczynek myśliwego) – kamienny fotel wykuty w głazie przy Machovskiej Drodze, z datą 1889 r.

Z kolei przy zielonym szlaku z Ostrej Góry na Błędne Skały możemy odpocząć na starej kamiennej ławeczce z piaskowcowych bloków ze śladami ciosania (il.13.7). Ona również pamięta czasy XIX-wiecznych turystów, podobnie jak wykuty w głazie fotel *Waidmanns Ruh* (Odpoczynek myśliwego) z datą 1889 r. Znajduje się on na krawędzi stromej skarpy przy Machovskiej Drodze (zielony szlak rowerowy) i niegdyś roztaczał się z niego rozległy widok (il.13.8). Resztki dawnej infrastruktury turystycznej – prawdopodobnie miejsca odpoczynku – zobaczymy także, wędrując Pustą Ścieżką (niebieski szlak z Radkowa przez Skalne Wrota). Widoczne są ślady ciosania piaskowców i metalowych konstrukcji.

13.1. Zagospodarowanie Szczelińca Wielkiego

Szczeliniec Wielki – z racji tego, że był największą i najbardziej popularną atrakcją, a wręcz nawet symbolem całego regionu – stał się pierwszym zagospodarowanym turystycznie obiektem. Skala i różnorodność prac, mających na celu zarówno udostępnienie obszaru, jak i jego dodatkowe „upiększenie”, była imponująca. Początek rozwoju infrastruktury turystycznej na Szczelińcu Wielkim był isticie królewski – dosłownie i w przenośni. W 1790 r. ziemię kłodzką, w tym także obszar Gór Stołowych, wizytował król pruski Fryderyk Wilhelm II. Głównym celem jego podróży była inspekcja wojsk oraz obiektów militarynych w pobliżu niespokojnej granicy prusko-austriackiej. Przy okazji nowych prac fortyfikacyjnych prowadzonych w tym rejonie, odkryto atrakcyjność Szczelińca, który zaczął przyciągać uwagę. Odwiedził to miejsce zarówno pruski następca tronu, późniejszy król Fryderyk Wilhelm III, jak i – parę dni później (10 sierpnia 1790 r.) – jego ojciec, król Fryderyk Wilhelm II. Aby ułatwić koronowanym gościom i ich świcie dotarcie na wierzchowinę Szczelińca, wykonano pierwsze prace terenowe związane z wytyczeniem drogi wejściowej na płaskowyż. Tą samą trasą Szczeliniec Wielki zdobywa większość współczesnych turystów, zmierzających na szczyt od strony Karłowa. Można wyobrazić sobie,

że przed ponad dwustu laty wspinająca się tędy pruska elita, z królem na czele. Minerzy wojskowi, pod kierownictwem majora inżyniera Bonaventury von Raucha - głównego budowniczego górskich fortyfikacji na zachodnich rubieżach ziemi kłodzkiej - przygotowali dla królewskich gości również system przejść w obrębie wierzchowiny Szczelińca: poszerzyli prochem lub łomami zbyt wąskie szczeliny (il.13.9), zamontowali kładki nad przepaściami, a niektóre rozpadliny skalne zostały zasypane belkami, głazami i piaskiem.

il.13.9. Niektóre miejsca wymagały poszerzenia przejść dla turystów – na skale widoczne ślady skuwania; Szczeliniec Wielki.

Dzięki wizycie znamienitych gości Szczeliniec Wielki zyskał sławę i popularność w całych Prusach. Renomę ugruntowały kolejne wizyty znanych osób. Byli tu: Johann Wolfgang von Goethe w 1790 r., minister do spraw Śląska, hrabia Karl Georg von Hoym w 1791 r., John Quincy Adams w 1800 r., ponownie król Fryderyk Wilhelm III w 1813 r. i książę Albrecht w 1835 r. W rejon Szczelińca zaczęło przyjeżdżać coraz więcej chętnych do podziwiania jego skalnych labiryntów, skałek o niezwykłych kształtach i rozległych panoram, roztaczających się z krawędzi piaskowcowych urwisk. Wymusiło to dalsze dostosowanie naturalnych warunków do potrzeb zwiedzających i systematyczny rozwój kolejnych elementów infrastruktury turystycznej. Duże zasługi na tym polu miał sottys Kartowa i właściciel gospody, Franz Pabel (1773–1861), oraz kolejni królewscy leśni-

il.13.10. Trasę z Kartowa na Szczeliniec Wielki turyści pokonują już od końca XVIII w. Przy budowie schodów szczególnie zażył się Franz Pabel z Kartowa, co upamiętniono nadaniem tej trasy jego imienia.

cy i nadleśniczy, w których zarządzie znajdowały się lasy w rejonie Szczelińca. Franz Pabel szybko stał się znaną osobistością, zarówno jako przewodnik, oprowadzający po Szczelińcu, jak i inicjator licznych inwestycji pomyślanych z dużym rozmachem. W 1813 r. Franz Pabel otrzymał urzędową nominację na „królewskiego przewodnika i kasjera Szczelińca Wielkiego”. W tym samym roku leśnictwo w Kartowie podniesiono do rangi królewskiego nadleśnictwa. Leśnicy nie tylko wspierali nowe inwestycje w rejonie Kartowa, ale dbali również o utrzymanie dobrego stanu dróg, w tym także z dalszych miejscowości, jak Kudowa-Zdrój czy Duszniki-Zdrój. Z tych kierunków bowiem przyjeżdżała największa liczba turystów.

il.13.11. Wykute w skale po obu stronach schodów zagłębienia są pozostałością po istniejącej tu niegdyś furcie otwieranej przez przewodników, prowadzących turystów na szczyt Szczelińca.

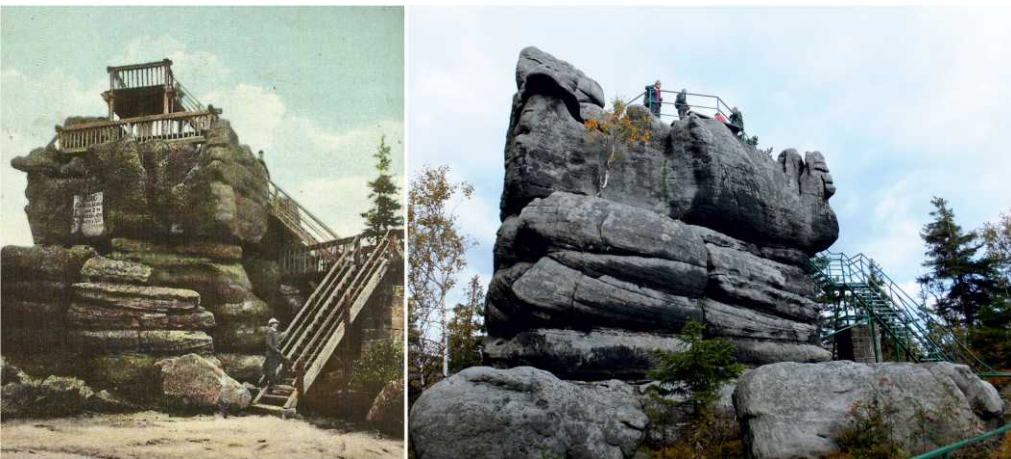

Współpraca Pabla z leśnikami i nadleśniczymi, a także wsparcie dworu królewskiego oraz zarządu administracji prowincji śląskiej, pozwalały na rozbudowę infrastruktury turystycznej oraz regularną konserwację istniejącej. Koszty tych prac częściowo pokrywał fundusz „Kasy Szczelińca”, który stanowiły opłaty za zwiedzanie. Kamienne schody, którymi obecnie turyści wspinają się z Karlowa na Szczeliniec Wielki (il.13.10), zbudowane zostały za czasów Pabla, przy czym pierwotnie były one drewniane i kamienne, a dopiero w czasie kolejnych XIX-wiecznych remontów fragmenty drewniane zastąpiono stopniami z piaskowcowych bloków lub wykutymi bezpośrednio w skale. Ostatni remont wykonano w 2002 r. Obecnie trasa ta nosi nazwę Franciszka Pabla, co upamiętnia słupki z inskrypcją przy wejściu na schody. W połowie podejścia, w skałach po obu stronach ścieżki, widoczne są zagłębienia, stanowiące pozostałość po starym belkowaniu istniejącej tu niegdyś drewnianej furty otwieranej przez przewodników, którzy wprowadzali turystów na szczyt (il.13.11). Pod koniec lat 20. XIX w., z inicjatywy Pabla, wykonano nowe zejście do Karlowa, dzięki czemu turyści nie musieli wracać tą samą drogą. Schody te (pierwotnie drewniano-kamienne), po okresie zaniedbania w latach powojennych, zostały wyremontowane w 2000 r. i jak za czasów Franza Pabla, tak i dziś turyści wracają nimi do Karlowa po zwiedzeniu atrakcji Szczelińca Wielkiego. Z tego samego okresu pochodzi brukowana droga (obecnie również odremontowana), wiodąca z centrum Karlowa do podnóża Szczelińca – intensywnie użytkowana do dzisiaj.

W pierwotnej trasie zwiedzania do głównych punktów odwiedzanych przez turystów wraz z przewodnikiem należały: Dzwoniący Kamień – skałka ukazująca się jako jedna z pierwszych po osiągnięciu wierzchołku; ogródek botaniczny (alpejski) założony ok. 1827 r. przez aptekarza z Radkowa przy Skalnym Stole (Szerokim Kamieniu) – niestety, nie zachował się do dzisiejszych czasów; Fotel Pradziada – najwyższa skałka na wierzchołku Szczelińca Wielkiego i jednocześnie najwyższy punkt w całych Górach Stołowych, z której roztacza się pełna panorama okolicy – w 1825 r. prowadzili na nią

drewniane schody, a jej powierzchnia zabezpieczona została metalowymi barierkami (schody zostały odtworzone po wojnie w 1995 r.). Na skałce wykuta została róża wiatrów wraz z wysokością szczytu. Pod koniec XIX w. na Fotelu Pradziada wybudowano także drewniany belweder – wieżę widokową, wznoszącą się ponad najwyższy fragment skałki (il.13.12).

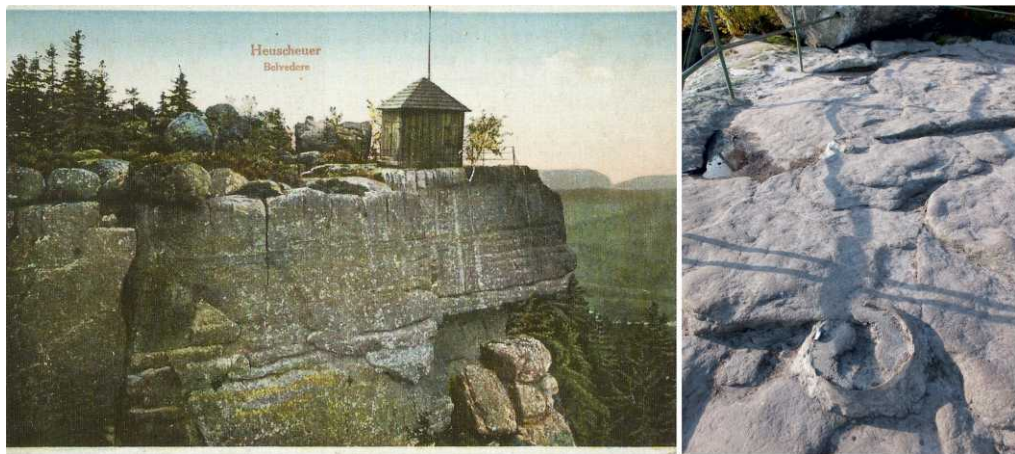

il.13.12. Fotel Pradziada dawniej i współcześnie (źródło starej widokówki: „Ikonografia Dolnego Śląska”, Muzeum Narodowe we Wrocławiu).

W późniejszych latach trasa została wydłużona przez labirynt skalny do Tarasów Południowych, gdzie wzniesiono pawilon widokowy „Belweder” – budynek nie zachował się, jednak w podłożu skalnym można zobaczyć jeszcze ślady po miejscu, w którym się znajdował (il.13.13). Turyści oglądali jeszcze Zabawkę Dziecięcą – skałkę-chybotka, którą łatwo można wprawić w ruch. Naturalne atrakcje Szczelińca Wielkiego były jednak niewystarczające dla XIX-wiecznego turysty. W czasie zwiedzania turyści podziwiali także liczne tablice pamiątkowe umieszczone na wielu skałach – do najważniejszych należały te, które upamiętniały pobyty członków rodziny królewskiej na szczycie Szczelińca Wielkiego – znajdowały się

one na jednej ze skałek przy schronisku oraz na Fotelu Pradziada. Ponadto, zgodnie z ówczesną modą, pobyt na szczycie urozmaicały dodatkowe atrakcje, takie jak wystrzał z pistoletu (później także z moździerza) i słuchanie echa odbitego od skalnych ścian, oglądanie krajobrazu przez różnokolorowe szkietka w specjalnej altanie (nie zachowała się – znajdowała się nieopodal obecnego schroniska), czy muzyka kataryniarza. Dla mniej wprawionych gości i osób schorowanych możliwe było również wynajęcie lektyki i tragarzy, którzy zapewniali wniesienie na szczyt bezpośrednio z Kartowa.

il.13.13. Belweder na Tarasach Południowych na Szczelińcu Wielkim w okresie przedwojennym oraz współczesne ślady jego dawnej lokalizacji (źródło starej widokówki: „Ikonografia Dolnego Śląska”, Muzeum Narodowe we Wrocławiu).

W 1815 r. w zachodniej części stoliwa Szczelińca Wielkiego, nieopodal Szerokiego (Stołowego) Kamienia, wzniesiono altanę, tzw. domek letni. W 1845 r. wybudowano obok schronisko w modnym wówczas stylu szwajcarskim, tzw. „Szwajcarkę”, rozbudowane już kilkanaście lat później. Współcześnie – po okresie przejściowych trudności w latach 90. XX w. – schronisko zostało wyremontowane w latach 2010–12 i z powodzeniem funkcjonuje do dziś (schronisko „Na Szczelińcu”) (il.13.14). Jest to tym samym najstarszy w Sude-tach i całych polskich górach nadal działający obiekt zbudowany od

podstaw specjalnie dla obsługi turystów (patrz też rozdział II.3). Ciekawostką jest, że przy budowie „Szwajcarki” na Szczelińcu Wielkim ponad dwie trzecie kosztów pokryto ze środków państwowych. Pozostała kwota pochodziła z „Kasy Szczelińca”. Obok schroniska zachowała się stara kamienna cysterna na wodę (il.13.15).

il.13.14. Dawna „Szwajcarka” – obecne schronisko „Na Szczelińcu” (źródło starej widokówki: „Ikonoграфия Dolnego Śląska”, Muzeum Narodowe we Wrocławiu).

Z czasem wytyczono kolejne trasy zwiedzania płaskowyżu – w II połowie XIX w. poprowadzono nową, atrakcyjną ścieżkę przez głębokie rozpadliny w północno-wschodniej części stoliwa: Diabelską Kuchnię, Piekietko i łączące je szczeliny. Wymagało to poważnych prac inżynierskich: budowy schodów zejściowych i wejściowych (il.13.16), usunięcia mniejszych odłamków skalnych, zalegających w rozpadlinach i częściowego wyrównania den rozpadlin. W tym czasie udostępniono także ścieżkę prowadzącą od Wielbłąda do Świątyni Indyjskiej (obecnie trasa ta jest niedostępna do zwiedzania) oraz zbudowano nową, trzecią już ścieżkę wejściową na wierzchowinę, tym razem od strony północnej (obecnie również zamknięta).

Pod koniec XIX w. turystyka – obok prac leśnych – była podstawowym źródłem utrzymania mieszkańców Karłowa, który stał się centrum turystycznym Gór Stołowych. Taką funkcję Karłów utrzymał do czasów współczesnych, choć w krajobrazie sporo się zmieniło.

il.13.15. Kamienna cysterna na wodę obok schroniska na Szczelińcu Wielkim.

Pojawiły się m.in. nowe inwestycje, niekoniecznie pasujące stylem architektonicznym do przedwojennej zabudowy.

Wraz z rosnącą popularnością ruchu turystycznego w XIX w., a zwłaszcza z powstaniem organizacji GGV i jej działalnością na rzecz udostępnienia Gór Stołowych zwiedzającym, z czasem coraz więcej atrakcyjnych miejsc było zagospodarowywanych z myślą o turystach. Wśród przykładów można wymienić: wybudowanie drogi dojazdowej do Błędných Skál (pierwotnie przez Jakubowice), wytyczanie licznych nowych dróg i ścieżek wraz z całą infrastrukturą (umocnienia, schodki, metalowe poręcze, kamienne mostki i przepusty – szczególnie liczne ich pozostałości można aktualnie zobaczyć, wędrując niebieskim szlakiem z Radkowa przez Skalne Wrota, tzw. Pustą Ścieżką), udostępnienie i zabezpieczenie barierkami punktów widokowych na urwiskach skalnych (m.in. Pielgrzym,

Ochota/Radość Magdaleny, Skalne Czasze), czy budowę drewnianych kładek przez tereny podmokłe (m.in. w Błędnym Skatach). W początku XX w. GGV wyznakowało również trasę przez Błędne Skaty, co umożliwiło turystom ich samodzielne zwiedzanie, bez potrzeby wynajmowania przewodnika, co wcześniej było niezbędne. W tym samym czasie leśnictwo Czermna, przy poparciu właściciela dóbr w Czermnej, planowało wybudować drewniany schron przy Błędnym Skatach. Plan udało się zrealizować jednak dopiero w późniejszym okresie, kiedy obszar ten przeszedł z rąk prywatnych na własność powiatu kłodzkiego. Uroczyste otwarcie schronu odbyło się w sierpniu 1933 r.

il.13.16. Udostępnienie rozpadlin Diabelskiej Kuchni i Piekietka wymagało trudnych prac inżynierskich, m.in. budowy stromych schodów w szczelinach skalnych.

13.2. Tablice i ryty pamiątkowe

Elementem krajobrazu kulturowego Gór Stołowych są również liczne płyty, tablice i ryty pamiątkowe montowane lub wykuwane na powierzchniach skalnych dla uczczenia ważnych wydarzeń, zasłużonych osób i sławnych gości odwiedzających dane miejsce. Największe ich nagromadzenie występowało na Szczelińcu Wielkim, co wynikało z faktu, że jest to zarówno najwyższy szczyt całego masywu, jak i najbardziej popularna atrakcja turystyczna. Płyty pamiątkowe odnajdziemy również we współczesnym krajobrazie kulturowym tego obszaru, jednak są one mniej liczne niż w okresie przedwojennym. W XIX w. panowała swoista moda na dekorowanie

il.13.17. Na Fotelu Pradziada nadal widoczny jest ślad po usuniętej tablicy pamiątkowej z okazji wizyty króla pruskiego.

gór takimi pamiątkami. Dawniej do najważniejszych tablic w Górach Stołowych należały marmurowe płyty, upamiętniające wizyty na szczycie Szczelińca Wielkiego królów pruskich: Fryderyka Wilhelma II i Fryderyka Wilhelma III. Tablice te zostały usunięte po II wojnie światowej, jednak ślady po nich są nadal widoczne na bocznej ścianie Fotelu Pradziada (il.13.17). Nie ma natomiast śladu po stojącym niegdyś w pobliżu obecnego schroniska pomniku Fryderyka Wilhelma II – zlikwidowany został już jednak w okresie przedwojennym, a na jego miejscu założono niewielki ogródek botaniczny, również współcześnie nieistniejący. Dawne niemieckie tablice pamiątkowe zniknęły też z innych miejsc, nie tylko ze skałek na wierzchowinie Szczelińca (pozostały po nich płytkie skute nisze), ale także Błędných Skał (tablica usunięta m.in. ze Skałki Orzeł przy wejściu do labiryntu), z Pielgrzymą (marmurowa tablica z opisaną panoramą), ze Słonecznych Skał (tablica z nazwą).

W najbliższym otoczeniu schroniska „Na Szczelińcu”, na skałkach przy Wielkich Tarasach, mamy prawdziwe „zagłębienie” tablic pamiątkowych. W 1989 r. wmurowana została tablica pamięci Franza Pabla, dla uczczenia jego zasług w zagospodarowaniu turystycznym Szczelińca Wielkiego (il.13.18). Znajduje się na niej następujący napis: „Pamięci Franciszka Pabla/ 1773–1860/ pierwszego mianowanego przewodnika górskiego w 1813 r./ Szczeliniec Wielki/ PTTK Kłodzki Klub Krajoznawczy, Kartów 1989”. Tablica ta powstała z inicjatywy Kłodzkiego Klubu Krajoznawczego i sfinansowana została przez PTTK w Wałbrzychu. Choć już w 1927 r. na walnym zebraniu radkowskiej sekcji GGV padła propozycja ufundowania tablicy poświęconej Pablowi i przyjęto ją pozytywnie, to jednak wówczas nie doczekała się realizacji. Uważny obserwator dostrzeże, że tablica poświęcona Pablowi zamontowana została w starszej, ozdobnej, choć nieco zniszczonej kamiennej framudze.

il.13.18. Tablice pamiątkowe na Wielkich Tarasach na Szczelińcu Wielkim poświęcone Franzowi Pablowi (z prawej) oraz pierwszemu powojennym polskim przewodnikom (z lewej).

Pierwotnie w tym miejscu wisiła prawdopodobnie tablica upamiętniająca pobyty królów pruskich: Fryderyka Wilhelma II i Fryderyka Wilhelma III na Szczelińcu Wielkim. Na skale przy tarasach widokowych od 1914 r. wisiła również tablica upamiętniająca pobyt na Szczelińcu Wielkim, w sierpniu 1790 r., wielkiego niemieckiego poety, przyrodnika oraz dyplomaty, J.W. von Goethego. Tablicę wykonała radkowska firma kamieniarska Schillinga (patrz rozdział II.7) z lokalnego piaskowca, na którym umieszczono medalion z brązu, przedstawiający głowę poety. Tablica ta została zniszczona po wojnie – medalion oraz nazwa fundatora (*Glatzer Gebirgs-Verein*)

zostały skute. Było to przejawem powszechnych w okresie powojennym działań, mających na celu usunięcie z krajobrazu śladów niemieckiego dziedzictwa kulturowego (patrz rozdział I.1). W takim stanie zniszczona tablica przetrwała aż do 2002 r., kiedy to ponownie upamiętniono obecność poety w tym miejscu poprzez zawieszenie nowej tablicy, wykonanej na podobieństwo pierwotnego (il.13.19). Napis na niej brzmi: „J.W. Goethe, 28 sierpnia 1790/ Szczelińiec Wielki 2002”. Wisi ona w miejscu pierwotnej lokalizacji.

il.13.19. Tablice na Wielkich Tarasach na Szczelińcu Wielkim, upamiętniające pobyt na szczycie J. W. von Goethego (z lewej) i J. Q. Adamsa (z prawej).

Tuż obok znajduje się płyta, upamiętniająca wizytę na Szczelińcu Wielkim ówczesnego ambasadora USA w Prusach, a późniejszego prezydenta Stanów Zjednoczonych, J.Q. Adamsa (il.13.19). Wizyta ta miała miejsce 27.08.1800 r. Inskrypcja na tablicy rozpoczyna się fragmentem jednego z listów Adamsa: „Ten szereg skał rozciąga się na osiem lub dziewięć mil angielskich, zaczyna się i kończy tak nagle, że wygląda jak korona na szczycie góry”/ John Quincy Adams, List XXIII z 27 sierpnia 1800/ Park Narodowy Gór Stołowych 22 września 2002”. Z kolei obok tablicy, upamiętniającej Pabla, znajduje się kolejna współczesna płyta z napisem: „Pamięci przewodników/ pionierów polskości tej ziemi/ Przewodnicy sudeccy PTT, PTK, PTTK/ Polanica Zdrój 1948–2013 Karłów” (il.13.18).

il.13.20. XIX-wieczne tablice pamiątkowe wykute w skale dla uczczenia zastęg pracowników lasów królewskich dla rozwoju zagospodarowania turystycznego Szczelińca Wielkiego.

Nieopodal schroniska „Na Szczelińcu”, na ścianie Szerokiego Kamienia, zachowała się grupa czterech pamiątkowych tablic w formie napisów wykutych bezpośrednio na powierzchni skały (il.13.20). Upamiętniają one nazwiska czterech urzędników administracji leśnej z przelomu XVIII i XIX w., którzy zasłużyli się dla rozwoju infrastruktury turystycznej w rejonie Szczelińca Wielkiego. Część napisów jest wyraźna, niektóre jednak stały się nieczytelne, do czego przyczyniły się naturalne procesy niszczące powierzchnię

skalną, takie jak oddziaływanie słońca, deszczu, mrozu czy wiatru. Ze względu jednak na duże rozmiary wykutych liter, nietrudno je zobaczyć. Prawdopodobnie inicjatorem wykonania pamiątkowych napisów był sam Franz Pabel, który w ten sposób chciał odwdziżyć się trwałą, wykutą w skale pamięcią tym, którzy udzielili mu wsparcia i objęli protekcją jego pomysły i działania. Dwóch z nich (nadleśniczego von Kleista i leśniczego Krause) Pabel upamiętnił także w swojej książeczce pt. „Krótka historia uprzystępnienia Szczelińca”, która stanowi zapis jego wspomnień z czasów początków zagospodarowania turystycznego Szczelińca Wielkiego. Do innych rytów skalnych związanych z gospodarką leśną, które zobaczymy wędrując szlakami turystycznymi, należą również te

il.13.21. Tablice pamiątkowe Śląskiego i Niemieckiego Związku Leśnego wykute na Radkowskich Skałach.

znajdujące się na punkcie widokowym na Radkowskich Skałach. Na jednej ze ścian skalnych wykuto obok siebie dwie nisze, w których umieszczono napisy: *Schlesischer Forst-Verein* (Śląski Związek Leśny) 1929 oraz *Deutscher Forst-Verein* (Niemiecki Związek Leśny) 1933 (il.13.21). Z kolei, schodząc Pustą Ścieżką (niebieski szlak) przez Skalne Wrota do Radkowa, mijamy wykutą w głazie tablicę, wyznaczającą granicę okręgu ochronnego Pasterka w Nadleśnictwie Kartów (*Oberförsterei Carlsberg, Schutzbezirk Passendorf*) (il.13.22).

il.13.22. Wykuta w skale przy Pustej Ścieżce kamienna tablica, wyznaczająca granicę okręgu ochronnego Pasterka w Nadleśnictwie Kartów.

Przy żółtym szlaku z Radkowa do Pasterki zachowała się w dobrym stanie tablica pamiątkowa dla uczczenia dwóch głównych inicjatorów budowy urządzeń hydrotechnicznych i infrastruktury turystycznej w rejonie Wodospadów Pośny – Alberta Nitschego oraz Emila Hoffmanna, działaczy radkowskiej sekcji GGV (il.13.23). Tablica ta ma postać płytkiej, owalnej niszy wykutej w litej skale nieopodal dawnej fontanny (patrz poniżej). W jej obrębie został wryty pamiątkowy napis: *Den Schöpfern dieser Anlage/ Herren Amtsgerichtsrat/ Emil Hoffmann/ u. Hotelbesitzer/ Albert Nitsche/ gewidmet. Ortsgruppe Wünschelburg G.G.V./ 1906* („Poświęcone twórcom tego założenia, panom radcy sądu okręgowego Emilowi Hoffmannowi i hotelarzowi Albertowi Nitschemu. Sekcja Radków GGV 1906”).

il.13.23. Wykuta w głazie tablica w pobliżu Wodospadów Pośny, upamiętniająca dwóch działaczy Kłodzkiego Towarzystwa Górskiego (GGV), którzy przyczynili się do zagospodarowania turystycznego tego miejsca.

Bardzo dużo różnych napisów widocznych jest na Fotelu Pradziada (il.13.24). Większość z nich jest jednak obecnie trudna do odczytania. Zachowało się także kilka płytkich, wykutych nisz, w których niegdyś umieszczano pamiątkowe napisy. Zdecydowana większość inskrypcji nie stanowiła jednak żadnych oficjalnych tablic czy napisów pamiątkowych, a były to zwykle podpisy turystów, którzy chcieli pozostawić znak swojej obecności na najwyższym punkcie Gór Stołowych. Potwierdzają to liczne daty i inicjały, które można rozpoznać w różnych miejscach na powierzchni skały, jak również chaotyczne rozmieszczenie napisów lub śladów po nich.

il.13.24. Fotel Pradziada to „zagłębienie” podpisów osób odwiedzających szczyt, począwszy od XVI w. aż po czasy współczesne. Niektóre napisy umieszczano w specjalnie wykuwanych niszach.

Podobne pamiątkowe napisy w stylu „tu byłem” wraz z imieniem i nazwiskiem lub inicjałami oraz datą, znajdziemy w wielu miejscach w Górach Stołowych, jednak koncentrują się one głównie na Szczelińcu Wielkim i w Błędnym Skalach (il.13.25). Pokazuje to z jednej strony dużą popularność tych miejsc już od dawnych czasów, a z drugiej – jest także dowodem na niezmienną w naturze ludzkiej potrzebę zostawienia po sobie śladu w miejscach wyjątkowych i niezwykłych. Poza Fotelem Pradziada, kolejnymi skupiskami podpisów dawnych turystów są: Skalna Brama przy Tarasach Północno-Wschodnich, skałki w pobliżu schroniska „Na Szczelińcu”,

powierzchnie skalne Dzwoniącego Kamienia i jego najbliższego otoczenia, liczne miejsca w labiryncie Błędnych Skal, a w mniejszym stopniu także skałki przy dawnych Wodospadach Pośny. Również współcześni turyści są wierni tradycji podpisywania się, przy czym często idą na łatwiznę i zamiast żłobić z mozołem napisy w skale, wykorzystują farbę lub wodoodporne flamastry... Poprzez napisy na głazach niektórzy również wyznają swoje uczucia (il.13.25). Czy dzięki temu są one tak trwałe jak skała?

Tradycja umieszczania tablic pamiątkowych przetrwała do dziś i odnosi się również do współczesnych wydarzeń. Nawiązaniem do niej może być dużych rozmiarów kamienna tablica umieszczona na

il.13.25. Turystyczne „graffiti” są szczególnie liczne na skałkach Szczelińca Wielkiego i Błędnych Skal.

jednej ze skałek przy ścieżce edukacyjnej im. inż. Kazimierza Klimowicza „Czynna ochrona ekosystemów w PNGS” na południowych stokach Skalniaka. Na tablicy umieszczono nazwę ścieżki, rok jej utworzenia (2005 r.) oraz logo ścieżki i PNGS (il.13.26). W 2004 r. na jednym z domów w Pstrążnej zawista także tablica upamiętniająca Tomasza Masaryka, pierwszego prezydenta Republiki Czechosłowackiej, który odwiedził Pstrążną i Bukowinę w 1901 i 1903 r. Fundatorami są ewangelicy reformowani z przyjaciółmi. Do kategorii tablic pamiątkowych można również zaliczyć przedstawioną wcześniej tablicę umieszczoną na Narożniku w miejscu tragicznej śmierci dwójki studentów w sierpniu 1997 r. (il.9.23).

il.13.26. Kamienna tablica z nazwą ścieżki edukacyjnej z 2005 r. nawiązuje do dawnej tradycji umieszczania na skałach i głazach tablic pamiątkowych.

13.3. Drogowskazy

W Górach Stołowych zachowało się wiele starych drogowskazów ustawianych przy popularnych trasach pieszych wędrówek (il.13.3). Wskazywały one kierunki do najbliższych miejscowości lub dojścia do atrakcyjnych punktów widokowych, labiryntów skalnych i niezwykłych skałek, a także obiektów dziedzictwa kulturowego. Zachowane do dziś drogowskazy prowadziły m.in.: na Szczeliniec Wielki (*Heuscheuer*), do Błędnych Skal (Wilde Löchern/Loechern), na punkt widokowy Ochota/Radość Magdaleny (*Magdalenens Lust*), na Skałę Józefa (*Josefstein*), na Fort Karola (*Fort Carl*) oraz do pobliskich miejscowości, m.in. Radkowa, Kartowa, Pasterki, Kudowy, Wambierzyc, Kociołka, Łężyc. Drogowskazy mają zróżnicowaną formę. Początkowo informacje były ryte bezpośrednio na skałach, przy czym najpierw wykuwano płytką niszę, a następnie w niej żłobiono nazwę atrakcji, do której prowadziła droga i oznaczenie kierunku strzałką. Kształty strzałek zmieniały się z czasem. Przymuszczałnie starsze formy to duże strzałki blokowe, których „wnętrze” stanowią wykute nisze, w których umieszczany był napis i cieńsza strzałka w postaci linii (il.13.27). W późniejszym okresie zaczęto ustawiać także wolno stojące drogowskazy w postaci kamiennych słupów o zróżnicowanej wielkości i kształtach, na ogół o kwadratowej podstawie (il.13.28). Stawiano je przy drogach i na ich skrzyżowaniach. Na bocznych ścianach wykuwano strzałki i nazwy miejscowości, które znajdowały się w tym kierunku, w rzadszych przypadkach umieszczano na nich tablice, po których pozostały widoczne otwory montażowe. W zależności, czy drogowskaz stał przy drodze czy na skrzyżowaniu, napis znajdował się albo tylko na jednej ze ścian (kierunek prawo/lewo), albo na ścianach przeciwległych, albo – w rzadszych przypadkach – na trzech ścianach. Czasem na słupach pojawia się także informacja urzędowa o przynależności obszaru do danego okręgu administracyjnego i rewiru leśnego – taki przykład znajdziemy w Darnkowie.

il.13.27. Przykłady XIX-wiecznych drogowskazów wykuwanych w powierzchniach skalnych.

Przykładem drogowskazu, będącego formą pośrednią między wolno stojącym słupem a informacją wykutą w skale, jest głaz przy skrzyżowaniu Szosy Stu Zakrętów z drogą do Pasterki i starą drogą do Karlowa (il.13.29). Napisy na nim są słabo czytelne, można jednak przypuszczać, że u góry widniała nazwa drogi do Pasterki (*Schlo-bach Strasse*), a strzałki wskazywały Pasterkę (*Passendorf*) i Karlów (*Carlsberg*). Niekiedy stary drogowskaz wykorzystywany jest do dziś – na kamiennym słupku namalowane są farbą oznakowania współ-

il.13.28. Wolno stojące XIX-wieczne drogowskazy w postaci kamiennych słupów odznaczają się dużym zróżnicowaniem wielkości i kształtów.

czesnych szlaków turystycznych, przy zachowaniu oryginalnych, wykutych niemieckich napisów; w innych jednak przypadkach niemiecki napis został usunięty (il.13.30).

Niektóre drogowskazy są przewrócone lub przekrzywione i choć nadal trwają w terenie, to znacznie trudniej je zobaczyć, są bowiem często także przesunięte w stosunku do ich pierwotnego położenia przy drodze (il.13.31). Takim przewróconym i nieco odsuniętym od drogi drogowskazem jest m.in. stupek wskazujący dojście do popularnego dawniej, a obecnie mocno zarosniętego i nieco zapomnianego punktu widokowego, *Magdalenens Lust*, znajdującego się nieopodal Drogi nad Urwiskiem (czerwony szlak).

il.13.29. Drogowskaz w formie głazu z wykutą na nim tablicą informacyjną, obecnie słabo czytelną; przy Szosie Stu Zakrętów.

il.13.30. Niektóre stare drogowaskazy zostały wykorzystane do współczesnych oznaczeń szlaków turystycznych, inne – miały mniej szczęścia i oryginalne napisy zostały z nich skute.

Warto go odszukać w lesie (można go dostrzec ze szlaku), gdyż jego forma jest dość nietypowa. Podstawa słupa jest trójkątna, a strzałka i napis przechodzą płynnie przez boczną krawędź i zajmują dwie ściany (il.13.32). Takie uformowanie drogowaskazu pozwalało na dostrzeżenie napisu i strzałki niezależnie od kierunku, z którego się przychodziło. Kolejne dwa przewrócone drogowaskazy (*Zum Josefstein*) znajdziemy przy żółtym i zielonym szlaku z Batorowa na Skagę Józefa – popularny niegdyś punkt widokowy, który obecnie popadł w zapomnienie. Sekcja GGV ze Szczytnej w 1882 r. przystosowała skałę do zwiedzania i urządziła przy niej miejsce odpoczynku z ławkami, na co zgodę wyrazili właściciele tego terenu: zarząd lasów królewskich oraz właściciele pobliskiej huty szkła w Batorowie, Rohrbachowie. Nazwą upamiętniono królewskiego leśniczego, Josepha Zimmermanna. Unikatową ciekawostką jest napis na jednej z bocznych ścian drogowaskazu do Skagi Józefa, znajdującego się niedaleko kaplicy św. Anny nad Batorowem. Jest to instrukcja dla turystów, jak powinni się zachować na szlaku, a konkretnie zakaz palenia w lesie. Napis brzmi: „*Rauchen im Walde ist verboten*” (palenie w lesie jest zabronione) (il.13.33).

il.13.31. Niektóre drogowskazy są przewrócone, przekrzywione lub zarośnięte i trudno je zobaczyć w terenie.

il.13.32. Nietypowy słup drogowskazowy o trójkątnej podstawie prowadził dawniej do punktu widokowego *Magdalenens Lust* (Ochota/Radość Magdaleny); obecnie przewrócony.

Jest to jedyny przykład umieszczenia tego typu instrukcji/zakazu na słupku drogowym, który zachował się do naszych czasów. Jeszcze jeden przewrócony drogowy znak możemy zobaczyć tuż przy korycie potoku Pośna, poniżej ujęcia wody przy dawnych wodospadach (patrz poniżej). Rozpoznamy go po charakterystycznym ociosanym kształcie; widoczne są także strzałki, natomiast pozostałe napisy nie są czytelne (il.13.34).

il.13.33. Unikatowy słup drogowy do Skąty Józefa – widnieje na nim wyraźny napis, zakazujący palenia w lesie; słup aktualnie jest przewrócony.

Innym unikatowym drogowym znakiem na terenie Parku Narodowego Gór Stołowych jest kamienny słupek ustawiony przy Szosie Stu Zakrętów pomiędzy Wodospadami Pośny a Radkowem (niebieski szlak pieszy i czerwony rowerowy). Od strony drogi napis został skuty, natomiast od drugiej strony zachował się – wskazywał kierunek do słynnych Wodospadów Pośny (*Zu den Wasserfällen*) (patrz poniżej) (il.13.35). To, co decyduje o wyjątkowości tego drogowy znak, to zachowana w bardzo dobrym stanie na jego bocznej ścianie płaskorzeźba, przedstawiająca petnik europejski, czyli tzw. różę kłodzką (il.13.36). Kwiat ten, z rodziny jaskrowatych, powszechnie występuje na ziemi kłodzkiej i od dawna jest jej symbolem. Szczególnie obficie petnik rośnie w rejonie Gór Stołowych. Różę kłodzką za swój herb przyjęło także Kłodzkie Towarzystwo Górskie (GGV). W pierwotnym zamyśle symbol róży miał być wykuwany na wszystkich

il.13.34. Przewrócony słup drogowskazowy w korycie potoku Pośna rozpoznamy po charakterystycznym ociosanym kształcie.

il.13.35. Słupek drogowskazowy przy niebieskim szlaku z Radkowa w stronę Wodospadów Pośny – z jednej strony napis zachował się, z drugiej – został skuty, z boku – płaskorzeźba przedstawiająca różę kłodzką.

ustawianych przez Towarzystwo drogowcach i malowany na szlakach turystycznych, jednak na terenie PNGS ten z okolic Radkowa jest jedynym znanym (poza różą kłodzką wykutą przy skarbonce obok Wodospadów Pośny, gdzie jednak ma ona znacznie bardziej uproszczoną postać – patrz poniżej).

Natomiast przykłady skuwania napisów z przedwojennych drogowców znajdziemy także w innych miejscach, m.in. przy trasie schodami na Szczeliniec Wielki. Na jednej ze skałek jest widoczna nisza i zarys starej strzałki, natomiast pierwotny napis został zniszczony (il.13.37). Można jednak dostrzec zarys liter: *Zum Heuscheuer* (na Szczeliniec). Kolejny ślad po skutym napisie znajdziemy na jednej ze skałek przy skalnej bramie na niebieskim szlaku u północno-zachodnich podnóży Szczelińca Wielkiego (il.13.37).

il.13.36. Róża kłodzka, czyli petnik europejski, jest symbolem ziemi kłodzkiej; stanowiła również herb Kłodzkiego Towarzystwa Górskiego (GGV).

il.13.37. W niektórych miejscach przedwojenne napisy zostały skute z powierzchni skały; wejście na Szczeliniec Wielki i niebieski szlak u północno-zachodnich podnóży Szczelińca Wielkiego.

Gdzie można zobaczyć stare drogowskazy?

- czerwony szlak Drogą nad Urwiskiem – przewrócony słupek drogowskazowy *Magdalenens Lust*,
- czerwony szlak przez Skalne Grzyby (Praski Trakt) – słupek drogowskazowy *Nach Albendorf* (do Wambierzyc), przekrzywiony,
- Darnków, przy odejściu drogi do Kociołka – słupek drogowskazowy z 1892 r.; *nach Tanz* (Dańczów)/ *nach Kessel* (Kociołek)/ *Nach Cudowa* (Kudowa); także informacje administracyjne,
- Kartów – słupek drogowskazowy *Nach der Heuscheuer* (na Szczeliniec); z boku numer oddziału leśnego,
- Kartów – słupek drogowskazowy przy Praskim Trakcie, górna część zniszczona, brak strzałek i napisów,
- Łężyce/Kociołek – odejście żółtego szlaku w stronę Żyznowa od zielonego szlaku wzdłuż Lecha – słupek drogowskazowy z 1863 r., na nim namalowany współczesny szlak; z jednej strony: *n. [nach] Friedersdorf* (Łężyce)/ *n. Reinerz* (Duszniki-Zdrój) $\frac{3}{4}$ M/ *n. Tschischney* (Żyznów); z drugiej: *n. Friedrichsberg* (Łężno)/ *n. Carlsberg* (Kartów) $\frac{1}{2}$ M/ *n. Keilendorf* (Kulin),

- niebieski szlak u północno-zachodnich podnóży Szczelińca Wielkiego – skutu napis/drogowskaz na skałce (?),
- niebieski szlak z Pasterki w stronę Machovskiego Krzyża (przy odejściu starej drogi przez wąwóz Piekło) – wysoki stęp drogowskazowy z małą wnęką w cokole, napisy nieczytelne, na jednym boku słabo czytelny stary numer oddziału leśnego,
- niebieski szlak z Pasterki w stronę Machovskiego Krzyża (tuż za granicą państwową) – wysoki stęp drogowskazowy z otworami po montowanych dawniej tablicach (z trzech stron),
- poniżej Fortu Karola – drogowskaz wykuty w skale *Nach dem Fort Carl* (do Fortu Karola),
- Pusta Ścieżka (czerwony szlak), na Popielnym Kamieniu – drogowskaz wykuty w skale, napis nieczytelny – prawdopodobnie *Nach Carlsberg* (do Karłowa); od strony drogi w powierzchni kamienia wykuta nisza i napis *Am Ascher Stein* (przy Popielnym Kamieniu),
- Pusta Ścieżka (czerwony szlak), poniżej Szosy Stu Zakrętów i Kamienia Popielnego – niewielki stupek drogowskazowy *Nach Wünschelburg* (do Radkowa),
- Pusta Ścieżka (czerwony szlak), przy Szosie Stu Zakrętów, poniżej Popielnego Kamienia – drogowskaz wykuty na głazie *Nach Wünschelburg* (do Radkowa),
- Pusta Ścieżka (niebieski szlak przez Skalne Wrota do Radkowa) – drogowskaz wykuty na głazie *Nach Carlsberg* (do Karłowa),
- Pusta Ścieżka (niebieski szlak przez Skalne Wrota do Radkowa) – stupek drogowskazowy przy Szosie Stu Zakrętów – od strony drogi napis skutu, została tylko strzałka, od drugiej *Zu den Wasserfällen* (do wodospadów); na bocznej ścianie płaskorzeźba róży kłodzkiej,
- schody na Szczeliniec Wielki – na skałce podłużna nisza i zatarły/skuty dawny drogowskaz – widoczny zarys części liter *Nach der Heuscheuer* (na Szczeliniec),

- Skalne Grzyby, skrzyżowanie szlaku czerwonego i niebieskiego – słupek drogowskazowy *Nach Glatz/ nach Carlsberg* (do Kłodzka/ do Kartowa); z boku: *Nach Albenndorf* (do Wambierzyc),
- Szosa Stu Zakrętów (na skrzyżowaniu ze starą drogą do Kartowa i do Pasterki) – drogowskaz wykuty w niszy w głazie, napis nieczytelny, tylko zarysy strzałek,
- Szosa Stu Zakrętów (pomiędzy Wodospadami Pośny a kamieniołomem) – wysoki słup drogowskazowy na stromej skarpie wzmocnionej kamiennym murkiem, niemiecki napis skutny,
- zielony i żółty szlak z Batorowa do Skąty Józefa – słupek drogowskazowy *Zum Josefstein* (do Skąty Józefa), przewrócony,
- zielony i żółty szlak z Batorowa do Skąty Józefa – słupek drogowskazowy *Zum Josefstein* (do Skąty Józefa), przewrócony; z boku wykuty napis z zakazem palenia (dawniej na białym tle),
- zielony szlak przy połączeniu drogi z Łężyc do Szosy Stu Zakrętów – słupek drogowskazowy przewrócony, napisem do dołu?
- zielony szlak z Ostrej Góry na Błędne Skąty – drogowskaz wykuty w skale *Nach den wilden Loechern* (do Błędnych Skąt),
- żółty szlak z Radkowa do Pasterki – słupek drogowskazowy przewrócony do koryta Pośny, widoczne wykute strzałki, napisy nieczytelne,
- żółty szlak z Radkowa do Pasterki – słupek drogowskazowy: *Kaltwasser/ Passendorf, Wünschelburg* (Studená Voda/ Pasterka, Radków), na nim współczesny szlak turystyczny.

13.4. Skarbonki

Do unikatowych elementów krajobrazu kulturowego związanych z dawnym ruchem turystycznym należą wykuwane w skale skarbonki. Ze względu na intensywność i różnorodność prac inwestycyjnych i remontowych, jakie prowadzono w ramach zagospodarowania turystycznego Gór Stołowych, środki finansowe z „Kasy Szczelińca” czy składek członkowskich w GGV nie były wystarczające. Udawało się pozyskiwać, co prawda, także fundusze zewnętrzne, z kasy królewskiej czy zarządu prowincji śląskiej, jednak zwracano się również bezpośrednio do turystów z prośbą o wsparcie działań inwestycyjnych. Określano je działaniami „upiększającymi” góry, co głosi zachowany przy jednej ze skarbonek napis, wyjaśniający jej przeznaczenie. Jest to jednocześnie najlepiej zachowana skarbonka w rejonie stołowogórskim. Znajduje się ona na skałce w pobliżu Wodospadów Pośny i stanowi ją niewielka nisza wykuta w skale z metalowym obramowaniem, do którego niegdyś zamontowane były drzwiczki (il.13.38). Wokół niej umieszczono napis, częściowo już nieczytelny, z prośbą o datki na utrzymanie dróg i wodospadów. Po bokach skarbonki wykuto w skale dwa stylizowane wizerunki róży kłodzkiej, herbu GGV.

il.13.38. Skarbonka przy dawnych Wodospadach Pośny na datki turystów na utrzymanie wodospadów i dróg.

Kolejną skarbonkę zobaczymy, wspinając się na Szczeliniec Wielki – powyżej przelęczy, gdzie odchodzą w prawo schody na szczyt Szczelińca Wielkiego, a w lewo żółty szlak do Pasterki, w skale wykuta jest niewielka nisza, podobnych rozmiarów jak przy Wodospadach Pośny. Widoczne są także pozostałości metalowego obramowania z fragmentem drzewiczek (il.13.39). Pozostałości trzeciej skarbonki, w postaci niewielkiej, prostokątnej skalnej wnęki, znajdziemy nieopodal schroniska „Na Szczelińcu”, na bocznej ścianie Szerokiego Kamienia, tuż za schodami prowadzącymi na punkt widokowy. Wokół wnęki widoczne są cztery otwory, służące niegdyś do montowania drzewiczek (il.13.39).

il.13.39. Skarbonki na Szczelińcu Wielkim.

13.5. Fontanna i Wodospady Pośny

Wspinając się na stoliwo Gór Stołowych żółtym szlakiem z Radkowa mamy okazję zobaczyć pozostałości jednej z większych niegdyś atrakcji w tym regionie wraz z pozostałościami bogatej infrastruktury turystycznej służącej „upiększeniu” i wzmocnieniu atrakcyjności naturalnych obiektów. Miejsce to wyglądało zupełnie inaczej w czasach przedwojennych (il.13.40). Źródliskowe potoki Pośny, które wypływają u północnych i wschodnich podnóży Szczelińca, a następnie płyną stromymi, wyrzeźbionymi w skale i usłanymi głazami wąskimi dolinami, rozcinającymi próg środkowego piętra Gór Stołowych, tworzyły naturalne kaskady. W celu zwiększenia efektywności spadającej wśród skalnych ścian wody, staraniem GGV

il.13.40. Wodospady Pośny dawniej i współcześnie (źródło starej widokówki: „Ikonografia Dolnego Śląska”, Muzeum Narodowe we Wrocławiu).

miejsce to „ulepszono” poprzez budowę drewnianych zastawek, piętrzących wodę. Ponadto zmieniono też nieco bieg pierwotnego koryta. W rezultacie powstało kilka imponujących wodospadów, które przyciągały turystów – miejsce to było łatwo dostępne od strony Radkowa, a ówczesnej estetyce nie przeszkadzał fakt sztucznego poprawienia przyrody. Ze względu na rosnącą popularność Wodospadów Pośny postanowiono wzbogacić je o dodatkowe atrakcje. W dolinie w pobliżu wodospadów urządzono miejsca odpoczynku z ławkami i punkty widokowe umocnione metalowymi barierkami,

których pozostałości możemy zobaczyć do dziś (il.13.41). Widoczne są m.in. kamienne schodki prowadzące do punktu widokowego przy korycie, stopnie wykute w litej skale, zabezpieczające skarpę słupki z otworami, w których zamontowany był niegdyś łańcuch lub barierka. Ścieżki wzdłuż koryta potoku i przerzucone nad nim kamienne mostki podkreślały romantyzm miejsca. Najbardziej niezwykłą pozostałością po dawnej infrastrukturze turystycznej jest kamienna misa fontanny, wyżłobiona w piaskowcowym bloku, którą mijamy na szlaku, tuż poniżej mostu na Pośnej i dawnych wodospadów (il.13.41). W jej pobliżu uważny obserwator dostrzeże kilka innych

il.13.41. Przy Wodospadach Pośny odnaleźć można liczne ślady dawnego zagospodarowania turystycznego: kamienne mosty, ślady ścieżek po obu stronach koryta, schodki do punktu widokowego, kamienną misę fontanny oraz inne elementy infrastruktury hydrotechnicznej.

elementów tej dawnej unikatowej konstrukcji hydrotechnicznej, takich jak kamienne przepusty i kanały, które doprowadzały wodę z potoku do wodotrysku. Pokazy fontanny były dodatkową atrakcją dla turystów przybywających w to miejsce. Z kolei system zastawek na potoku pozwalał zwiększać wielkość wodospadów, z pewnością proporcjonalnie do wniesionej przez turystów opłaty za podziwianie tych cudów „natury”. Regulacją zastawek miał sterować właściciel gospody w położonym w górnej części doliny Karłówwku, obecnie już nieistniejącej niewielkiej kolonii Karłowa (rozdział II.4). W późniejszym okresie, poniżej wodospadów, urządzono w dolinie Pośny również duży staw ze sztuczną wyspą – pozostałości jego kamiennej grobli można dostrzec z żółtego szlaku (po przeciwnej stronie potoku) (il.13.42). Prace hydrotechniczne na Pośnie przeprowadził w latach 1885–86 radkowski oddział GGV i miejsce to było jego największą dumą. W kolejnych latach wielokrotnie naprawiano i modernizowano obiekty, a wodospady i wodotryski w dolinie Pośny stały się atrakcją bliską popularności Szczelińcowi, o czym świadczy ich częste umieszczanie na wydawanych w tamtym okresie widokówkach (il.13.40).

Niestety, obecnie niemożliwe jest już podziwianie kaskad w ich przedwojennej okazałości. W latach 60. XX w. w zlewni Pośny wybudowano ujęcie wody pitnej dla położonego poniżej Radkowa.

il.13.42. Pozostałości kamiennej grobli dawnego dużego stawu w dolinie Pośny poniżej wodospadów.

Spowodowało to wyraźny ubytek wody w odcinku doliny poniżej, a tym samym zmniejszenie przepływów w potoku (il.13.40). Drewniane zastawki uległy zniszczeniu i nie zostały odbudowane. Osuszenie zlewni oraz brak konserwacji dawnych urządzeń hydrotechnicznych spowodowały również zaniechanie użytkowania fontanny. Tym bardziej, że takie sztuczne upiększanie gór było sprzeczne z powojenną polską estetyką zagospodarowania gór, dążącej do utrzymania jak największej ich dzikości. Poniemieckie dziedzictwo kulturowe – obce krajobrazowo i mentalnie – nie pasowało do tej koncepcji. Niemniej jednak do dzisiaj, przebywając w rejonie słynnych niegdyś wodospadów, odnaleźć możemy jeszcze wiele kamiennych śladów dawnego zagospodarowania tego niezwy-

il.13.43. Wodospady Pośny to wyjątkowe nagromadzenie na niewielkiej powierzchni wielu różnorodnych śladów przedwojennej infrastruktury turystycznej.

kłego miejsca (il.13.43). W dobrym stanie zachowała się także wykuta w skale tablica, upamiętniająca głównych twórców urządzeń hydrotechnicznych przy Wodospadach Pośny, członków radkowskiej sekcji GGV – Alberta Nitschego i Emila Hoffmanna, oraz skarbonka (patrz wyżej; il.13.23 i il.13.38). O popularności tego miejsca w przeszłości świadczą m.in. podpisy turystów wyryte w skale, obecnie już słabo czytelne i zarośnięte mchem.

* * *

Bibliografia

Literatura, poruszająca różnorodne wątki krajobrazu kulturowego Gór Stołowych jest bardzo bogata. Poniżej podano publikacje, wykorzystane przy opracowaniu książki, które mogą być przydatne przy dalszym poszerzaniu wiedzy na wybrany temat.

- Adamska M., 2016, *The Frederician Colonisation of Silesia (1740 – 1806). Rules, Migration Experience and Contemporary Results*, Jahrbuch des BKGE, 24, 67–93.
- Baldy K., 2003, *Najcenniejsze zabytki Parku Narodowego Gór Stołowych i jego otuliny*, Szczeliniec, 7, suplement, 89–100.
- Baldy K., Kledzik M., 2001, *Przydrożne miejsca kultu religijnego i małe pomniki architektury w Górach Stołowych*, Szczeliniec, 5, 169–185.
- Berendt E., 2001, *Przydrożna i podniebna. Sakralna sztuka ludowa ziemi kłodzkiej XVIII–XX w.*, Polskie Towarzystwo Ludoznawcze, Wrocław.
- Bernatzky A., 1984, *Lexicon der Grafschaft Glatz*, Marx Verlag, Leimen.
- Bieda T., 2008, *U podnóża Gór Stołowych. Historia miejscowości gminy Radków*, Wyd. Maria, Nowa Ruda.
- Biesiekierski T., Suchodolski J., Trocka-Leszczyńska E., 1999, *Architektura na obszarze Sudetów*, Oficyna Wydawnicza Politechniki Wrocławskiej, Wrocław.
- Bobowski K., 1997, *Początki dolnośląska od zarania dziejów*, Wyd. Silesia, Wrocław.
- Brygier W., 2016, *Góry Stołowe. Przewodnik*, Oficyna Wydawnicza „Rewasz”, Pruszków.
- Brygier W., Dudziak T., 2010, *Ziemia kłodzka. Przewodnik*, Oficyna Wydawnicza „Rewasz”, Pruszków.

- Chilarski K., 2014, *Problemowa prezentacja chałupy z Kudowy-Zdroju, znajdującej się na terenie Muzeum Kultury Ludowej Pogórza Sudeckiego w Kudowie-Zdroju*, praca dyplomowa na Podyplomowym Studium Muzeologicznym UJ, Kraków.
- Chilarski K., 2018, *Opisy obiektów w MKLPS w Kudowie-Zdroju do aplikacji mobilnej w projekcie "Ścieżka edukacyjna po zabytkach ludowych Pogranicza"*, współfinansowanym ze środków EFRR oraz budżetu państwa za pośrednictwem Euroregionu Glacensis, Kudowa-Zdrój.
- Czechowicz B., 1994, *Góry Stołowe – Terra Catholica*, Pielgrzymy'94, 25–32.
- Czechowicz B., 1993, *Siedemnastowieczne barokowe kaplice na ziemi kłodzkiej*, Śląski Labirynt Krajoznawczy, 5, 83–100.
- Czechowicz B., 1995, *Fundacje wotywno na ziemi kłodzkiej związane z wielką epidemią dżumy w 1680 roku*, Wędrowiec. Wrocławskie Zeszyty Krajoznawcze, 1–2/95, 37–53.
- Czechowicz B., 2003, *Kaplice w dawnym hrabstwie kłodzkim*, Wyd. Werk, Wrocław.
- Czechowicz B., Dobrzyniecki A., 1995, *Wambierzyckie drogi pątnicze. Wstęp do problematyki badawczej*, [w:] Michał Klahr Starszy i jego środowisko kulturowe, red. J. Wrabec, Wyd. UW., Wrocław, 167–296.
- Drożdż L., 2013, *Wambierzyce. Przewodnik*, Wyd. Kobus, Wrocław.
- Dudziak T., 1987, *Tajemniczy ryt w Batorowie*, Karkonosz'87, 151.
- Dudziak T., 1988, *Franciszek Pabel – Krótka historia uprzystępnienia Szczelińca*, Pielgrzymy'88, 90–124.
- Dudziak T., 1992, *Niezwykły szlak*, Karkonosz, 6, 206–210.
- Dudziak T., 1992, *Pabel znów na Szczelińcu*, Karkonosz, 6, 184–186.
- Dziedzic M., 2013, *Kłodzkie Towarzystwo Górskie 1881–1945*, Wyd. Quaestio, Wrocław.

- Fitych F., 2009, „Boże Młyny” – krzyże i kapliczki przydrożne na pograniczu kudowsko-nachodzkiem (na tropach dziedzictwa kulturowego ziemi kłodzkiej) – katalog wystawy, Wyd. Maria, Nowa Ruda.
- Franczukowski Z., 1996, *Wokół genezy Drogi Sudeckiej*, Śląski Labyrinth Krajoznawczy, 8, 94–106.
- Gil E., 1993, *Muzeum Kultury Ludowej Pogórza Sudeckiego (skansen w Pstrążnej)*, Rocznik województwa wałbrzyskiego 1992–1993, 67–91.
- Goliński M., 1994, *Pstrążna. Z przeszłości „zakątka czeskiego” ziemi kłodzkiej*, Zeszyty Muzeum Ziemi Kłodzkiej, 5, 5–24.
- Góra S., 2005, *Z dziejów Szczelińca i Karłowa*, Wyd. Tukan JHS, Kartów.
- Góra S., 2015, *Pasterka*, Wyd. własne, Pasterka.
- Gröger R., Sikorski M., 1993, *Na granicy legendy i wiary. Skarby sztuki i osobliwości ziemi kłodzkiej*, Wyd. „Ziemia Kłodzka”, Nowa Ruda.
- Groszek T., Bednarczyk M., 2013, *Dziedzictwo pogranicza. Radków, Broumov, Police*, Wyd. Bogdan Kokot vel Kokociński, Nowa Ruda.
- Harasimowicz J., 1990, *Stosunki wyznaniowe na ziemi kłodzkiej w okresie reformacji i ich wpływ na sztukę kościelną regionu*, Zeszyty Muzeum Ziemi Kłodzkiej, 3, 14–36.
- Herzig A., Ruchniewicz M., 2008, *Dzieje ziemi kłodzkiej*, Wyd. Atut, Wrocław.
- Ikonografia Dolnego Śląska. Pocztówki, t. 2*, 2011, red. R. Heś, Muzeum Narodowe we Wrocławiu, Wrocław.
- Jastrzębski S., 1986, *Kalwaria w Batorowie*, Informator krajoznawczy, 45, 3–6.
- Jaworska B., Jaworski K., 1988, *Pełnik europejski – „Róża kłodzka”*. *Dzieje symbolu*, Pielgrzymy’88, 153–188.
- Jaworski K., 1988, *Castrum Landfried alias Homole*, Pielgrzymy’88, 7–55.

- Jaworski K., 1994, *Stołowogórski epizod Johanna Wolfganga Goethego*, Pielgrzymy'94, 17–24.
- Jaworski K., Jańczak B., Pawłowski R., 1988, *Z dziejów szklarstwa w rejonie Szczytnej*, Pielgrzymy'88, 125–149.
- Jirásek V., 2008, *O dolování ve Stroužném, Český Koutek v Kladsku*, Kladský Sborník, 5. Supplementum, 229–247.
- Kledzik M., 1992, *Zagadka rytu z Batorowa*, Karkonosz, 6, 232–240.
- Klöffler M., 2010, *Ein vergessener Ingenieur, ein unrühmlicher erster Krieg und ein zweiter Krieg, der nie erklärt wurde. Des Ingenieurermajor Müllers Blockhäuser in der Grafschaft Glatz*, Festungsjournal, 36, 46–58 (http://www.napoleon-online.de/Dokumente/Kloeffler_Blockhaeuser_Mueller_2010.pdf).
- Kosiński W., 1996, *Ochrona krajobrazu kulturowego w obrębie Parku Narodowego Gór Stołowych i na jego obrzeżu*, Szczeliniec, 247–254.
- Kościk J., 1989, *Osady przemysłowe na Dolnym Śląsku w latach 1840–1905*, Śląski Labirynt Krajoznawczy, 1, 53–61.
- Kwaśniewski A., 1992, „*Niezwykły szlak*” *odstania swoje tajemnice*, Karkonosz, 6, 210–223.
- Latocha A., 2011, *Contemporary landscape of depopulated areas as a mosaic of relict and active landscape features (Stołowe Mts. case study)*, The Problems of Landscape Ecology, 30, 309–316.
- Latocha A., 2012, *Śladami dawnego osadnictwa w Sudetach*, cz. 1–9 (*Karłowek, Januszów, Łężno, Ostra Góra, Młyny, Góra Anny, Kociołek, Studzienno, Pasterka*), Sudety 4/133–12/141.
- Latocha A., Migoń P., 2018, *Geneza i przemiany krajobrazu kulturowego Gór Stołowych*, [w:] *Góry Stołowe – przyroda i ludzie*, red. C. Kabata, Wyd. PNGS, Kudowa-Zdrój, 47–61.
- Latocha A., Roszczewska M., 2011, *Zmiany krajobrazu na terenie Parku Narodowego Gór Stołowych w ostatnich stu latach*, Przyroda Sudetów, 14, 125–140.
- Mastalska-Cetera B., 2010, *Proces przeobrażania wsi na przykładzie Karłowa*, Problemy Ekologii Krajobrazu, 26, 195–202.

- Mazurski K., 2012, *Historia turystyki sudeckiej*, Oficyna Wydawnicza "Wierchy", Kraków.
- Mielniczuk A., bd, *Mała architektura sakralna w gminie Radków i na jej pograniczu*, Radków.
- Migoń P., 2012, *Sandstone boulders as a source of building stone material – a contribution to the cultural heritage of the Stołowe Mountains, Central Europe*, [w:] *Sandstone Landscapes. Diversity, Ecology and Conservation. Proceedings of the 3rd International Conference on Sandstone Landscapes, Kudowa-Zdrój (Poland)*, 25–28.04.2012, red. P. Migoń, M. Kasprzak, 117–120.
- Migoń P., Kasprzak M., 2014, *Tereny podmokłe na płaskowyżu Gór Stołowych w świetle parametryzacji powierzchni na podstawie topograficznego indeksu wilgotności (TWI)*, *Studia Limnologica et Telmatologica*, 8, 1, 57–68.
- Migoń P., Latocha, A., 2013, *Human Interactions with the Sandstone Landscape of Central Sudetes*, *Applied Geography*, 42, 206–216.
- Oniszczyk-Awiżeń K., 2016, *Ciekawostki z dziejów ziemi kłodzkiej*, Oficyna Wydawnicza "Brama", Szczytna – Kłodzko.
- Perzyński M., 2009, *Ziemia kłodzka. Kod sztuki, wody życia, sanktuaria, zamki, skalne osobliwości. Przewodnik dla dociekliwych*, Wrocławski Dom Wydawniczy, Wrocław.
- Podruczny G., Wojciechowski M., 2013, *Forty górskie hrabstwa kłodzkiego końca XVIII w. (fragment)*, [w:] *Twierdza srebrnogórska IV*, red. T. Przerwa, G. Podruczny, Wyd. Atut, Wrocław, 84–100.
- Przerwa T., 2005, *Wędrówka po Sudetach. Szkice z historii turystyki śląskiej przed 1945 r.*, Wyd. Gajt, Wrocław.
- Przerwa T., 2013, *Rocznicowe refleksje nad formułą organizacji przewodnictwa górskiego w Sudetach w początkach XIX wieku*, [w:] *Zarys dziejów turystyki i przewodnictwa w Sudetach: 60 lat Koła Przewodników Sudeckich przy Oddziale PTTK "Sudety Zachodnie"*, red. A. Mateusiak, Wyd. Poligrafia Ad Rem, Jelenia Góra, 93–104.

- Ratajski J., 2006, *Góry Stołowe na starych widokówkach*, Wyd. Jerzy Ratajski, Jelenia Góra.
- Rybka-Ceglecka I., 1998, *Studium środowiska kulturowego gminy Lewin Kłodzki (maszynopis)*, Wrocław.
- Rybka-Ceglecka I., 1999, *Studium środowiska kulturowego gminy Radków (maszynopis)*, Wrocław.
- Rzeczycki T., 2014, *Utracone Sudety, tropem miejsc, które zniszczył PRL*, Wydawnictwo Technol, Kraków.
- Semotanová E., 2009, *Kladsko jako barokní komponovaná krajina*, *Historická geografie*, 35, 1, 161–198.
- Semotanová E., 2011, *Kladské Vambeřice – osm století duchovní krajiny, [w:] Paměť míst, událostí a osobností: historie jako identita a manipulace*, red. M. Hlavačka, A. Marés, Historický ústav AV ČR, Praha, 551–583.
- Staffa M., 1996, *Słownik geografii turystycznej Sudetów, t. 13, Góry Stołowe*, Wyd. PTTK „Kraj”, Warszawa.
- Szczepankiewicz-Battek J., 1997, *Zbór Braci Czeskich w Górach Stołowych*, *Pielgrzymy'97*, 87–93.
- Tarnawa M., 1993, *Święta Kumernia*, *Śląski Labirynt Krajoznawczy*, 5, 71–81.
- Trocka-Leszczyńska E., 1995, *Wiejska zabudowa mieszkaniowa w regionie sudeckim*, Oficyna Wydawnicza Politechniki Wrocławskiej, Wrocław.
- Valde-Nowak P., Bronowicki J., 1999, *Archeologiczne badania powierzchniowe w Górach Stołowych, [w:] Początki osadnictwa w Sudetach*, red. P. Valde-Nowak, Instytut Archeologii i Etnologii PAN, Kraków.
- Wesołowska H., 1993, *Dolnośląskie kapliczki przydrożne*, *Śląski Labirynt Krajoznawczy*, 5, 111–121.
- Wytyczak R., 1989, *Krajobraz kulturowy w rejonie Radkowa w świetle map rękopiśmiennych z XVIII i XIX w.*, *Śląski Labirynt Krajoznawczy*, 1, 35–39.
- Wytyczak R., 1995, *Skansen w Pstrążnej*, *Śląski Labirynt Krajoznawczy*, 7, 155–158.

Indeks nazw miejscowych na terenie PNGS i w jego najbliższym sąsiedztwie

(kursywą oznaczono dawne nazwy niemieckie)

Adršpach 58

Albendorf – patrz Wambierzyce 310, 312

Albendorfer Steg – patrz Pątnicza Ścieżka 205

Aleja Tary 242, 243, 351

Annaberg – patrz Góra Anny 105

Ascher Stein – patrz Popielny Kamień 311

Auerbrücke 138

Batorów 40, 41, 52, 57, 69, 153, 175, 226, 228

Batorówek 11, 39, 42, 43, 52, 54, 114, 115, 178, 228

Błazejów 9

Błędne Skąły 35, 43, 48, 49, 50, 153, 154, 156, 171, 173, 229, 252, 255
–259, 277–280, 289, 312

Bobrowniki 178, 180

Bobrówka (potok) 155

Bobrówki (skały) 105

Borowina 39, 258

Broumov 6, 39, 58, 190, 198

Broumovské stěny (Broumovskie Ściany) 45, 207

Brzozowie 9, 65, 191

Bukowina Kłodzka 9, 27, 43, 50, 52, 57, 116, 120, 197, 213, 229, 255
–259, 279, 300,

Carlsberg – patrz Karlów 93, 253, 266, 296, 303, 310, 311, 312

Cedron 172

Červenohorský Potok 149

Chocieszów 42, 276

Cudowa – patrz Kudowa-Zdrój 310

Czarny Trakt 42
Czermna 5, 9, 20, 21, 22, 23, 57, 65, 69, 71, 73, 87–89, 191, 197, 214,
221, 222, 229, 249, 251, 289
Czerwona Woda 39, 61, 132, 138, 142, 153
Czeski Zakątek 9, 10
Dańczów 8, 43, 52, 53, 79, 80, 185, 188, 214, 215, 230, 310
Dańczówka 149, 188
Darnków 8, 35, 43, 47, 49, 50–53, 69, 137, 155, 213, 228, 230, 258, 310
Diabelska Kuchnia 287, 289
Długie Mokradło 143
Droga Hugona 258
Droga nad Urwiskiem 49, 147, 149, 153, 304, 310,
Droga Stu Zakrętów 14, 40–42, 51, 61, 63, 166, 171, 173, 232, 258, 303,
304, 307, 311, 312
Droga Sudecka 42
Drophan Ling 237, 242, 243
Duszniaki-Zdrój 14, 43, 74, 90, 103, 178, 180, 205, 220, 266, 273, 276,
283, 310
Dzwoniący Kamień 284, 299
Engelhäuser 230
Fort Carl – patrz Fort Karola 266, 301, 311
Fort Karola 259, 262–267, 301, 311
Fotel Pradziada 272, 284–286, 290, 291, 298
Friedersdorf – patrz Łężyce 310
Friedrichsberg – patrz Łężno 99, 166, 310
Friedrichsgrund – patrz Batorów 114, 175
Glatz – patrz Kłodzko 186, 312
Głaz Trzech Krzyży 251, 252
Gołaczów 8, 52, 53, 70, 79, 89, 114, 215, 231
Góra Anny 11, 51, 54, 105, 107–109, 124, 125, 129, 140, 141, 145, 148,
150, 257

Góra Kalwaria 201, 203, 223
Góra Kuszenia 201, 203
Góra Oliwna 201
Góra Syjon 203, 207
Góra Synaj 199, 203, 204
Góra Tabor 203, 223
Gwiazda 45
Hanula 210, 223–225, 257
Heuscheuer – patrz Szczeliniec Wielki 45, 301, 309, 310
Homole 9, 13, 40,
Hugo-Weg – patrz Droga Hugona
Hutniczy Most 138
Hüttenbrücke – patrz Hutniczy Most
Hvězda – patrz Gwiazda 45, 207
Jakubowice 9, 34, 35, 43, 48, 49, 52, 57, 69, 123, 127, 129, 130, 156,
157, 171, 226, 227, 229, 288
Januszów 50, 52, 95, 98–100, 121, 123, 126, 129, 133, 134, 137, 139,
140, 151, 153, 155, 172
Jerzykowice Wielkie 52, 70, 79–81, 118, 151, 153, 214, 231,
Jeżowice – patrz Ostra Góra 108
Johannesthal – patrz Januszów 95
Josefstein – patrz Skąta Józefa 301, 305, 312
Kaltwasser – patrz Studená Voda 312
Kamienny Potok 103
Kamień Popielny 43, 311
Kaplica Czaszek 5, 221, 222, 229
Kaplica Matki Boskiej Śnieżnej (*Maria Stern*) 45, 207
Kartów 9, 11, 25, 39, 40, 41, 43, 48, 49, 51, 52, 60–64, 70, 78, 79, 120,
148–152, 154, 172, 173, 184, 185, 196, 214–217, 231, 233, 249, 253,
258–260, 262, 264, 266, 269, 270, 276, 280, 282–284, 286, 287, 291,
294, 296, 301, 303, 310, 311, 312, 317

Kartówek 11, 33, 43, 49, 54, 93, 95–97, 116, 147, 150, 173, 207, 253, 279

Käsebrettweg 43

Kegel-Strasse – patrz Kręgielny Trakt

Keilendorf – patrz Kulin

Kessel – patrz Kociotek

Klein Carlsberg/Karlsberg – patrz Kartówek

Kociotek 310

Kolej Stołowogórska 14, 183, 184

Kopa Śmierci 95

Kozi Potok 49, 93, 94

Kraęte Mokradło 143

Kręgielny Trakt 40, 51, 61, 142, 149, 152, 258

Krucza Kopa 35, 43, 49, 231, 259

Kudowa-Zdrój 9, 10, 14, 17, 20, 21, 23, 25, 35, 48–50, 52, 57, 61, 65, 74, 76–80, 82–85, 118, 119, 153, 154, 156, 171, 191, 198, 228, 229, 273, 277, 283, 310,

Kulin 310

Lech 172, 310

Ledno 108, 110

Leśna (Radków) 232

Lewin Kłodzki 8, 43, 277

Lisi Grzbiet 51, 173, 259, 266

Lisia Przetęcz 100, 258, 265

Łężno 11, 43, 52, 54, 99, 100–103, 141, 151, 225, 227, 231, 310,

Łężyce 8, 48, 49, 50, 52, 53, 55, 64, 65, 68, 98–100, 103, 104, 107, 120, 155, 162, 172, 191, 239, 241, 242, 249, 301, 310, 312

Łężyce Górne – patrz Łężno

Machovská Droga 39, 111, 135

Machovská Lhota 53

Machovská Przetęcz 207

Machowski Krzyż 49
Magdalenens Lust – patrz Ochota/Radość Magdaleny
Małe Torfowisko Batorowskie 142
Mały Karłów – patrz Kartówek
Młyny 103, 105, 106, 107
Mostowa Woda 103,
Mühlhäuser – patrz Młyny
Náchod 6, 8, 39, 40
Narożnik 51, 96, 172, 212, 249, 266, 300
Nauseney (Lauseney) – patrz Ostra Góra
Neu Friedrichsgrund – patrz Batorówek
Niknąca Łąka 144, 147, 162, 172
Nouzín – patrz Ostra Góra
Nowy Świat 208, 221
Ochota Magdaleny – patrz Radość Magdaleny
Ocieszów 8, 52, 53, 57, 64, 116, 154, 178, 225, 232
Odpoczynek myśliwego 279, 280
Ostra Góra 9, 24, 26, 37, 48, 52, 108, 112, 123, 133, 141, 155, 160
Passendorf – patrz Pasterka
Pasterka 8, 9, 26, 31–33, 35, 37–39, 43, 44–46, 48, 49, 50, 52–54, 57
–59, 60, 64, 120, 129, 134, 144, 145, 148, 155, 172, 173, 195, 207,
213, 215, 227, 232, 233, 256, 258, 259, 260, 261, 269, 270, 271, 279,
296, 297, 301, 303, 311, 312, 314
Pasterska Góra 50
Pasterski Potok 57, 59, 132, 134
Pątnicza Ścieżka 205–207, 233
Piekietko 287, 289
Piekło 311
Pielgrzym 162, 165, 172, 279, 288, 291
Podborze 178
Polana YMCA 50, 51, 155

Polanica-Zdrój 74, 76–78, 175, 178, 179, 180, 192, 260,
Police nad Metują 190, 207
Polskie Wrota 8, 40
Pomnik Trzech Kultur 20
Popielny Kamień 43, 311
Pośna 19, 41, 43, 46, 93, 94, 132, 137, 138, 140, 143, 146, 148, 155,
253, 275, 297, 299, 307-309, 312-319
Prager Strasse – patrz Praski Trakt
Praski Trakt 39, 40, 41, 49, 61, 218, 233, 310
Przyjacielska Ścieżka 43, 93, 147, 253, 279
Pstrążna 9, 10, 50, 52, 57, 65, 66, 68, 69, 71, 79, 80, 82, 84–89, 120,
149, 151, 156, 184–187, 190, 192, 195–198, 232, 300
Ptak 260, 264–266, 269
Pusta Ścieżka 43, 46, 49, 138, 154, 173, 232, 253, 280, 288, 296, 311,
Radkowskie Skąty 43, 48–50, 149, 154, 166, 170, 279, 295, 296,
Radków 147–152, 154–156, 169, 171–173, 181–183, 191–193, 196, 207
–209, 213, 217, 220, 221, 232, 248, 253, 259, 276, 279, 280, 288, 296,
297, 301, 307–309, 311, 312, 315, 317
Radość Magdaleny 289, 301, 306
Ratschengrund – patrz Ledno/Zacisze
Reinerz – patrz Duszniki-Zdrój
Rejšenský potok – patrz Pasterski Potok
Rogowa Kopa 49, 51, 102
Sawanna Łężycka 49, 160, 258
Scharfenberg – patrz Ostra Góra
Schlobach Strasse 303
Sechskant 246, 247
Skalna Brama 298
Skalne Czasze 289
Skalne Grzyby 40, 48–50, 114, 172, 173, 206, 218, 226, 230, 233, 258,
259, 310, 312

Skalne Wrota 43, 154, 173, 280, 288, 296, 311
Skalniak 43, 51, 142, 143, 145, 146, 148, 166, 250, 258, 300
Skalny Stół (Szeroki Kamień) 286, 294, 314
Skąta Józefa 301, 305, 307, 312
Skątka Orzeł 291
Skątki Łężyckie 159, 173
Skąty Puchacza 48, 103, 155, 161, 163–167, 172, 249, 257, 258
Stone 9
Stoneczne Skąty 43, 250, 251, 258, 279, 291
Sowie Skąty – patrz Skąty Puchacza
Splawy 51
Strażnicza Ścieżka 46
Stoczy Zakręt 49, 51, 247, 258
Studená Voda 312
Studzienno 31, 48, 49, 53, 122, 123, 125, 129, 151, 153, 173, 216, 227,
230
Szczeliniec Mały 51, 148, 151, 159, 173, 259, 261, 269
Szczeliniec Wielki 25, 26, 41, 43–46, 49, 50, 60, 61, 93, 103, 134, 173,
264, 272, 273, 276, 277, 279, 280–286, 291, 293–295, 301, 309–311,
314,
Szczytna 14, 40, 43, 52, 57, 107, 175, 177–181, 191, 254, 260, 266, 277,
305
Szeroki Kamień – patrz Skalny Stół
Szkłana Góra 181
Szkłana Woda 181
Szkłany Stok 181
Szkłarnia 178
Szosa Stu Zakrętów – patrz Droga Stu Zakrętów
Ścianki 50
Ścieżka Tkaczy 27
Śląska Jerozolima – patrz Wambierzyce

Świątynia Indyjska 287
Tanz – patrz Dańczów
Tarasy Południowe 285, 286
Tarasy Północno-Wschodnie 298
Tkalcovský stezník – patrz Ścieżka Tkaczy
Tschischney – patrz Żyznów
Uhusteine – patrz Skąty Puchacza
Urwisko Batorowskie 51, 206, 207, 233, 258
Vambeřická Cesta (Droga Wambierzycka) 207, 208, 209
Waidmanns Ruh – patrz Odpoczynek myśliwego
Wambierzyce 5, 43, 50, 53, 55, 65, 68, 89, 90, 107, 165, 172, 189, 191,
195, 198–203, 205, 207–212, 214, 219, 221, 223, 233, 276, 301, 310,
312
Wielbłąd 287
Wielkie Tarasy 291, 292, 293
Wielkie Torfowisko Batorowskie 143, 146
Wilde Löchern/ Loechern – patrz Błędne Skąty
Wodospady Pośny 41, 43, 46, 93, 94, 143, 146, 297, 299, 307–309, 312
–316, 319
Wünschelburg – patrz Radków
Zabawka Dziecięca 285
Zacisze 108, 110, 155
Zakrze 9, 85, 88,
Zbrojownia Herkulesa 253
Židovka 108, 111, 135
Złotno 105, 149, 162, 178–180, 182, 257
Złotnowski Potok 98, 151, 155
Żyznów 114, 117, 151, 153, 162, 172, 242, 310

Spis rycin

Wprowadzenie

- il.1. Lokalizacja i ukształtowanie terenu Parku Narodowego Gór Stołowych (opracowanie modelu terenu: Marek Kasprzak). s.7
- il.2. Sieć osadnicza w okresie maksymalnego rozwoju (stan na II poł. XIX w.) wraz z okresem założenia poszczególnych miejscowości. s.8
- il.3. Ruiny zamku Homole. s.9
- il.4. Pokrycie terenu na obszarze PNGS w okresie maksymalnego zaludnienia (II poł. XIX w., na podstawie map topograficznych Messtischblatt 1:25 000) oraz współcześnie (na podstawie Bazy Danych Obiektów Topograficznych BDOT10k 2013). s.16
- il.5. Dawna strażnica graniczna w Pasterce funkcjonuje obecnie jako schronisko PTTK. s.18
- il.6. Pomnik Trzech Kultur w Kudowie-Czermnej. s.20
- il.7. Płyta pamiątkowa na cmentarzu przy kościele w Kudowie-Czermnej. s.21
- il.8. „Obelisk przeszłości” w Rynku w Radkowie. s.22
- il.9. Pomnik Anny Świdnickiej w Kudowie-Czermnej. s.23
- il.10. Pomnik św. Jana Pawła II w Ostrej Górze. s.24
- il.11. Jedna z tablic na ścieżce edukacyjnej „Nouzín – Ostra Góra”. s. 6
- il.12. Fazy kształtowania krajobrazu kulturowego na terenie Gór Stołowych. s.27
- tab.1. Zmiany liczby ludności w miejscowościach na terenie PNGS i w jego najbliższym otoczeniu od połowy XIX w. do czasów współczesnych. s.15

1. Po bruku i przez wąwozy – dawne drogi i trakty

- il.1.1. Gęsta sieć szos, dróg gruntowych i ścieżek w centralnej części Gór Stołowych na przełomie XIX i XX w. (mapa topograficzna Messtischblatt 1:25 000, fragm. ark. Bad Reinerz, 1884/1928). s.29
- il.1.2. Zarastanie oraz osypywanie i spętywanie materiału ze skarp prowadzą do stopniowego zacierania czytelności nieużytkowanych dróg. s.30
- il.1.3. Wąwozy drogowe; okolice Studzienna i Pasterki. s.31
- il.1.4. Pasy roślinności odmiennej od otoczenia pozwalają rozpoznać dawne krawędzie dróg umocnione kamieniami; Pasterka. s.32
- il.1.5. Wąwóz drogowy porośnięty darnią i umocniony korzeniami drzew jest trwalszy w krajobrazie niż wąwóz w lesie, szybko ulegający wypełnieniu materią organiczną i mineralną; Pasterka, Kartówek. s.33
- il.1.6. Dwie generacje dróg: starszy, nieużytkowany obecnie wąwóz drogowy z lewej strony, młodsza i słabiej przegłębiona droga użytkowana współcześnie – z prawej; Jakubowice. s.34
- il.1.7. Ryza zrywkowa powstaje przy ściąganiu w dół stoku kłód ściętych drzew; Jakubowice. s.35
- il.1.8. Przykłady starych brukowanych dróg na terenie PNGS. s.36
- il.1.9. Bruk zniszczony przez erozję – z prawej strony widoczny fragment dawnej powierzchni drogi utwardzonej kamieniami (Pasterka – Ostra Góra). s.37
- il.1.10. Przy niektórych starych drogach można dostrzec krawężniki. s. 38
- il.1.11. Przedwojenne i współczesne zabezpieczenia dróg i ścieżek przed erozją. s.39
- il.1.12. Słupki milowe przy Praskim Trakcie. s.40
- il.1.13. Odcinek Praskiego Traktu w obrębie Kartowa ma obecnie postać zwykłej polnej drogi. s.41
- il.1.14. Turyści na Szosie Stu Zakrętów w latach 30. XX w. (źródło: ze zbiorów portalu Poloniae Amici polska-org.pl). s.42

- il.1.15. Trasa z Pasterki na Szczeliniec Wielki (obecnie żółty szlak) już pod koniec XIX w. została wyłożona kamiennymi płytami, żeby ułatwić turystom przejście przez podmokły teren. s.44
- il.1.16. Oznakowanie XIX-wiecznego „transgranicznego” szlaku od kaplicy Matki Boskiej Śnieżnej (*Maria Stern*) i schroniska Gwiazda (*Hvězda*) (kierunek oznaczony gwiazdą) do Szczelińca Wielkiego (*Heuscheuer* – kierunek oznaczony literą H). s.45
- il.1.17. Budowa ścieżek turystycznych wymagała w niektórych miejscach konstrukcji specjalnych umocnień skarp lub kamiennych grobli; Pusta Ścieżka powyżej Wodospadów Pośny. s. 46
- il.1.18. Kamienne słupki stanowią pozostałość po dawnym zabezpieczeniu drogi – przez otwory przewieszony był łańcuch lub montowane były barierki; Darnków. s.47
- il.1.19. Przy niektórych słupkach drogowych zachowały się kamienie z oznaczeniem odległości; Studzienno, Ostra Góra. s.48

2. Miasta, wsie, kolonie i przysiółki – sieć osadnicza w Górach Stołowych

- il.2.1. Wieś Pasterka – mimo rozluźnienia dawnej zabudowy, nadal czytelny jest pierwotny, łańcuchowy układ przestrzenny wsi; czytelne są również miedze i dawne drogi odchodzące prostopadłe od osi doliny i linii zabudowy w górę stoków. Budynki wzniesione w późniejszym okresie, wyżej na stokach, mają układ rozproszony. s.54
- il.2.2. Nieliczne pozostałości dawnej rozproszonej zabudowy Batorówka. s.55
- il.2.3. Nowa zabudowa często współwystępuje z budynkami przedwojennymi i w wielu miejscach uzupełnia luki po wcześniejszych ubytkach w sieci osadniczej; Łężyce. s.56
- il.2.4. Pasterka w okresie przedwojennym (źródło: ze zbiorów własnych autorki). s.57
- il.2.5. Ośrodek wypoczynkowy „Szczelinka” w Pasterce mieści się w budynku przedwojennego powiatowego schroniska młodzieżowego. s.58

- il.2.6. Pozostałość po pomniku z 1979 r., do niedawna upamiętniającym powrót na „prastare ziemie piastowskie” – obecnie tablica została zdjęta, pozostał po niej jedynie ślad na kamiennym bloku. Aktualnie pomnik poświęcony jest... kotom; Pasterka. s. 60
- il.2.7. Pomnik przed schroniskiem w Pasterce. s.61
- il.2.8. Nietypowy układ zabudowy Karłowa jako wsi wielodrożnicowej. s. 62
- il.2.9. Centrum Szkoleniowo-Edukacyjne PNGS w Karłowie mieści się w budynku z końca XVIII w. – dawnej siedzibie nadleśnictwa. s.63
- il.2.10. Pomnik ofiar I wojny światowej w Karłowie. s.64

3. Co pozostało z dawnej architektury regionalnej?

- il.3.1. W wielu wsiach w Górach Stołowych zachowały się liczne przykłady drewnianych, murowanych i drewniano-murowanych domów mieszkalnych oraz mieszkalno-gospodarczych, głównie z XIX w. s.67
- il.3.2. Przykład chaty o konstrukcji zrębowej (wieńcowej); Pstrążna. s.68
- il.3.3. Różnorodne typy tradycyjnych dachów; Batorów, Jakubowice. s.69
- il.3.4. Kamienne portale wokół drewnianych drzwi w wiejskich domach; Darnków (1878), Pstrążna (1856 i 1872). s.69
- il.3.5. Przykład tradycyjnej chaty z oszalowanym szczytem i wysuniętym okapem dachu; Jerzykowice Wielkie. s.70
- il.3.6. W niektórych budynkach nadal przetrwał tradycyjny podział na część mieszkalną i gospodarczą; Gołaczów, Karłów. s.70
- il.3.7. Opuszczony budynek w Pstrążnej z wyraźnym podziałem na drewnianą część mieszkalną i murowaną gospodarczą. s.71
- il.3.8. Część starych domów została niedawno odnowiona. s.72
- il.3.9. Niektóre domostwa stoją puste i niszczeją. s.72
- il.3.10. Dawne domy tkaczy w Cermnej. s.73
- il.3.11. Fragment XV-wiecznych murów miejskich w Radkowie. s.74

- il.3.12. Przestrzenny układ zabudowy Radkowa sięga czasów średnio-wieczna; renesansowy ratusz w centralnej części Rynku. s.75
- il.3.13. Bogato zdobione renesansowe i barokowe portale bram wejściowych do kamienic mieszczańskich przy Rynku w Radkowie. s.75
- il.3.14. Charakterystyczna architektura uzdrowskowa w Kudowie-Zdroju z przetomu XIX i XX w. s.76
- il.3.15. Sanatorium „Polonia” w Kudowie-Zdroju – budynek z początku XX w. s.77
- il.3.16. Park Zdrojowy w Kudowie-Zdroju z pijalnią wód. s.78
- il.3.17. Pozostałości przedwojennej zabudowy Karlowa w stylu alpejskim. s.79
- il.3.18. Drewniana dzwonnica alarmowa z poł. XIX w. w Dańczowie. s.80
- il.3.19. Drewniana dzwonnica alarmowa z poł. XIX w. w Jerzykowicach Wielkich. s.81
- il.3.20. Drewniana dzwonnica alarmowa z poł. XIX w. w Kudowie-Zdroju. s.82
- il.3.21. Odnowiona niedawno dzwonnica kamienna z 1868 r. w Ostrej Górze. s.83
- il.3.22. Muzeum Kultury Ludowej Pogórza Sudeckiego – skansen w Kudowie-Pstrążnej. s.84
- il.3.23. Fragment skansenu w Pstrążnej – na szczycie wzniesienia widoczny wiatrak koźlak, w centralnej części – chałupa kudowska i powyżej – kapliczka i stodoła kudowska. s.85
- il.3.24. Skansen w Pstrążnej. Dawny budynek mieszkalno-gospodarczy z kuźnią i sklepem z 1865 r. s.86
- il.3.25. Skansen w Pstrążnej. Zajazd z Szalejowa Dolnego (koniec XVIII lub początek XIX w.). s.87
- il.3.26. Skansen w Pstrążnej. Chałupa z Kudowy-Zakrza (przełom XVIII/XIX w.) (autor fotografii: Dariusz Lesiczka; ze zbiorów MKLPS w Kudowie-Zdroju). s.88

il.3.27. Skansen w Pstrążnej. Stodoła z Kudowy-Czermnej z połowy XIX w. (autor fotografii: Waldemar Jabłoński; ze zbiorów MKLPS w Kudowie-Zdroju). s.88

il.3.28. Ruchoma szopka w Kudowie-Czermnej znajduje się w starym budynku o architekturze regionalnej z połowy XIX w. s.89

4. Miejsca – widma. Krajobrazy nieistniejących wsi

il.4.1. Sieć osadnicza w okresie maksymalnego rozwoju w II poł. XIX w. W prostokątach zaznaczono wsie, które w okresie po II wojnie światowej zanikły całkowicie lub znacznie się wyludniły. s.92

il.4.2. Ruiny dawnej gospody w Kartówku. s.93

il.4.3. Ruiny zabudowań w Kartówku. s.94

il.4.4. Kamienne schodki wiodą przez centralną część wyludnionego Kartówka. s.95

il.4.5. Odłamany fragment kamiennego postumentu kapliczki ufundowanej w 1931 r. przez małżeństwo Pokorów, właścicieli gospody w Kartówku. s.96

il.4.6. Stary sad w Kartówku. s.97

il.4.7. Lokalizacja Kartówka na krawędzi urwisk skalnych zapewniała niegdyś rozległą panoramę na północne przedpole Gór Stołowych, a dzięki temu także popularność osady wśród turystów (opracowanie modelu 3D: Marek Kasprzak). s.97

il.4.8. Kamienny wał na granicy dawnej miedzy; Januszów. s.98

il.4.9. Ruiny zabudowań na terenie wyludnionego Januszowa. s.99

il.4.10. Charakterystyczne spłaszczenie stoku, tzw. terasa osadnicza, to często jedyna pozostałość po lokalizacji dawnej zabudowy; Januszów. s.100

il.4.11. Po dawnym Łężnie pozostało zaledwie kilka budynków. s.101

il.4.12. Zawalone ściany budynków, zarosnięte roślinnością, tworzą niewysokie pagórki, tzw. kopce (pagóry) ruinowe; Łężno. s.101

il.4.13. Terasa osadnicza z pozostałością podmurówki; Łężno. s.102

- il.4.14. Miejsca lokalizacji dawnych domostw można obecnie rozpoznać nawet z daleka po porastających je często kępach liściastych drzew i krzewów; Łężno. s.103
- il.4.15. Stara studnia i kamienne koryto dla bydła; Łężno. s.104
- il.4.16. Ruina młyna ze sklepioną piwnicą; Młyny. s.105
- il.4.17. Kamienny tunel dawnej młynówki; Młyny. s.106
- il.4.18. Zbiornik wodny w sąsiedztwie dawnego młyna; Młyny. s.107
- il.4.19. Kamienne umocnienia skarp drogowych i teras osadniczych w centralnej części wyludnionej osady Góra Anny. s.108
- il.4.20. Ostatni, opuszczony budynek, jaki pozostał w zanikłej Górze Anny. s.109
- il.4.21. Większość ruin w Górze Anny jest silnie zarośnięta. s.109
- il.4.22. Na terenie wyludnionego przysiółka Ledno (Zacisze) zobaczymy ruiny domów, kopce ruinowe i stare drzewa owocowe. s.110
- il.4.23. Tylko kilka zabudowań przetrwało z dawnej dużej wsi, Ostrej Góry. s.110
- il.4.24. Po wielu budynkach w Ostrej Górze pozostały już tylko pagóry ruinowe. s.111
- il.4.25. Kamienne wały i murki wyznaczały granice dawnych gospodarstw i pól; Ostra Góra. s.112
- il.4.26. Stara kamienna studnia w Ostrej Górze. s.113
- il.4.27. Schody donikąd – osobliwa pozostałość po dawnej zabudowie w Ostrej Górze. s.113
- il.4.28. Jeden z dwóch zachowanych w Batorówku budynków mieszkalnych oraz pozostałości obiektów gospodarskich. s.114
- il.4.29. Spłaszczenie terasy osadniczej i schody to jedyne, co pozostało po istniejącym niegdyś w tym miejscu budynku; Batorówek. s.115
- il.4.30. Ruina domostwa w Kociołku. s.116
- il.4.31. Pagór ruinowy w Darnkowie. s.117
- il.4.32. Terasy osadnicze w Żyznowie. s.117
- il.4.33. Sklepiona piwnica w Kociołku. s.118
- il.4.34. Sad kolekcja w Kudowie-Zdroju powstał z przedwojennych odmian regionalnych drzew owocowych. s.119

5. W poszukiwaniu śladów dawnego rolnictwa

- il.5.1. Opuszczone grunty orne stopniowo zarastają w wyniku wtórnej sukcesji roślinnej; stoki pomiędzy Pstrążną i Bukowiną Kłodzką. s.120
- il.5.2. Kamienie wybierane z pól ornych układane były w regularne pryzmy...(Januszów), s.121
- il.5.3. ... wały...(Studzienno).... s.122
- il.5.4. ...lub murki (Studzienno, Januszów, Ostra Góra, Jakubowice).... s.123
- il.5.5. Gruz skalny z pól układano także na wychodniach i blokach skalnych; Góra Anny. s.124
- il.5.6. Większość hałd i kamiennych wałów/murków jest obecnie zarośnięta lub przykryta materiałem mineralnym i organicznym; Góra Anny, Studzienno. s.125
- il.5.7. Hałdy i murki są porośnięte głównie przez drzewa liściaste, dlatego wyraźnie wyodrębniają się z otoczenia lasów, w których dominują drzewa iglaste; Januszów. s.126
- il.5.8. Terasy rolne – wyraźne spłaszczenia stoku, rozdzielone stromymi skarpami – są pozostałością z czasów, gdy na tym obszarze prowadzono orkę; Jakubowice. s.127
- il.5.9. W czasach intensywnego wykorzystania rolniczego stoków pola orne były silnie zagrożone erozją gleby. Po intensywnych opadach deszczu rolnicy – łącznie z dziećmi – musieli wnosić lub wwozić zmytą glebę z powrotem na pole (źródło: zbiory własne autorki). s.128
- il.5.10. Terasy rolne skutecznie hamowały splukiwanie gleby z pól ornych, działając jak „pułapki”. Na profilach stoków zaznaczono grubość warstwy gleby – wyraźnie jest ona większa nad krawędziami teras rolnych. Część materiału mimo wszystko dostawała się do dna doliny, gdzie tworzyła osady rzeczne (aluwia); Jakubowice, Studzienno. s.129
- il.5.11. Terasy rolne po zaprzestaniu orki ulegają stopniowemu wypłaszczeniu i tracą ostrość krawędzi; Jakubowice. s.130

6. Okietznanie wody – konstrukcje hydrotechniczne i regulacje wodne

- il.6.1. Przykłady kamiennej obudowy koryt na terenie PNGS i w jego sąsiedztwie; bezimienny potok w Kociołku, Pośna poniżej wodospadów, Rejšenský (Pasterski) Potok w Pasterce, Czerwona Woda w Batorowie. s.132
- il.6.2. Korzenie drzew i erozja wodna przyczyniają się do niszczenia umocnień brzegów; Ostra Góra. s.133
- il.6.3. Kamienne zapory na górskich potokach zabezpieczyły niegdyś przed powodzią; po wyludnieniu i braku oczyszczania, na zapleczu tamy zgromadziło się dużo materiału mineralnego i organicznego, więc zbiornik przestał już pełnić swoją funkcję; Januszów. s.134
- il.6.4. Zrekonstruowany zbiornik retencyjny powyżej Pasterki wraz z tablicą informacyjną, wyjaśniającą schemat funkcjonowania kaskadowych zapór i zbiorników. s.134
- il.6.5. Imponujących rozmiarów przepust drogowy pod Machovską Droga (potok Židovka) wraz z kamiennym umocnieniem dna koryta poniżej przepustu. s.135
- il.6.6. Przykłady starych przepustów drogowych, będących nadal w użyciu. s.136
- il.6.7. Zatkane przepusty na nieużytkowanych drogach przyczyniają się do niszczenia ich powierzchni – woda zamiast płynąć kanałem pod drogą, rozcina ją w poprzek lub wzdłuż; Darnków/Kociołek. s.137
- il.6.8. Najprostsze konstrukcje mostów tworzone były z płaskich, piaskowcowych płyt ułożonych obok siebie nad korytem potoku; Pusta Ścieżka. s.138
- il.6.9. Zawalony most na nieużytkowanej drodze działa jak przeszkoda dla płynącej wody, co może doprowadzić do erozyjnego rozcięcia powierzchni drogi; Januszów. s.139
- il.6.10. Zawalony mostek na Pośnej spowodował lokalną zmianę koryta potoku i wycięcie sporej niszy erozyjnej. s.140
- il.6.11. Łukowy kamienny mostek w wyludnionych Młynach. s.141

- il.6.12. Dwa duże kamienne mosty nadal funkcjonują nad Czerwoną Wodą w Batorówku; w kamieniu wykute są ich przedwojenne nazwy. s.142
- il.6.13. Stary kamienny most z lukowym światłem i kaskadą w korycie, nieopodal słynnych niegdyś Wodospadów Pośny. s.143
- il.6.14. Duży obszar obecnego PNGS był dawniej intensywnie drenowany – czasem można zobaczyć odsłonięty stary, podziemny, ceramiczny lub kamienny dren; dawne grunty orne nad Pasterką. s.144
- il.6.15. Na terenie wyludnionych wsi obecnie często występują obszary podmokłe – jest to wynikiem zniszczenia i/lub braku oczyszczania dawnej sieci drenażu oraz ujęć wody; Góra Anny, Pasterka. s.145
- il.6.16. Po XIX-wiecznej melioracji torfowisk do dziś widoczne są płytkie, podłużne zagłębienia dawnych rowów; czerwony szlak przez wierzchowinę Skalniaka. s.145
- il.6.17. Dawne rowy melioracyjne są obecnie w większości zarośnięte, ale nadal można je rozpoznać po występowaniu podłużnych zagłębień oraz wilgociolubnej roślinności; ścieżka edukacyjna „Czynna ochrona ekosystemów PNGS” przez wierzchowinę Skalniaka. s.146
- il.6.18. Rowy melioracyjne przegradzane są w poprzek drewnianymi zastawkami, aby ograniczyć odprowadzanie wody z płaskowyżu i przez to przywrócić większą wilgotność gruntu; ścieżka dydaktyczna „Niknąca Łąka”. s.147
- il.6.19. Drewniany pomost przez torfowisko na wierzchowinie Skalniaka; ścieżka dydaktyczna „Czynna ochrona ekosystemów w PNGS”. s.148
- il.6.20. Odnowiona niedawno przedwojenna obudowa źródła; Droga nad Urwiskiem. s.149
- il.6.21. Obudowane źródelka przy XIX-wiecznych szlakach turystycznych – obecnie szlaki żółty (zdjęcie z lewej) i niebieski (zdjęcie z prawej) z Radkowa do Kartówka. s.150
- il.6.22. Ujęcie wody powierzchniowej do wodociągów z 1925 r., funkcjonujące do dziś; Góra Anny. s.150
- il.6.23. Ujęcie wody dla Kartowa u południowego podnóża Szczelińca Małego – funkcjonuje od XIX w. do dziś. s.151

- il.6.24. Stawy są również elementami krajobrazu kulturowego; Pstrążna, Radków. s.151
- il.6.25. Zalew rekreacyjny w Radkowie powstał w latach 70. XX w. s.152
- il.6.26. Zbiornik wodny z jazem przy Kręgielnym Trakcie poniżej Karłowa. Wybudowany w latach 30. XX w. służył jako staw rybny i kąpielisko, obecnie pełni funkcję retencyjną, przeciwpożarową i ochronną, będąc siedliskiem ptaków. s.152
- il.6.27. Stare stawy rozpoznamy po groblach oraz odmiennej od otoczenia, wilgociolubnej roślinności; Jerzykowice Wielkie, Januszów, Żyznów, Studzienno. s.153
- il.6.28. W Karłowie, tuż przy budynku dawnego młyna, widoczne jest suche zagłębienie po starej młynówce. s.154

7. Eksploatacja mała i duża – kamieniołomy i obróbka piaskowcowych bloków

- il.7.1. Zarośnięte wyrobisko granitów poniżej Jakubowic. s.157
- il.7.2. Lokalizacja większych kamieniołomów oraz przykładowych miejsc obróbki piaskowcowych bloków. s.158
- il.7.3. Wielu mieszkańców stołowogórskich miejscowości znajdowało pracę w okolicznych kamieniołomach, przy obróbce piaskowcowych bloków oraz w zakładach kamieniarskich (fotografia z tablicy informacyjnej na ścieżce edukacyjnej w Ostrej Górze). s.159
- il.7.4. Eksploatowane w przeszłości bloki piaskowca i pozostawione przy nich niewykorzystane odłamki skalne; Łężyce („Sawanna Łężycka”), Ostra Góra. s.160
- il.7.5. Eksploatowane bloki rozpoznamy po śladach ciosów i nacięć, równych, geometrycznych wcięciach i niszach, z których pobrano materiał, oraz długich, pionowych zagłębieniach po użyciu łomów. s.161
- il.7.6. Przykłady starych kamieniołomów na obszarze PNGS; Żyznów/Kociołek, pomiędzy Kształtną i Niknącą Łąką, Złotno, pod Pielgrzymem. s.162

- il.7.7. Skąły Puchacza – jeden z większych starych kamieniołomów na obszarze PNGS. Widoczne urwiska dawnych ścian eksploatacyjnych oraz zarośnięte spłaszczenie u podnóża kamieniołomu. s.163
- il.7.8. Kamieniołom w Skąłach Puchacza wcina się głęboko w południowy próg Gór Stołowych – ściany kamieniołomu są cofnięte nawet ponad 100 m w stosunku do pierwotnej linii skalnych urwisk i ciągną się na długości około 500 m (autor ilustracji: Marek Kasprzak). s.164
- il.7.9. Kamienna pochylnia do transportu bloków z położonego powyżej kamieniołomu w Skąłach Puchacza. U podnóża stoku widoczna ziemna rampa. s.165
- il.7.10. Równoległe do pochylni zachowały się kamienne schody, wykorzystywane niegdyś przez pracowników kamieniołomu, a obecnie przez turystów; Skąły Puchacza. s.166
- il.7.11. Korzenie drzew oraz różnorodne procesy stokowe (spłukiwanie, spętywanie, akumulacja) prowadzą do stopniowego zacierania czytelności pochylni i schodów; Skąły Puchacza. s.167
- il.7.12. U podnóża kamieniołomu w Skąłach Puchacza zobaczymy liczne częściowo obrobione kamienne elementy, m.in. kolumny i walce o imponujących rozmiarach. s.167
- il.7.13. Zarośnięte ściany eksploatacyjne jednego z trzech kamieniołomów pomiędzy Batorowem a Batorówkiem. s.168
- il.7.14. Przy drodze wjazdowej do kamieniołomu powyżej Batorowa można zobaczyć wysokie mury i hałdy z produkcyjnych „odrzutów”. s.168
- il.7.15. Kamieniołomy w okolicy Batorowa słynęły z wytwarzania kół młyńskich – można je zobaczyć w pobliżu wyrobisk do dziś. s.169
- il.7.16. Na głazie przy jednym z kamieniołomów powyżej Batorowa jest wykuta tabliczka z datami 1907–1913; pozostały napis jest częściowo nieczytelny. s.169
- il.7.17. Kamieniołom w obrębie Radkowskich Skał działa nieprzerwanie od końca XIX w. do dnia dzisiejszego – jest to największe wyrobisko piaskowców w Górach Stołowych (autor fotografii: Piotr Migoń). s.170

- il.7.18. Radkowski kamieniołom jest doskonale widoczny z wielu miejsc w północnej części Gór Stołowych oraz z ich przedpola, m.in. z Radkowa. s.170
- il.7.19. Poniżej kamieniołomu w Radkowie, przy Szosie Stu Zakrętów, widoczne są kamienne konstrukcje wykorzystywane dawniej przy transporcie bloków koleją linową oraz zabezpieczające skarpę. s.171
- il.7.20. Zakład obróbki kruszywa skalnego w Radkowie również działa już od XIX w. s.172

8. Szkło i nie tylko – pozostałości dawnego przemysłu

- il.8.1. Pozostałości dawnej huty szkła w Batorowie. s.174
- il.8.2. Huta szkła w Batorowie na początku XX w. (źródło: ze zbiorów portalu Poloniae Amici polska-org.pl). s.176
- il.8.3. Huta szkła w Szczytnej na przelomie XIX i XX w. stała się jednym z najważniejszych zakładów w regionie (źródło: ze zbiorów portalu Poloniae Amici polska-org.pl). s.177
- il.8.4. Staw Zacisze powyżej Złotna to pozostałość po wyrobisku dawnej cegielni. s.179
- il.8.5. W pobliżu wyrobiska powyżej Złotna zachowały się ruiny dawnej zabudowy związanej z działalnością cegielni. s.180
- il.8.6. Młyn wodny w Radkowie. s.181
- il.8.7. Opuszczone zabudowania dawnego browaru w Radkowie. s.182
- il.8.8. Opustoszałe budynki po dawnych zakładach dziewiarskich w Radkowie. s.183
- il.8.9. Część pomieszczeń nieczynnej stacji kolejowej w Radkowie na trasie dawnej Kolei Stołowogórskiej jest obecnie użytkowana jako bar. s.183
- il.8.10. Nadal można rozpoznać ślady po rozebranych torowisku Kolei Stołowogórskiej. s.184
- il.8.11. Wyremontowany budynek dawnego młyna w Karłowie, obecnie w zarządzie PNGS. s.185

- il.8.12. W XIX w. na terenie Pstrążnej prowadzono eksploatację węgla kamiennego. Na czerwono zaznaczono dawne sztolnie po obu stronach granicy państwowej (źródło: Jirásek, 2008, zmodyfikowane). s.186
- il.8.13. Hałda skały płonnej przy jednym z dawnych wyrobisk eksploatacyjnych węgla kamiennego w Pstrążnej. s.186
- il.8.14. W południowo-zachodniej części Pstrążnej widocznych jest kilka zagłębień eksploatacyjnych i dawnych wlotów do sztolni. s.187
- il.8.15. Na terenie Pstrążnej rozpoznamy charakterystyczne elementy krajobrazu górniczego – zagłębienia i rowy, wały, hałdy i nasypy. s.187
- il.8.16. Żelazny most na Dańczówce w Dańczowie z tabliczką upamiętniającą kłodzką fabrykę maszyn i odlewnię żelaza, w której został wykonany w 1908 r. s.188

9. Uduchowanie przestrzeni – krajobraz sakralny

- il.9.1. Lokalizacja obiektów małej architektury sakralnej na terenie PNGS i w jego najbliższym otoczeniu. s.189
- il.9.2. Kościół pw. św. Doroty w Radkowie. s.191
- il.9.3. Barokowy kościół pw. św. Marii Magdaleny w Łężycach. s.192
- il.9.4. Kościół pw. św. Andrzeja Boboli w Radkowie. s.193
- il.9.5. Kościół pw. św. Jana Chrzciciela w Pasterce wraz z otaczającym go starym cmentarzem. s.194
- il.9.6. Kościół pw. św. Jana Chrzciciela w Pasterce z widoczną również kaplicą cmentarną. s.194
- il.9.7. Kościół ewangelicko-reformowany w Pstrążnej z 1848 r. funkcjonuje do dziś; wybudowany został z lokalnego piaskowca. s.195
- il.9.8. Kamienny postument, będący fragmentem chrzcielnicy z pierwszego ewangelickiego kościoła w Pstrążnej, upamiętnia miejsce jego lokalizacji. s.196
- il.9.9. Nagrobki na przykościelnym cmentarzu w Pstrążnej dobrze ilustrują skomplikowane dzieje mieszkańców pogranicza i wielokulturowość tego obszaru – odnajdziemy obok siebie napisy czeskie, niemieckie i polskie. s.197

- il.9.10. Krajobraz sakralny Wambierzyc obejmuje nie tylko bazylikę, ale całą otaczającą ją przestrzeń. Zdjęcie górne – panorama Wambierzyc z Góry Synaj, widoczna dominanta bazyliki oraz kaplice na Górze Kalwarii (po prawej). Zdjęcie dolne – widok sprzed bazyliki na kaplice u jej podnóża oraz – w tle – Górę Kalwarię (z lewej) i Górę Synaj z widocznymi kaplicami (z prawej). s.199
- il.9.11. Widok z Góry Kalwarii w kierunku bazyliki. s.200
- il.9.12. Bogato zdobiona fasada wambierzycyckiej bazyliki i charakterystyczne schody. s.201
- il.9.13. Układ przestrzenny Wambierzyc i lokalizacja poszczególnych obiektów krajobrazu sakralnego (źródło: ulotka informacyjna – franciszkanie z Wambierzyc). s.202
- il.9.14. Zabudowa Wambierzyc przypomina miasteczko, mimo że zawsze były wsią; centrum miejscowości (plac przed bazyliką i bramy), powyżej Góra Kalwaria oraz Góra Kuszenia (po lewej) z widocznymi kaplicami. s.203
- il.9.15. Kaplice na Górze Kalwarii. s.204
- il.9.16. Kaplice i kapliczki na Górze Synaj. s.204
- il.9.17. Kapliczka i zniszczony krucyfiks przy dawnej Pątnicznej Ścieżce stoją „tyłem” do aktualnie użytkowanej drogi. s.205
- il.9.18. Kapliczka i zniszczony krucyfiks przy dawnej Pątnicznej Ścieżce – detale; we wnęce kapliczki znajduje się współczesny haftowany obrazek Matki Boskiej z Dzieciątkiem. s.206
- il.9.19. Z dawnego szlaku pątniczego (tzw. *Vambeřickej Cesty/Drogi Wambierzycyckiej*) na odcinku pomiędzy Radkowem a Wambierzycami rozpościerają się rozległe widoki na masyw Gór Stołowych. s.208
- il.9.20. Różnorodność małej architektury sakralnej przy dawnym szlaku pątniczym (*Vambeřická Cesta/Droga Wambierzycycka*) pomiędzy Radkowem a Wambierzycami. s.209
- il.9.21. Kaplica św. Anny na grzbiecie Hanuli nad Batorowem. s.210
- il.9.22. Krzyż z końca XVI w., upamiętniający zbrodnię; Wambierzycy Górne. s.211
- il.9.23. Tablica na jednej ze skałek na Narożniku, upamiętniająca zabójstwo dwójki studentów w 1997 r. s.212

- il.9.24. Różnorodność form przydrożnych kapliczek na terenie Gór Stołowych; Bukowina Kłodzka, Darnków/Kociotek, Pasterka, Radków. s.213
- il.9.25. Różnorodność przydrożnych krucyfiksów na terenie Gór Stołowych; Karlów, Dańczów, Jerzykowice Wielkie, Kudowa-Czermna, Wambierzyce Górne, Dańczów. s.214
- il.9.26. W rejonie Gór Stołowych powszechne są kapliczki „dwa w jednym”, tzn. w cokole krucyfiksu znajduje się wnęka ze świętą figurą lub obrazem; Gołaczów, Dańczów, Karlów/Pasterka, Pasterka. s. 15
- il.9.27. Lokalizacja kapliczki jest często dodatkowo podkreślona poprzez nasadzenie drzew po obu jej stronach; Karlów, Studzienno. s. 16
- il.9.28. Na tylnej lub bocznej ścianie niektórych kapliczek czy cokołu nadal można odczytać datę powstania, nazwisko fundatora, a niekiedy także wykonawcy; Karlów, Radków. s.217
- il.9.29. Nietypowa kapliczka w postaci kamiennej płyty z wrytymi na niej słowami modlitwy do Matki Boskiej; czerwony szlak przez Skalne Grzyby, przy Praskim Trakcie. s.218
- il.9.30. Wizerunek św. Kumernis (Wilgefortis) w jednej z wambierzyczych kaplic. s.219
- il.9.31. Kolumna wotywna (morowa) w Radkowie z 1680 r. s.220
- il.9.32. Kaplica wotywna (morowa) z 1680 r. na szlaku pątniczym z Radkowa do Wambierzyc (przebudowana w późniejszym okresie). s.221
- il.9.33. Kaplica Czaszek w Kudowie-Czermnej. s.222
- il.9.34. Aleje kalwaryjskie wysadzone drzewami; Wambierzyce – Góra Tabor i Góra Kalwaria. s.223
- il.9.35. Kalwaria na Hanuli powyżej Batorowa jest malowniczo wkomponowana w stromy stok. s.224
- il.9.36. Stacje kalwaryjskie na Hanuli wykonano z piaskowcowych płyt, a obrazy są malowane na blasze. s.225
- il.9.37. Niektóre kapliczki stoją puste; Łężno, Ocieszów. s.225
- il.9.38. Niekiedy jedynym śladem po miejscu, gdzie stała kiedyś kapliczka, są rosnące przy niej drzewa; Jakubowice. s.226

- il.9.39. Powojenne „oswajanie” obcego dziedzictwa – współczesny wystrój dawnych kapliczek; Studziennie, Skalne Grzyby, Batorów. s.226
- il.9.40. Powojenne niszczenie obcego dziedzictwa – w niektórych miejscach niemieckie napisy zostały skute lub zamalowane; Łężno, Kociołek, Pasterka. s.227
- il.9.41. Powojenne „oswajanie” obcego dziedzictwa – dwujęzyczność napisów; Studziennie, Jakubowice. s.227
- il.9.42. W ostatnich latach wiele obiektów małej architektury sakralnej zostało wyremontowanych; Kudowa-Zdrój, Darnków. s.228

10. W cieniu buddyjskiej gompy – Tybet w Górach Stołowych

- il.10.1. Namiastka Tybetu w Górach Stołowych – gompa (buddyjska świątynia) i stupa (relikwiarz) w Darnkowie/Kociołku. s.234
- il.10.2 Stare zabudowania po zanikłym przysiółku Kociołek stanowią obecnie część ośrodka buddyjskiego. s.235
- il.10.3. Co roku latem, w intencji pokoju na świecie, odbywa się ceremonia ofiarowania 100 000 lampek maślanych, które ustawiane są w specjalnie do tego przeznaczonym pomieszczeniu. s.236
- il.10.4. Na terenie ośrodka można odnaleźć ślady dawnych zagród, m.in. kamienne słupy ogrodzeniowe. s.237
- il.10.5. Pomiędzy licznymi elementami krajobrazu związanymi z kulturą buddyjską przetrwał kamienny krzyż z 1880 r. – jedna z nielicznych pozostałości po dawnej osadzie Kociołek. s.237
- il.10.6. W otoczeniu gompy i w pobliskich lasach w wielu miejscach powiewają buddyjskie flagi modlitewne. s.238
- il.10.7. Kamienne kopczyki modlitewne stanowią charakterystyczny element buddyjskiego krajobrazu kulturowego. s.239
- il.10.8. Architektura i zdobienia gompy są głęboko osadzone w buddyjskiej tradycji i symbolice. s.240
- il.10.9. Stupa (relikwiarz) jest typowym elementem krajobrazu kulturowego we wszystkich buddyjskich rejonach świata. s.241
- il.10.10. Ośrodek buddyjski Drophan Ling (widok z drogi z Łężyc i Żyznowa). s.242

il.10.11. Aleja Tary – główna droga dojazdowa do ośrodka Drophan Ling z Darnkowa. s.243

11. Kamienie, słupki i znaki graniczne – ślady dawnych granic

il.11.1. Przykłady różnorodnych starszych oznaczeń granic oddziałów leśnych na terenie PNGS. s.244

il.11.2. Przykłady „młodszych” słupków granicznych oddziałów leśnych – aż po współczesność. s.245

il.11.3. Słupki granic leśnych o rzadziej spotykanej podstawie sześciokątnej (tzw. *Sechskant*) i pięciokąta. s.246

il.11.4. Przykład znaku granicznego oddziałów leśnych o kształcie ściętego ostrosłupa wykutego w gładzie; Stroczy Zakręt. s.247

il.11.5. Słupki graniczne dawnych posiadłości ziemskich, oznakowane krzyżem maltańskim, bardzo licznie występują na terenie PNGS. s.248

il.11.6. Numerowane znaki graniczne przy niebieskim szlaku pomiędzy Naróżnikiem a Skalami Puchacza. s.249

il.11.7. Numerowane znaki graniczne przy zielonym szlaku przez Słoneczne Skąły. s.250

il.11.8. Numerowane znaki graniczne przy czerwonym szlaku przez Skalniak. s.250

il.11.9. W niektórych miejscach przy znakach granicznych wykuto również daty wyznaczenia lub potwierdzenia granicy; zielony szlak przez Słoneczne Skąły. s.251

il.11.10. Głaz Trzech Krzyży – głaz graniczny dawniej trzech, a obecnie dwóch granic; zielony szlak z Ostrej Góry na Błędne Skąły. s.252

il.11.11. Przykłady znaków granicznych z 1796 r.; litery WB i CB oznaczają posiadłości: lasów miejskich Radkowa (*WB – Wünschelburg*) oraz lasów królewskich z siedzibą leśnictwa w Kartowie (*CB – Carlsberg*); niebieski i żółty szlak z Radkowa do Kartówka. s.253

il.11.12. Głaz graniczny przy drodze ze Szczytnej do Batorowa z wrytym krzyżem i datą 1716. s.254

il.11.13. Słupki granicy państwowej wykute w litej skale; czerwony szlak powrotny z labiryntu Błędnych Skał u ich północnego podnóża. s.255

- il.11.14. Na wielu słupkach można dostrzec ślady „przerabiania” oznaczeń na potrzeby zmieniającej się historii i państw po obu stronach granicy; niebieski szlak z Pasterki do Machovskiego Krzyża. s.256
- il.11.15. Nietypowy znak granicy państwowej; widoczne ślady wykutych oznaczeń przedwojennych, na nich namalowane współczesne; żółty i zielony szlak z Bukowiny na Błędne Skały. s.257

12. Górskie fortyfikacje – krajobraz militarny

- il.12.1. Pozostałości fortyfikacji na górze Ptak nieopodal Kartowa widoczne na modelu terenu ze skaningu laserowego (LiDAR). s.260
- il.12.2. Pozostałości fortyfikacji po północnej stronie Szczelińca Małego powyżej Pasterki widoczne na modelu terenu ze skaningu laserowego (LiDAR). s.261
- il.12.3. Z Fortu Karola roztacza się rozległy widok na masyw Szczelińca i położony u jego stóp Karłów. s.262
- il.12.4. Na platformie widokowej w Forcie Karola została wykuta w podłożu skalnym róża wiatrów – główna strzałka zwrócona jest w kierunku Szczelińca. s.263
- il.12.5. Rekonstrukcja założeń fortecznych na Ptaku (rys. M. Wojciechowski; źródło: Podruczny, Wojciechowski, 2013). s.264
- il.12.6. Po dawnym Fortcie Karola pozostały m.in. kamienne stopnie częściowo wykute w skale, a częściowo ułożone z ociosanych piaskowcowych bloków. s.265
- il.12.7. W Fortcie Karola można dostrzec podłużne zagłębienia w powierzchni skały – są to miejsca dawnych umocnień bramnych. s.266
- il.12.8. Dziedziniec Fortu Karola otaczały niegdyś drewniane budynki dla załogi fortu. s.267
- il.12.9. Kamienny łuk pomiędzy skałkami przypuszczalnie prowadził do fortowej latryny. s.268
- il.12.10. Rekonstrukcja działobitni na zachodnim krańcu wzniesienia Ptak (rys. M. Wojciechowski; źródło: Podruczny, Wojciechowski, 2013). s.269

- il.12.11. Rekonstrukcja działobitni powyżej Pasterki (rys. M. Wojciechowski; źródło: Podręczny, Wojciechowski, 2013). s.270
- il.12.12. Działobitnia nad Pasterką na dawnej mapie (źródło: M. Klöfler, 2010). s.271

13. Śladami pierwszych turystów

- il.13.1. Data 1576 wyryta w skale na Fotelu Pradziada na Szczelińcu Wielkim. s.272
- il.13.2. Przedwojenna widokówka z Gór Stołowych z głównymi atrakcjami Szczelińca Wielkiego (źródło: „Ikonografia Dolnego Śląska”, Muzeum Narodowe we Wrocławiu). s.273
- il.13.3. Wybrane elementy dawnej infrastruktury turystycznej, które nadal można rozpoznać przy szlakach turystycznych. s.274
- il.13.4. Część XIX-wiecznych tras turystycznych stanowią schodki układane z ciosanych piaskowcowych bloków, z których korzystają również współcześni turyści. s.275
- il.13.5. Uptyw czasu daje się niektórym schodkom we znaki. s.276
- il.13.6. W niektórych miejscach stopnie wykuto bezpośrednio w litej skale; Szczeliniec Wielki, Błędne Skały. s.277
- il.13.7. XIX-wieczna kamienna ławka przy zielonym szlaku z Ostrej Góry na Błędne Skały. s.278
- il.13.8. *Waidmanns Ruh* (Odpoczynek myśliwego) – kamienny fotel wykuty w głazie przy Machowskiej Drodze, z datą 1889 r. s.279
- il.13.9. Niektóre miejsca wymagały poszerzenia przejść dla turystów – na skale widoczne ślady skuwania; Szczeliniec Wielki. s.281
- il.13.10. Trasę z Karłowa na Szczeliniec Wielki turyści pokonują już od końca XVIII w. Przy budowie schodów szczególnie zasłużył się Franz Pabel z Karłowa, co upamiętniono nadaniem tej trasie jego imienia. s.282
- il.13.11. Wykute w skale po obu stronach schodów zagłębienia są pozostałością po istniejącej tu niegdyś furcie otwieranej przez przewodników, prowadzących turystów na szczyt Szczelińca. s.283

- il.13.12. Fotel Pradziada dawniej i współcześnie (źródło starej widokówki: „Ikonografia Dolnego Śląska”, Muzeum Narodowe we Wrocławiu). s.285
- il.13.13. Belweder na Tarasach Południowych na Szczelińcu Wielkim w okresie przedwojennym oraz współczesne ślady jego dawnej lokalizacji (źródło starej widokówki: „Ikonografia Dolnego Śląska”, Muzeum Narodowe we Wrocławiu). s.286
- il.13.14. Dawna „Szwajcarka” – obecne schronisko „Na Szczelińcu” (źródło starej widokówki: „Ikonografia Dolnego Śląska”, Muzeum Narodowe we Wrocławiu). s.287
- il.13.15. Kamienna cysterna na wodę obok schroniska na Szczelińcu Wielkim. s.288
- il.13.16. Udostępnienie rozpadlin Diabelskiej Kuchni i Piekietka wymagało trudnych prac inżynierskich, m.in. budowy stromych schodów w szczelinach skalnych. s.289
- il.13.17. Na Fotelu Pradziada nadal widoczny jest ślad po usuniętej tablicy pamiątkowej z okazji wizyty króla pruskiego. s.290
- il.13.18. Tablice pamiątkowe na Wielkich Tarasach na Szczelińcu Wielkim poświęcone Franzowi Pablowi (z prawej) oraz pierwszemu powojennym polskim przewodnikom (z lewej). s.292
- il.13.19. Tablice na Wielkich Tarasach na Szczelińcu Wielkim, upamiętniające pobyt na szczycie J. W. von Goethego (z lewej) oraz J.Q. Adamsa (z prawej). s.293
- il.13.20. XIX-wieczne tablice pamiątkowe wykute w skale dla uczczenia zasług pracowników lasów królewskich dla rozwoju zagospodarowania turystycznego Szczelińca Wielkiego. s.294
- il.13.21. Tablice pamiątkowe Śląskiego i Niemieckiego Związku Leśnego wykute na Radkowskich Skatach. s.295
- il.13.22. Wykuta w skale przy Pustej Ścieżce kamienna tablica, wyznaczająca granicę okręgu ochronnego Pasterka w Nadleśnictwie Karłów. s.296
- il.13.23. Wykuta w głazie tablica w pobliżu Wodospadów Pośny, upamiętniająca dwóch działaczy Kłodzkiego Towarzystwa Górskiego (GGV), którzy przyczynili się do zagospodarowania turystycznego tego miejsca. s.297

- il.13.24. Fotel Pradziada to „zagłębienie” podpisów osób odwiedzających szczyt, począwszy od XVI w. aż po czasy współczesne. Niektóre napisy umieszczano w specjalnie wykuwanych niszach. s.298
- il.13.25. Turystyczne „graffiti” są szczególnie liczne na skałkach Szczełnica Wielkiego i Błędnym Skał. s.299
- il.13.26. Kamienna tablica z nazwą ścieżki edukacyjnej z 2005 r. nawiązuje do dawnej tradycji umieszczania na skałach i głazach tablic pamiątkowych. s.300
- il.13.27. Przykłady XIX-wiecznych drogowskazów wykuwanych w powierzchniach skalnych. s.302
- il.13.28. Wolno stojące XIX-wieczne drogowskazy w postaci kamiennych słupów odznaczają się dużym zróżnicowaniem wielkości i kształtów. s.303
- il.13.29. Drogowskaz w formie głazu z wykutą na nim tablicą informacyjną, obecnie słabo czytelną; przy Szosie Stu Zakrętów. s.304
- il.13.30. Niektóre stare drogowskazy zostały wykorzystane do współczesnych oznaczeń szlaków turystycznych, inne – miały mniej szczęścia i oryginalne napisy zostały z nich skute. s.305
- il.13.31. Niektóre drogowskazy są przewrócone, przekrzywione lub zaosłonięte i trudno je zobaczyć w terenie. s.306
- il.13.32. Nietypowy słup drogowskazowy o trójkątnej podstawie prowadził dawniej do punktu widokowego *Magdalenens Lust* (Ochota/Radość Magdaleny); obecnie przewrócony. s.306
- il.13.33. Unikatowy słup drogowskazowy do Skały Józefa – widnieje na nim wyraźny napis, zakazujący palenia w lesie; słup aktualnie jest przewrócony. s.307
- il.13.34. Przewrócony słup drogowskazowy w korycie potoku Pośna rozpoznamy po charakterystycznym ociosanym kształcie. s.308
- il.13.35. Słupek drogowskazowy przy niebieskim szlaku z Radkowa w stronę Wodospadów Pośny – z jednej strony napis zachował się, z drugiej – został skuty, z boku – płaskorzeźba przedstawiająca różę kłodzką. s.308
- il.13.36. Róża kłodzka, czyli petnik europejski, jest symbolem ziemi kłodzkiej; stanowiła również herb Kłodzkiego Towarzystwa Górskiego (GGV). s.309

- il.13.37. W niektórych miejscach przedwojenne napisy zostały skute z powierzchni skały; wejście na Szczeliniec Wielki i niebieski szlak u północno-zachodnich podnóży Szczelińca Wielkiego. s.310
- il.13.38. Skarbonka przy dawnych Wodospadach Pośny na datki turystów na utrzymanie wodospadów i dróg. s.313
- il.13.39. Skarbonki na Szczelińcu Wielkim. s.314
- il.13.40. Wodospady Pośny dawniej i współcześnie (źródło starej widokówki: „Ikonografia Dolnego Śląska”, Muzeum Narodowe we Wrocławiu). s.315
- il.13.41. Przy Wodospadach Pośny odnaleźć można liczne ślady dawnego zagospodarowania turystycznego: kamienne mosty, ślady ścieżek po obu stronach koryta, schodki do punktu widokowego, kamienną misę fontanny oraz inne elementy infrastruktury hydrotechnicznej. s.316
- il.13.42. Pozostałości kamiennej grobli dawnego dużego stawu w dolinie Pośny poniżej wodospadów. s.317
- il.13.43. Wodospady Pośny to wyjątkowe nagromadzenie na niewielkiej powierzchni wielu różnorodnych śladów przedwojennej infrastruktury turystycznej. s.318

* * *

Podziękowania

Składam podziękowania pracownikom Parku Narodowego Gór Stołowych, zwłaszcza Tomaszowi Mazurowi, Małgorzacie Fugowskiej i Dorocie Mokrzyckiej za pomysł przygotowania przewodnika po krajobrazie kulturowym Gór Stołowych i wsparcie na wszystkich etapach jego realizacji. Serdeczne podziękowania kieruję do Tomasza Przerwy – recenzenta niniejszej publikacji – za cenne uwagi i wskazówki, które przyczyniły się do ulepszenia pierwotnej wersji książki. Wdzięczność wyrażam również wielu innym osobom, które były mi pomocne na różnych etapach pracy, wspierając mnie merytorycznie, technicznie bądź dobrym słowem – przede wszystkim moim rodzicom, Grażynie i Czesławowi Latochom, oraz Piotrowi Migoniowi, Markowi Kasprzakowi, Irenie Klimaszewskiej, Bogusławowi Czechowiczowi, Krzysztofowi Chilarskiemu, Kacprowi Jancewiczowi, Małgorzacie Wieczorek, Filipowi Duszyńskiemu, Ninie Wabnik, Krzysztofowi Parzóchowi, Monice Roszczewskiej, Wojciechowi Zalewskiemu, Tadeuszowi Maszewskiemu oraz Sigrid i Manfredowi Petersom.

Dziękuję także następującym osobom i instytucjom za zgodę na wykorzystanie ilustracji: Muzeum Narodowemu we Wrocławiu, Muzeum Kultury Ludowej Pogórza Sudeckiego w Kudowie-Pstrążnej, Stowarzyszeniu Wratislaviae Amici, oo. franciszkanom z Wambierzyc oraz Mariuszowi Wojciechowskiemu.

W pracy wykorzystano model terenu opracowany na podstawie danych LiDAR oraz Bazę Danych Obiektów Topograficznych (BDOT10k) na licencji DIO.DFT.DSI.7211.1619.2015_PL_N wydanej w dniu 4 kwietnia 2015 roku przez Głównego Geodetę Kraju na wniosek dziekana Wydziału Nauk o Ziemi i Kształtowania Środowiska Uniwersytetu Wrocławskiego. Licencja zezwala na wykorzystanie materiałów wyłącznie w celach edukacyjnych oraz w celu prowadzenia badań naukowych/prac rozwojowych, dotyczących środowiska geograficznego Polski.

ISBN 978-83-959816-0-9

Park Narodowy Gór Stołowych, 2020